

श्रीशिवाभ्यां नमः ।

ओं नमस्तसामवेदाय ।

॥ सामसारसर्वस्वम् ॥

मन्त्र ब्राह्मण श्रौतगृह्यसूत्र प्रातिशाख्यादि
नवत्यधिक ग्रन्थानां विषय संग्रहात्मकम् ।

संपादकः

चतुरधिकशत प्रबन्ध निर्माण चातुरीधुरीण परशिवा
परावतार श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रान्ववाय संभवः

उदयादित्यमङ्गलं सलक्षणविचक्षण

महालिङ्ग दीक्षित तनूजः धर्मज्ञ

विद्यावाचस्पत्यादि विरुद

भूषितः मायूरं

म. रामनाथदीक्षितः

इदं किल

भारतराजकीय विद्याविभाग धन साहाय्येन

मुद्रापितं सत्विजयतेतमाम्

परिधावि भाद्रपद शुद्धद्वितीया

Sri Sivabhyam Namah

SAMASARASARWASWAM

By

Vidyavachaspathy, Dharmagna

Mayuram M. RAMANATHA DIKSHITAR

Published with

**The Financial Assistance of the Ministry of Education,
Government of India, New Delhi.**

Printed at

RAMAYANA PRINTING WORKS,

MADRAS.-4

विषयसूचिका

विषयः	पार्श्वम्	विषयः	पार्श्वम्
भूमिका संस्कृतम्		15 प्रकृत्यूहगानयोः	
„ आंगिलम्		वैलक्षण्यम्	18
„ हिन्दी —		16 ऊहेसप्ततन्त्राणां प्रवृत्ति	
साम सार सर्वस्वम्		निमित्तम्	19
1 सामवेदप्रशंसा	1	17 ऊहरहस्थयोः सामसंख्या	23
2 सहस्रशाखत्वनिरूपणम्	3	18 ऋग्वेदेऽविद्यमाना मन्त्राः	24
3 शाखा भेदाः	4	19 ब्राह्मणभागः—	26
4 कौथुम शाखा	5	याग भेदाः—	
5 मन्त्र भागः	6	20 प्रकृति विकृति भावः	27
6 सप्तगानानि	6	21 षोडशत्विजानामधेयानि	28
7 ब्राह्मणसूत्रलक्षणग्रन्थ-		22 ताण्ड्योक्तायागाः	29
निरूपणम्	7	23 श्रौतसूत्राणां ताण्ड्यानु-	
8 पूर्वार्चिकविवरणम्	8	वर्तित्वम्	29
9 उत्तरार्चिकनिरूपणम्	9	24 ताण्ड्य ब्राह्मणे प्रथमद्वितीय	
10 प्रकृति साम विवरणम्	11	तृतीयानामध्यायानां	
11 सप्तगानानां विवरणम्	12	विषयाः	31
12 प्रकृति साम संख्या	15	25 त्रिवृदादीनां	
13 प्रकृतेः ऊहस्य च गाने		कुशाविधानपट्टिका	32
वैलक्षण्यम्	16	26 चतुर्थादीनां विषयाः	33
14 ऊहस्य पौरुषेयत्वा		27 षड्विंशब्राह्मणम् प्रथमा-	
पौरुषेयत्वविचारः	17	ध्यायः	41

28 द्वितीय तृतीयचतुर्थाः	42	49 शुद्धकल्पसूत्रम्	116
29 पञ्चमे अद्भुतशान्तिः		50 ताण्ड्यलक्षणम्	118
अद्भुतसूचकानां शान्तिः	44	51 पंच विधसूत्रम्	119
30 सामविधान ब्राह्मणम्।		52 कल्पानुपदसूत्रम्	120
प्रथमाध्यायः	47	53 अनुस्तोत्रम्	120
31 द्विर्तावत्तृतीयावध्यायौ	48	लक्षणग्रन्थाः—	
32 आर्षेय ब्राह्मणम्	49	54 गायत्रविधानम्	121
33 देव ताध्यायब्राह्मणं	51	55 ऋक्तन्त्रम्	122
34 छान्दोग्यो पनिषत्	53	56 लघु ऋक्तन्त्रसंग्रहः	123
35 षष्ठाध्यायः	59	57 ऋक्तन्त्रविवृतिः	124
36 सप्तमाष्टमौ	66	58 सामतन्त्रम्	125
37 छान्दोग्यप्रमेयसंग्रहः	72	59 अक्षरतन्त्रम्	128
38 संहितोपनिषत्	75	60 साम तन्त्रप्रकाशिका	130
39 वंशब्राह्मणम्	77	61 सामतन्त्रपोतम्	130
40 वेदांगानि	78	62 फुल्लसूत्रम्	130
41 कल्पसूत्राणि - द्राह्मण- सूत्रम्	81	63 अष्टादशभावाः	132
42 अनुपदसूत्रम्	97	64 फुल्लपोतम्	135
43 निदानसूत्रम्	98	65 आर्षेय प्रदीपिका	136
44 छन्दो विवृतिः	99	66 नैगम्	138
45 निदानस्थाः अवशिष्टा विषयाः	103	67 सामवेद सप्तलक्षणम्	139
46 उपनिदानम्	109	68 अवग्रहसूत्रम्	143
47 कल्पसूत्रम्	111	69 हितवाक्यम्	144
48 उपग्रन्थसूत्रम्	112	70 स्तोभानुसंहारः	145
		71 मात्रालक्षणम्	147
		72 आर्चिकलक्षणम्	149

73 छलाक्षराणि		95 प्रयोगमणिदर्पणम्	187
आर्चिकछलाक्षरम्	150	96 श्रौत प्रयोगः आण्डपिल्लै	189
74 षड्छलाक्षरम्	152	97 पुरुषोत्तमभट्टीयम्	192
75 प्रकृति सामछलाक्षरम्	153	98 श्रीनिवासदीक्षितोऽयम्	„
76 छल प्रक्रिया	155	99 श्रौतकारिका	193
77 छलाक्षरकारिका	156	100 स्मार्तप्रयोगः वामन-	
78 सामप्रकाशनम्	156	कारिका	194
79 रावणमेढ	159	101 शास्त्राचार्यनकारिका	195
80 पाणिनीयशिक्षा	„	102 शय्याभ्युपयोगः	196
81 नारदशिक्षा	160	103 स्मार्ततन्त्रसुधानिधिः	„
82 गौतमशिक्षा	163	104 प्रयोगकुसुमावलिः	198
83 लोमश शिक्षा	165	105 सामगाहिकसंग्रहः	199
84 गीति कल्पम्	166	106 ग्रन्थसारशिक्षा	200
85 ऊह सामानुक्रमणिका	167	107 सामवेद सर्वानु-	
86 गृह्यसूत्रम्	167	क्रमणिका	201
87 गौतमधर्मसूत्रम्	172	108 लाट्यायनगोभिलसूत्रे	205
88 गौतमः किं सामवेदी	„	109 राणायणशाखा	207
89 प्रथमाध्यायादि	174	110 दीक्षितवंशावलिः	208
90 गौतमसूत्रपरिशिष्टम्	180	111 Substance in	
91 गौतमस्मृतिः	„	English	211
92 अपरसूत्रम्	183	112 Substance in	
93 अपरकारिका	184	Hindi	
94 गृह्यपरिशिष्टम्	„		

मुद्रा

श्रीमत्परमहंस परित्राजकाचार्यवर्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पाद-
प्रतिष्ठित श्रीकाञ्ची कामकोटि पीठाधिप जगद्गुरु श्रीमच्चन्द्रशेख-
रेन्द्र सरस्वती श्रीपादादेशानुसारेण श्रीमज्जयेन्द्रसरस्वतीश्रीपादैः
मायूरक्षेत्राभिजनमहालिङ्गदीक्षितकुमार धर्मज्ञब्रह्म श्रीरामनाथ-
दीक्षितविषये क्रियते नारायणस्मृतिः ।

सामवेदसंबन्धिग्रन्थेषु परिश्रमवता भवता रचिते साम-
सारसर्वस्वनामके ग्रन्थे सामवेदमहिमा तच्छास्त्राभेदाः मन्त्र-
भागविभागः, तत्तद्भागप्रपाठक-खण्डर्कसंख्यायुतः, ऊहगान-
प्रकाराश्च स्पष्टतया प्रतिपादिताः ।

विशिष्य ताण्ड्य-षड्विंश-सामविधानाऽऽर्षेयदेवताध्याय-
ब्राह्मणानाम्, छान्दोग्योपनिषदः द्राह्यायणानुपदनिदानादिश्रौत-
सूत्राणाम्, गायत्रिविधान-फुल्लसूत्रादिलक्षणग्रन्थानाम्, नारद-
गौतमादिप्रणीतशिक्षाग्रन्थानाम्, स्वादिरगृह्यसूत्रस्य, गौतमधर्म-
सूत्रस्य, श्रौत-स्मार्तप्रयोगग्रन्थानां च प्रमेयाः संग्रहेण निर्दिष्टा
विद्यन्ते । गीर्वाणभाषापरिचयरहितानमपि सुलभबोधाय हिन्दी-
भाषया आङ्गलभाषयाचानुवादः कृत इति च विशेषः ।

सर्वेऽपि सामगाः एतदुत्तमग्रन्थसाहाय्येन सामवेदग्रन्थ-
प्रमेयान् जानन्तः, यथाधिकारं कर्माण्यनुतिष्ठन्तश्च वेदस्वरूप-
भगवदनुग्रहात् सर्वाण्यपि मङ्गलान्यवाप्नुयुः इति ।

भवांश्च उपर्युपर्येवंविधग्रन्थरचनेन वैदिकलोकस्योपकुर्या-
दिति चाऽऽशास्महे ।

श्रीकाञ्चीक्षेत्रम्
परिधाविभाद्रपदशुद्धप्रथमा }

नारायणस्मृतिः

मुद्रा

श्रीमते वेदान्तरामानुजमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते श्रीरङ्गनाथमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते श्रीनिवास महादेशिकाय नमः ।

श्रीमते वेदान्तरामानुज महादेशिकाय नमः ।

श्रीमते पादुकासेवक रामानुज महादेशिकाय नमः ।

श्रीमते श्रीनिवास महादेशिकाय नमः ।

श्रीरङ्गनाथ दिव्यमणिपादुकाभ्यां नमः ।

श्रीमत्

(तरकालवासस्थानं)

श्रीरङ्गम् आण्डवन् सन्निधि

मयिलाप्पूर, मदरास

20-9-72

मायूरश्रेत्राभिजन धर्मज्ञ श्रीरामनाथदीक्षित विषये क्रियते
श्रीरङ्गनाथदिव्यमणिपादुका स्मृतिः ।

भवद्भिः प्रेषितः सामवेदसारसर्वस्वनामको ग्रन्थः सम्यक्
आपादच्छुद्धं अवलोकितः “सामवेदप्रशंसा, शाखाभेदाः मन्त्रभागः
सप्त गानानि, प्रकृतिसामसंख्या, ऊहविषयकविचारः, मन्त्रब्राह्मण-
भागभेदाः, प्रकृति विकृति भावः, ताण्ड्यो कायागाः, षड्विंश
ब्राह्मणे विषयाः, वेदाङ्गानि, सूत्रभेदाः, फुल्लसूत्रं, शिक्षाग्रन्थभेदाः,
श्रौतस्मार्तप्रयोगग्रन्थाः, एवमादयः विषयाः सम्यक् प्रतिपादिताः,
अयं ग्रन्थः सामगानां महते उपकाराय प्रभवदिति विश्वसिमः ।

अस्य ग्रन्थस्य साहाय्येन छन्दोगास्सर्वेपि सामवेदप्रमेयान्
ज्ञात्वा कर्माणि स्वकीयानि अनुतिष्ठन्तः भगवत्प्रसादं लब्ध्वा श्रेयां-
सि लभेरन्निति प्रत्येमे ।

भवन्तश्चदोग्रियुषो भूत्वा एतादृशग्रन्थनिर्माणेन भूयोपि
वैदिक लोकोपकारकाः भगवदनुग्रहेण सकलश्रेयसां निधयो भूत्वा
भूमौ अनुपमाः विजयन्तां इति आशास्महे ।

मद्रपुरी
परिधावि कन्या
शुक्लवर्णादशी

श्रीरङ्गनाथदिव्यमणिपादुका स्मृतिः

FOREWORD

BY

Dr. V. RAGHAVAN, M.A., Ph.D.,

Sri Mayuram Ramanatha Dikshitar needs no introduction to the *Astika* public of South India; in recent years, he has travelled in the north upto Nepal, participated in *Veda Sammelans* in the leading centres, like Delhi, Calcutta and Bombay, so that he is now well known to the world of Sanskrit and Vedic scholars and to the *Samavedins* particularly all over the country. He is not only foremost in the singing of Samaveda, in its *Kauthuma* School, but is also one of the best scholars and authorities in *Sama-lakshana* and can deliver goods on any matter relating to the whole *Saman*-tradition, the *Samhita* and *Gana*, the *Brahmanas* and the rites, the technique of *Saman*-singing and the basic and exegetical literature of *Sama Veda*.

In 1962, Sri Dikshitar produced a work in Tamil called *Sama Veda Sarvasvam*, giving in a handy volume everything about the *Sama Veda* and its accessories. It was a necessary publication, as even those dealing with such material get bewildered by the plethora of names and classifications. The usefulness of that publication was however confined to the Tamil-reading public; therefore, it was a welcome undertaking of the author when he set himself to produce a Sanskrit work presenting a comprehensive account of *Sama Veda* in all its aspects. The task is accomplished in about 200 pages. Sri Dikshitar's mastery of the whole *sampradaya* is clear in the precise, clear and brief descriptions given under each head in this book. For widening its use, he has added English and Hindi summaries of the book.

As a Kauthuma Samavedin myself, I had always been taking interest in the work and activity of the author. The author is a scion of the great Sanskrit polymath of Tamilnad, the blessed Appayya Dikshitar, twelfth in descent from him as the geneology appended at the end bears out. Apart from being a leading authority on his Veda, the Saman, he is well grounded in *Advaita* and an exponent of the Puranas, especially of *Devibhagavata*. I have great pleasure in congratulating him on his work and in wishing that, with the blessings of Almighty and His Holiness Sri Sankaracharya of *Kanchi Kamakotipitha*, he well enjoy long life and continue his work for the preservation and propagation of Sama Veda.

V. RAGHAVAN

श्रावण्यां श्रवणे जातः पूर्वं हयशिरा हरिः ।
जगाद माम वेदं तु सर्वकल्मषनाशनम् ॥

निर्णयसिन्धौ कल्पतरुः

श्रीशिवाभ्यां नमः ।

॥ भूमिका ।

चन्द्रशेखर योगीन्द्र सरस्वत्यंघ्रिपंकजम् ॥

संप्रणम्यप्रवक्ष्येऽहं साम सर्वस्वभूमिकाम् ॥

अस्ति तावन्मोक्षो नाम पुरुषार्थेष्वन्यतमः परमरूपार्थः, तदुपाय-
स्तत्त्वसाक्षात्कार इति “तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था विद्यते-
ऽयनाय” इति श्रुत्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरूपितः ।

तत्त्वसाक्षात्काराबोधकं च महावाक्यमिति प्रसिद्धम् ॥
महावाक्यस्य अनादूयविद्यातत्कार्यकाम कर्मभिरनवरत अनवधिकदुःखमनु-
भवतो जीवस्य अखण्डानन्द ब्रह्मैक्यावबोधजनकत्वात् । तत्र तत्त्वमसीति
महावाक्यं इदानीमेव जीवो ब्रह्मैवेति बोधयति असि पदघटितत्वात् ॥
अत एव तस्योपदेशरूपत्वमपि स्पष्टं प्रतीयते ।

तादृशमहावाक्य गर्भिता छान्दोग्योपनिषत् सामवेदीयकौथुम-
शाखान्तर्गता । अत एव भगवतास्वविभूतित्वेन “गीयते वेदानां
सामवेदोऽस्मि” इति गीतायाम् । अपि च अध्यात्मविद्या विद्यानामिति
आत्मज्ञानस्य भगवद्विभूतित्वं स्मर्यते । तादृश ज्ञानेनैव श्रेष्ठ्यं विप्राणा-

मिति स्मृत्यन्तरे दृश्यते । “विप्राणां ज्ञानतः श्रेष्ठ्यमिति” अत एव बृहदारण्यके श्रूयते “अमौनं च मौनं च विदित्वाऽथब्रह्मणः” इति । एवमात्मज्ञानात् प्राप्तप्राशस्त्यस्याग्रजस्याविर्भावकारणत्वेन श्रूयते सामवेदः “सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः” इति ।

एवमादिमदम्पत्योः पराशक्ति परमेश्वरयोः स्वात्यस्तप्रियत्वेन स्मर्यते “साम प्रियः स्वरमयः” सामगान प्रिया इति । सामगान प्रिया इति ललिता नामात्मकस्य पदस्य व्याख्यामेवमकार्षुः भास्कराचार्याः । साम गायन्तीति-सामगाः-छन्दोगाः ते अनबत् (प्राणबत्) प्रियाः यस्याः सा-इति अतः तस्याः स्वप्राणसमत्वं सामाधीतिनामुक्तम् । किञ्च यज्ञेषु प्रयुज्यमानेन गुणिनिष्ठगुणाभिधानात्मक स्तोत्र रूपेण सामगानेन देवताप्रीतिर्जायते प्रीताश्चदेवताः यजमान मनोरथं पूरयन्तीति फल-प्राप्त्यव्यवहितपूर्वत्वं सामवेदस्य श्रूयते । अतः देवताह्वान हविः प्रदान कर र्वेदयजुर्वेदापेक्षया सामवेदस्य यज्ञेऽन्तरङ्गत्वमपि गम्यते । अत एव श्रूयते “अयज्ञो वा एषः योऽसामा” इति ।

अपिच ऋग्वेदे

अंगिरसां सामभिस्तृयमानाः ऋ—1—107—2

अंगिरसो न सामभिः ऋ—10—78—5

उमे वाचौ वदति सामगाइव
उद्गातेव शकुने सामगायसि

ऋ—2—43—1—2

यो जागर तमु सामानि यन्ति ऋ—5—44—14

अत्राद्ययोरंगिरसां साम्नः प्राशस्त्यं, मध्यमयोः गानप्राशस्त्यस्योदाहरणं साम गानं, अन्त्येच जागरण शीलं अज्ञान निद्रात् उत्थितं ब्रह्मनिष्ठं प्रति सामाऽऽगमनंचवर्ण्यते ।

यजुर्वेदेच यज्ञनिरूपणावसरे. इयं वैरथन्तरं असौ बृहत् अन्तरिक्षं वामदेव्यं वैरूपं, वैराजं यज्ञायज्ञीयं, गायत्रमित्यादिना साम प्रशंसा श्रूयते । तैत्तरीयोपनिषदि, ब्रह्मसाक्षात्कारेण विगलित सर्व व्यवहारस्य जीवन्मुक्तस्य स्वात्मानन्दानुभवं सामगानेनैव ह्यापयति एतत्सामगायन् आस्ते हा ३ उ, हा ३ उ, हा ३ उ, इति ।

अत्र बहुभिर्जन्मभिरत्रापिजन्मनि नैकविधसुकृतपरिपाकवशात् समासादितमात्मतत्त्वं एतादृशमितिनिर्वक्तुमशक्तस्य वृत्तकृत्यस्य जीवन्मुक्तस्य स्वात्मानन्दानुभवाविष्करणं हाउ हाउ, इत्यनेनक्रियते, अहो भाग्यं अहो भाग्यं अहो ज्ञानं अहो ज्ञानं, इतिवत् आदरातिशये आनन्दातिशयेवाभ्यासः ।

आथर्वणे च

ऋ चं साम यजामहे याम्यां कर्माणि कुर्वते-अथ-7-54-1

ऋच रसामानि भेषजा 11-7-24

ऋ चां चवै साम्नां च ब्रह्मणश्च प्रियंधाम 15-6-9

ऋचो मनुष्य लोकमुपनयन्ते, अन्तरिक्षं यजुभिरुन्नीयते,
 स पाप्मानाविनिर्मुक्तः ससामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति, निरतिशयानन्द
 ब्रह्मलोकप्राप्तिस्सामवेदेनैवेति प्रश्नोपनिषदि श्रूयते प्रश्नः-५-५
 इति साम प्रशंसा विद्यते ॥

॥ धर्मशास्त्रेऽपि ॥

ऋचा तु तृप्यतिपिता यजुषातुपितामहः ।

पितुः पितामहस्साम्ना छन्दोगोऽधिकस्ततः ॥

॥ अटेत पृथिवीं सर्वां सशैल वनकाननाम् ।

॥ यदिलभ्येत पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकः ॥ *Sourra?*

इति पितृप्रेमास्पदत्वं सामवेदस्य स्मर्यते ।

श्रीभगवतागीयते गीतायां किञ्चनपद्यम्—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभः तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ इति ।

अत्र कामक्रोधलोभाख्यं दोषत्रयं नरकप्रापकत्वात् आत्म-
 नाशकत्वाच्च अवश्यं त्यक्तव्यमिति स्मर्यते । एतादृशस्य दोषजातस्य
 दुःस्थजत्वं सेतुवत् परप्राप्तिप्रतिबन्धत्वम्, त्यागोपायश्चनिरूप्यते सामवेदे

सेतुषामाद्वयसाग्नि । इमामेव श्रुतिं भगवानपि स्वीयगीतावचनस्य मूलमन्येतेति अनुमातुं शक्यते स्मृतिरूपाया गीताया अपि श्रुत्यपेक्षत्वात् । अत्रत्याश्रद्धानृतयोः कामपदेन ग्रहणं गीतायाम् ।

भागवताग्रेसरः देवर्षिर्वर्यो नारदोऽपि अनवरतं वीणायां सामैव गायतीति प्रतीयते । नारदः साम सुस्वादमगात् कर्णरसायनम् इति 6-26-22 देवीभागवते । अत एव स्वरवर्णमात्रादीनां प्रातिस्विक स्वरूपविवरणं लौकिक गानस्यापि स्वरादि विमर्शनम्, सामगानप्रकारः गीतिगुणा दोषाश्च एवमादयो बहवोविषया प्रकाश्यन्ते नारदेन स्वीयशिक्षायाम् ।

अत एव सर्ववेदविदोऽपि नारदस्य छान्दोग्यस्य स्वीयोपनिषत्वात् तद्वारैव सनत्कुमारादात्मविद्या लाभ इति भूमविद्यायां ज्ञायते ।

॥ साम वेदस्य काचित् अपप्रथा तत्परिहारश्च ॥

“तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः” इति मनुस्मृतौ किञ्चन वाक्यं विद्यते । सामध्वनिरशुचिरित्यस्यार्थः प्रतिभाति । अतः सामवेदश्रवणं न श्रेयस्करमिति मन्यन्ते पण्डितं मन्याः केचन ।

इदं वाक्यं कुत्र प्रकरणे किमर्थं प्रवृत्तमिति विचार्य निर्णेतव्योऽस्यार्थः । उपाकर्मानन्तरं यावत् षण्मासं अध्येतव्यम् । तत्रानध्यायान् वर्जयित्वा अध्ययनार्हकालेऽध्येतव्यम् । तादृशाध्ययनस्यैवादृष्ट

जनकत्वमिति सर्वस्मृतिसिद्धम् “अनध्यायेष्वधीयानाः शतक्रतु
वज्रेणाभिहताः शेषान्व्याख्यास्यामः” इति अनध्यायेऽधीतस्य व्यर्थतां
स्मरति चरणव्यूहे ॥ अत अनध्यायानिर्दिशतिमनुः

“इमानित्यमनध्यायान धीयानोविवर्जयेत्” ४-१०१-इत्यादिना ।

तत्र “सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन” ४-१२३

इति सामवेदश्रवणे ऋग्वेदयजुर्वेदयोरनध्ययनमुक्त्वा तदुप-
पादकतया समन्तरश्लोकः प्रवृत्तः ।

“ऋग्वेदो देवदेवत्यः यजुर्वेदस्तुमानुषः ।

सामवेदः स्मृतः पित्र्यः तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ इति” ४-१२४

अत्र कुल्लङ्घनमद्वयव्याख्या एवं पितृदेवताकत्वात् सामवेदस्य
पितृस्मारकत्वादशुचिरिव नत्वशुचिरिति । गौतमधर्मसूत्रेऽपि
अनध्यायप्रकरणे ऋग्यजुषंच सामशब्दोयावत् इत्युक्तम् । विधिनिषे-
धोपपादकतया प्रवृत्तस्यार्थवादस्य न कुत्रापि प्रामाण्यमंगीक्रियते
प्रामाणिकैः । बहिषि रजतंनदेयमित्युक्त्वा रजतदाननिषेधोपपादकतया
सोऽरोदीत् इति प्रवृत्तस्यार्थवादस्य प्रामाण्यं नांगीकृतं वाक्यार्थवि-
चारकुशलैर्मोक्षसकैः । प्रमाणान्तरविरोधेन गुणवादत्वमंगीकृतमत्र तद्वत्
सामग्रशापारपूर्वाक्त प्रमाणबाहुल्यात् “तस्याशुचिर्ध्वनिरिति वाक्य-
स्यापि गुणवादत्वमंगीकर्तव्यम् । अतएवाशुचिरिव नत्वशुचिरितिव्या-
ख्यातम् । एवमन्यत्रापि सामदूषणे एवमेव समाधातव्यम् ॥

तस्मात्तस्याशुचि ध्वनिरित्यस्य व्याख्यान्तरं कृतं कैश्चित् ।
मनुस्मृतौ तृतीयाध्याये ॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ।

देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनु पूर्वशः ॥ ३-२०१

इत्युक्तम् । अत्र पितृभ्यः देवमानवा उत्पन्ना इत्युक्त्वा चतुर्थाध्याये”
ऋग्वेदोदेदेवत्यः इत्याद्युक्तम् । अत्र देवमनुष्यदेवताक ऋग्वेद यजुर्वेदा-
पेक्षया देवमनुष्योत्पादकपितृदेवताकस्य सामवेदस्य श्रेष्ठ्यमभिप्रेतमिति
प्रतिभाति । अतः तस्मात्तस्याशुचि ध्वनिरित्यस्य तस्मादिति पूर्वप्रकृत
परामर्शि सर्वनाम्ना पितृदैवत्यत्त्वविशिष्ट सामवेदस्यैव पूर्वप्रकृतस्य
प्रधानस्य परामर्शेन - तस्मात् तादृशसामवेदात् - तस्य वेदान्तरस्य
ऋग्यजुर् रूपस्य ध्वनिः अशुचिः । सामवेदस्य श्रेष्ठत्वात् तत्सन्निधाने
महतामागमे यथा वा अनध्यायः, तथा वेदान्तरस्यानध्यायः इति । इयं च
व्याख्या साम ध्वनावृग्यजुषी नाधीयीति इत्यस्य ऋग्यजुषं च साम
शब्दोयावत् इत्यस्य च सामशब्द श्रवणे वेदान्तरस्यानध्ययनं सामवेद-
श्रेष्ठ्य प्रतिपादनद्वारा समर्थयति प्रकरणानुसारेण । अपि च सामध्वने-
शुचित्वे तदाश्रयस्य वेदस्याप्यशुचित्वमङ्गीकृतं स्यात् । तदा सामवेदो
ब्राह्मणानां प्रसूतिरिति श्रुत्या विप्रजन्मकारण सामवेदनिष्ठाशुचित्वं
विप्राणामपि स्यात् सुवर्णनिष्ठफालफल्यास्याभरण इव कारण गुणस्य
कार्येष्वनुगमावश्यंभावात् । विप्राणां जन्मसिद्धस्याशुचित्वस्या

पनोदयितुमशक्यत्वात् अशुचेः कर्मनधिकारात् अनुष्ठातुरभावेन
कृत्स्नस्य वेदस्याननुष्ठान लक्षणाप्रमण्यमापतेदिति सर्वस्यापि विप्लवः
प्रसज्येत । तस्मात् प्रमाणशरणैर्यथोक्तार्थावलम्बिभिर्भाव्यम् । प्रसङ्गा-
दभिहितं सामवेदस्य प्रकृतत्वात् अपप्रथापरिहारस्यावश्यकत्वाच्च ।

गौतमीयापर सूत्रे “यथोक्तं सामगानमनुगीतो ब्रह्मलोकमवाप्नोति
इति ब्रह्मेधप्राप्या ब्रह्मलोकावाप्तिः सुखरसामगानेनैवानायासेन साध्या
इति प्रतिपाद्यते ।

ससामभिरुनीयते ब्रह्मलोकमिति च ब्रह्मलोकप्रापकत्वं श्रूयते ।
एवं ब्रह्मलोकाप्राप्ति साधनस्य यज्ञीयदेवतानां प्रीति जनकस्य शिवोऽशिवयोः
प्राणवत् प्रिय भाजनस्य भगवद्विभूतिरूपस्य सामवेदस्य अशुचित्वं यथा
श्रुतं यदि गृह्येत तदा पूर्वोक्त श्रुतिस्मृतिपुराणानामप्रामाण्यमङ्गीकृत-
स्यात् । अतः यथोक्तार्थ एव श्लाघीयान् ॥

एवं चतुर्धाविभक्तस्य वेदाख्यकल्पतरोः दृष्टादृष्टार्थसकलेऽपि सत
फलदानशौण्डस्य भारतदेश सनातनमतयोः मूलस्तंभायमानस्य देव
दानवमानवादि सर्वे प्रण्युपजीव्यस्य लोकत्रय परिस्थितिहेतुत्वं राज्य-
परिपालनसामर्थ्यप्रयोजकत्वं च स्मरति मनुः ।

“चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाः चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।

॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं वेदात्प्रसिद्धयति ॥

त्रिभर्ति सर्वं भूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥
 सेनापत्यं च राज्यं च दण्ड नेतृत्वमेव च ।
सर्वं लोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रं विदहति ।
 पितृदेव मनुष्याणां वेदश्चक्षुस्सनातनम् ॥
 अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः

द्वादशाध्याये-९९-१००

एवं वेदाध्ययनस्यावश्यकतां तद्वत्सर्वकार्यसमर्थतां च
 निरूप्याध्ययनाभावे जन्मवैफल्यं च स्मरति—

“यथा काष्ठमयो हस्ती यथाचर्ममयो मृगः ।

ब्राह्मणस्त्वनधीयानं स्रजस्ते नाम बिभ्रति ॥”

योऽनधीत्याद्विजोवेद अन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

सर्जावन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ २-१६८

एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां वेदाध्ययनमावश्यकं प्रतीयते । अत्य-
 न्तापदि कृत्स्नवेदाध्ययनासंभवे एकदेशाध्ययनमनुमतं पराशरेण ।

तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

अध्येतव्योप्येकदेशः यदि सर्वं न शक्यते ॥ इति ।

अतः श्रीरुद्रपुरुषसूक्तोपनिषदध्ययनं सर्वैः कार्यम् अत्यन्ता
 शक्तिविषयेगायत्रीमात्रं वाऽभ्यसनीयम् । गायत्रीमात्रसारोऽपि द्विज
 एव न संशय इत्युक्तेः । इतिहासपुराणानामपि वेदार्थप्रकाशनेनैव
 सार्थकूपमिति प्रतीयते इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपब्रह्मयेदित्यादिना,
 वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना, निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्
 इत्यादिना तेषां वेदसारत्वावगमात् ।

अस्मिन् ग्रन्थे सामवेदं तत्रापि कौथुम शाखामधिकृत्य नवतिः
 ग्रन्थाः विचारिताः । तत्र सामवेदीयाश्शाखाः कति ? तासु इदानी-
 मुपलभ्यमानाः काः ? ताश्चकुत्रोपलभ्यन्ते । कौथुमशाखायां मन्त्र-
 भागाः के, गान भागाः के, तेषां संख्या कीदृशी, सप्तगानानि किं
 नामधेयानि, तेषां प्रवृत्तिनिमित्तम् किं, ऊहगानं किं पौरुषेयं उता-
 पौरुषेयम्, ऊहगानसाप्तविध्यम्, सप्तानां विभाजकधर्माः । ऋग्वेदे-
 ऽनन्तर्गतामन्त्राः के । अष्टौ ब्राह्मणानि कानि, तेषुप्रतिपाद्याः के ।
 छान्दोग्यस्य विवरणं श्रौत सूत्राणां दशविधवम् एकैकस्यान्येनागतार्थता
 सामप्रातिशाख्यङ्कतिविधम् । सामवेदस्य शिक्षा चतुष्कं कथमुपयुज्यते ।
 छलाक्षराणां विवरणम्, गृह्यसूत्रापरसूत्रस्याविषयाः । गौतम धर्मसूत्रं
 धर्मसूत्रान्तरात् विशिष्टविषयावबोधकम् । गौतमः किं सामवेदीति
 शङ्कासमाधानम् । कारिकाग्रन्थाः श्रौतस्मार्त प्रयोगग्रन्थाः एतेषां किं
 मुद्रापितं कुत्र इत्यादयः प्रतिपाद्यन्ते ।

1960 क्रैस्तव वर्षे द्राविडभाषामयं सामवेद सर्वस्वमिति द्वास-
 तर्ति सामवेदग्रन्थानधिकृत्य विषयविचारसहकृतं पुस्तकं मुद्रापि-
 तम्भया । तदपेक्षयाकतिचनग्रन्थाः विषयविचारश्च अधिकतयाऽत्र
 विद्यन्ते । संस्कृतभाषापरिचयरहितानामपि विषयावबोधाय हिन्दि
 भाषायां अङ्गलभाषायां चानुवादं कृत्वा मुद्रापितम् । तयोर्भाषयोरनुवादं
 कृतवतां कृतज्ञतां बहुशः निवेदयामि । अन्ते च श्रीमदप्पय्यदीक्षि-
 तेन्द्राणां वंशावलिः संकुचिततया मुद्रापिता । एतद्ग्रन्थरचने प्रवृत्ति-
 मुत्पाद्य साफल्यं कृतवतो भगवतो भवानीपतेश्वरणनलिनयोस्सादरं
 वितीर्यतेऽयं ग्रन्थः ।

AN APPRECIATION

by

The Hon'ble Sri K. VEERASWAMI
(Chief Justice, High Court of Tamil Nadu)

All the sciences of the world will not be useful without the knowledge of the Self, which is beyond Name and Form. Hence, the realisation of the Supreme Brahman or Ultimate Reality should be the objective of every aspirant. This is not possible by performing sacrifices and religious rites alone. To achieve this, the senses which enable us to gain external knowledge should be withdrawn and controlled and the Atman should be in communion with Brahman. The Atman is not concerned with the Maya or illusion about the existence of the external world.

It is not easy to attain Gnana or the supreme knowledge, without going through the Karma Marga and Bhakti Marga. By doing Karma a person's sins are wiped out; by following the next step, Bhakthi, the person becomes mentally firm and will be in a position to attain the Gnana or knowledge. 'Tat Twam Asi' Knowledge of the Maha Vakya enables the aspirant to realise himself, i.e. to realise that he is not the body or mind but he is the real Atman which is the Ultimate Brahman.

Performance of the Yagas is the first step in Karma Marga. Of course in doing the said Karma the aspirant should also have devotion. So Karma Marga and Bhakti Marga will go side by side. After taking these two steps the aspirant reaches the third step, viz., Gnana Marga or Gnana Yoga, which enables him for the realisation that the Atman and the Brahman (the Supreme Being) are one and the same.

Of the four Vedas, "I am Sama Veda" says Lord Krishna. Vedas form the basis of the Hindu Religion, the mother of all Religions. Sama Veda consists of a thousand

branches, of which the Kautuma Sakha of Sama Veda is prevalent in South India. The Kautuma Sakha consists of two sections — Mantras and Brahmanas. There are 8 Brahmanas. The sixth Brahmana is known as Chandogya Upanishad. Chandogya Upanishad consists of 10 chapters. The first two chapters deal with mantras for the various samskaras. Chapters 3 to 7 deal with various upasanas and the remaining 3, i.e. 8th, 9th and 10th chapters deal with or expound the Nirguna Brahmaswarupa. It is in this Chandogya Upanishad that the 'Tattvam Asi' doctrine is affirmed. The total number of Riks in Sama Veda Kautuma Sakha is 1875.

Modern Music in India has its origin in the sama gana as it is chanted musically. In the sacrifice the Devatas are summoned by Rik Veda Hymns, offerings are made by Yajur Veda mantras and after that, the Devatas thus summoned are praised in terms of Sama Veda. The Devatas thus gratified bless the person who has arranged for the performance of the Yagna.

The third Brahmana (Samavidhana Brahmanam) deals with mantras to be meditated by persons unable to perform yagna for freedom from disease, for long life, for salvation etc.

Sri Mayuram Ramanatha Dikshithar has referred to a number of Books and has done a lot of research work in bringing out this valuable book Sama Sara Sarvaswam.

A knowledge of the Vedas is essential to all those who desire to know that by which one can know everything. The author deserves to be praised and encouraged in his venture.

His analytical treatment of the subject will be appreciated by one and all.

46, III Main Road,
G. Nagar, Madras-20
18-9-1973

K. VEERASWAMY

PREFACE

Moksha is the chief of the four purusharthas. The means therefor is tattvagnana. Tattvagnana is derived by meditation and study of the Mahavakyas of which Tat Twam asi — Thou art that is the direct forthright affirmation of the identity of the Jivatman with Paramatma. This mahavakya is in the Chandogya Upanishad of Sama Veda. Lord Krishna says in the Gita that of the Vedas He is Sama Veda. In the yagna, the devatas are hailed and summoned by Rig Veda hymns. Offerings to them are made by Yajusha mantras. And the praise of the devatas thus summoned is in terms of Sama Veda. And the devatas, thus gratified, reward the yajaman into wealth. All other Vedas praise Sama Veda. In the Dharma Sastra, it is issued that the pita is pleased by Rig Veda, the pitamaha by Yajurveda and and prapitamaha by Sama Veda. The chanting of the Saman pleases all three. The great Narada chants Saman on his famous Veena always, according to Devi Bhagavata. And Narada is the author of one of the chief Lakshana Granthas of Sama Veda.

There is a disability supposed to attach to Sama Veda. Manu in his Manava Dharma Sastra says that Sama Veda dhvani is asudha. And this has been construed by some to mean that listening to Sama chanted is wrong. But the context in which this occurs has to be noted. It is while speaking of occasions when Veda adhyayana is prohibited that this occurs. When Sama is being chanted, according to Manu, Rik and Yajur are not to be chanted. Since Sama hails pitras, it is thought that its chanting is undesirable in general occasions. This is sheer Arthavada, like the prohibition of the gift of silver in yagnas on the ground that in teras of Rudra were transformed into silver. Kulluka Bha-

ttar in his commentary on Manu says "Susuchiriva natvasuchi". To interpret this literally leads to the conclusion, manifestly absurd, that all brahmans, — who emerged from Sama Veda — are impure. And Brahmans have been enjoined to perform various Karmas ! This would also mean that Vedas are not Pramane — which discredits vaidik dharma as a whole.

Sama veda has a thousand branches. A person qualified in these is fit for exercising royal power concess. The Veda constitutes the eye of the Pitra, Devas and man. All creation has its sanction in the Veda and Veda is the immutable bedrock of human society and its dharma. The eighteen puranas seek merely to expound the Veda in singular terms.

In this book, the Kautuma Sakha of Sama Veda has been used as the basis and the various parts of the Veda, respective uses and the fruits of their shed have been set forth. When offering abhivandanam we affirm one link with Drahyayana Sutra. The benefits we derive from the great rishis who have revealed to us, the Vedas are manifold. I hope this attempt to set out the essence of the Sama Veda will prove beneficial to all who have faith in our immemorial Vaidika dharma. I pray that the Lord's grace may flow abundantly to all reverent students of the Veda.

सामवेदमूर्तिः

नीलोत्पलदलाभासः सामवेदो हयाननः ।

अक्षमालान्वितो दक्षे वामे कम्बुधरः स्मृतः ॥

॥ श्रीपार्वती और शिवजी की जय हो ।

प्रस्ताव

इस संसार में चार पुरुषार्थ हैं, उन में मोक्ष ही उत्तम है । मोक्ष पानेका उपाय तत्त्वज्ञान है । वह तत्त्वज्ञान महावाक्य (चार) से होता है । उन में “तत्त्वमसि” महावाक्य स्पष्ट है और श्रेष्ठ भी है । क्यों कि चेले के सामने “तुम वही ब्रह्म हो” इस तरह निश्चय रूप से समझाता है । इसी वजह से यह उत्तम है । यह सामवेद में है । इसे मन में रख कर भगवान् कृष्णजी ने गीता में कहा कि “वेदानां सामवेदोऽस्मि” । और यागों में ऋग्वेद मन्त्रों से देवताओं को बुलाकर यजुर्वेद मन्त्रों से हविर्भाग देते हैं । इस के बाद सामगान से देवताओं की स्तुति करते हैं । इन स्तुतियों से खुश हो कर देवतायें अच्छा फल देती हैं । फल पाने में नजदीक हों ने से (खास साधन), वेदों में सामवेद ही श्रेष्ठ है । और वेदों में सामवेद के बारे में प्रशंसा पायी जाती है ।

धर्मशास्त्रों में कहे गये हैं कि ऋग्वेदसे पिता प्रसन्न होता है यजुर्वेद से पितामह बाप का बाप खुश होता है । और सामवेद से प्रपितामह अर्थात् बापका जो बाप उसका बाप भी प्रसन्न होता है । इस से मालूम होता है कि सामगान से जो मूल पुरुष है वह भी प्रसन्न होता है । जो परम भागवत नारद जी है वह हमेशा अपनी वीणा में सामगान करते करते तीन

लोग घुमा करता है इस तरह देवीभागवत में दीख पड़ता है। इसी कारण से भगवान नारद जी ने सामवेद में लक्षण ग्रन्थ को लिखा ॥

लेकिन इस प्रकार उत्तम सामगान का एक अपवाद अनजान लोग कहते हैं :—मनु स्मृति में “साम ध्वनिः अशुचिः” इसे देख ने से सब लोग जानते हैं कि सामवेद अपवित्र है। इस सामवेद को सुनना भी अपवित्र है। इसका जवाब देना आवश्यक है। हमेशा सब जगह में पद का अर्थ कहने में प्रकरण या स्थल को देखना मुख्य है, प्रकरण के सिवा अर्थ कहना दोष ही है, “सामध्वनिः अशुचिः” यह मनुस्मृति में ‘जब बेंदाध्ययन करना ? जब नहीं करना ? इसका विवरण करने के समय दीख पड़ता है, कि जब साम गान सुन पड़ता है तब ऋग, और यजुस, और अथर्व वेदों का अध्ययन नहीं करना चाहिये।” “अनध्ययन है” ऐसा कहकर, अर्थवाद रूप से, “सामवेद पितृ देवत है, इस से वह ध्वनि अशुद्ध है,” इस प्रकार कहा गया है। देखिये, याग में रजत को न देना (दक्षिण रूप से) ऐसा कह कर अर्थवाद रूपसे “रुद्र जी ने रोदन किया आंखों से आंसू गिर पड़ा वह रजत होगया, आंसूसे पैदा होने के कारण रजत को याग के समय नहीं देना” यह अर्थवाद है। इस से इसका प्रमाण नहीं इस प्रकार मीमांसा शास्त्रों में निश्चय हुआ। इसी प्रकार मनुस्मृतिका व्याख्यान करनेवाला कुब्लूक भट्टजीने कहा कि “अशुचिः”, अशुचि के जैसे है, लेकिन अशुचि नहीं” मीमांसा मतके अनुसार इस अर्थ को जरूर मानना चाहिये. नहीं तो “सामवेद अशुद्ध है” यह अर्थ आ जायगा। तब

“साम वेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः” सामवेद से ब्राह्मण लोग पैदा हुआ, इस तरह वेद कहता है, तो ब्राह्मण लोग अपवित्र है अछूत है एक ही कर्म भी नहीं कर सकता है ऐसा होने में ब्राह्मण के बारे में जो जो कर्म वेद में विहित है वैसे वेद अप्रमाण होंगे ।” वैदिक मतका भी नाश होगा । ऐसा न होना चाहिये, ऊपर कहे हुए अर्थ के अनुसार साम गान के सुनने में और वेदों का अध्ययन नहीं करना, पर पारायण आदि करना ही है । यही उचित है । इसका और भी विशेषार्थ कह सकता है कि “अशुचिः” न शुचिः = अशुचिः तत्पुरुष, नास्ति शुचिः यस्मात् (अन्यः) बहुव्रीहिः जैसे “अनुत्तमां गतिम्” इससे यह अर्थ होता है, साम ध्वनि से और ध्वनि शुचि नहीं, सामही शुचि है, इस प्रकार बहुव्रीहि कहने से “सामध्वनिः अशुचिः” सबसे शुचि, पवित्र होता है पितृदेवत है बालबच्चे देनेवाले पितृदेवता का प्रसाद या कृपा देनेवाला है यह भी उचित है ॥

मनु स्मृति बारहवाँ अध्याय में “सामवेद हजार शाखा वाला है और ऋग यजुस् , अथर्ववेद बहुत शाखावाले हैं” इस प्रकार अनेक शाखावाले वेदों को जो जानता है वही राजा, राज काज या परिपालन करने का, लायक है । पितृ देव, और मनुष्य लोगों को वेद ही पुराने या अनादि आंखें हैं, वेदों के अनुसार ही सब प्राणियों की सृष्टि होती है । जो वेदों में कहे गये हैं उन्हें बदलने का अधिकार किसी ग्रन्थका भी नहीं ।” कहे गये हैं ।

इतिहास और अठारह पुराण और सब शास्त्र, वेदका अर्थ जानने के लिये मौजूद हैं । सनातन मत वेदों से ही सबकाल में

यहां िराजमान हैं। इस से हम सब जो वेद में कहे गये हैं उन सब को अच्छी तरह मानना चाहिये ॥

इस पुस्तक में कहेगये विषय ये हैं।

1. सामवेद - कौथुमशाखा के बारे में कहे गये हैं।
2. मन्त्र भाग-कितना प्रकार होता है।
3. आर्चिक-गान-प्रकृति, ऊह इनका विवरण।
4. ब्राह्मण भाग में कहे हुए विषय, क्या क्या ?
5. हमारे जिन्दगी में क्या क्या इस्ते माल होते हैं ?
6. छान्दोग्य उपनिषद् में मुख्य विषय कौन कौन है ?
7. द्राह्यायन जी ने हमें क्या क्या मदद या अनुग्रहको किया, जिनको हम हर रोज अभिवादन के समय में स्मरण करते हैं।
8. उनके जैसे और ऋषियों ने हमारे काम काज में या अनुष्ठान में मुशिकल के साथ कितने ग्रन्थको लिखा ?
9. वेदों के परिपालन केलिये लक्षण ग्रन्थ बहुत से हैं वे कौन हैं ? क्या कहते हैं ?
10. श्रौत सूत्र, गृह्यसूत्र, धर्म सूत्र, अपर सूत्र, कारिका, परिशिष्ट और प्रयोग ये क्या वयान करते हैं ९२ ग्रन्थ, इन सबों का सार इस पुस्तक में कहे गये हैं।

अन्त में अप्पय्य दीक्षितजी का वंशावलि भी कुछ कुछ कही गयी है। इस प्रकार इस ग्रन्थका प्रकाश करने का प्रवृत्ति देनेवाले और फल देनेवाले श्रीपार्वती परमेश्वरों के पैरों में इस ग्रन्थको प्रणामसे अर्पण करता हूँ। शुभ हो ॥

॥ श्री शिवाभ्यां नमः ॥

॥ ओन्नमस्सामवेदाय ॥

॥ सामसारसर्वस्वम् ॥

नीलोत्पलदलाभासं सामवेदं हयाननम् ।

अक्षमालान्वितं दक्षे वामे कम्बुधरं भजे ॥

वन्देतातमहाशयान्शमधनान् षट्कर्मनिष्ठान्सदा

साष्टब्राह्मणसामलक्षणचणान् येऽध्यापयन्साम माम् ।

वेदान्तार्थविवेचनेऽतिनिपुणान्रामाभिधान्सद्गुरुन्

श्रीमदेशिकचन्द्रशेखरगुरुंश्चाप्यन्वहं भावये ॥

अस्ति तावत् सामवेद इति वेदेषु चतुर्ध्वन्यतमः ।

यः श्रेष्ठत्वेन श्रूयते, “सामवेदोब्राह्मणानां प्रसूतिः”

“एष हवा अयज्ञो योऽसामा” “यः पुनरेतं (ओंकारं)

त्रिमात्रेणैवौमित्येतेनैवाक्षरेण परंपुरुषमभिध्यायीत स तेजसिद्वये

संपन्नः..... ससामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यादिना ।

यं स्वप्रियतममात्मानमाह भगवान्भगवद्गीतायां, 'वेदानां सामवेदोऽस्मि' इति ।

येन उपजीवनेन जीवन्ति देवादयः स्थावरान्तास्सर्वे
 “सवा इदं विश्वं भूतमसृजत तस्य सामोपजीवनं प्रायच्छत्...”
 तद्योऽसौक्रुष्टतम इव साम्नः स्वरः तं देवा उपजीवन्ति, 'योऽ
 वरेषां प्रथमस्तं मनुष्याः 'योद्वितीयस्तं गन्धर्वाप्सरसः, यस्तृ-
 तीयस्तं पशवः यश्चतुर्थस्तं पितरः येचाण्डेषु शेरते, यः पञ्चमस्त-
 मसुररक्षांसि, योन्त्यस्तमोषधिवनस्पतयः यच्चान्यज्जगत् तस्मा-
 दाहुस्सामैवान्नमिति' ॥ (सामविधानं १-१-८) ।

यस्मै स्पृहयन्ति हविर्भुजो देवा यज्ञेषु प्रयुज्यमानेन गुणि-
 निष्ठगुणाभिधानेन स्तोत्रेण प्रीताः प्रसन्नाश्च ।

यस्मादुत्पद्यते स्वर्गोलोकः 'स्वरिति सामभ्योऽक्षरत्
 सस्वर्गोलोकोऽभवत् । (षड्विंश-ब्रा-१-५-७) ।

यस्य श्रवणेन प्रीतोभवति परमेश्वरः परदेवताच 'साम-
 प्रियः स्वरमयः (शिवाष्टोत्तरं) सामगानप्रिया, (ललितासहस्र-
 नाम) ।

यस्मिन् रमन्ते कृतकृत्यास्साक्षात्कृतब्रह्माणो ब्राह्मणाः
 'एतत्सामगायन्नास्ते हाउ हाउ हाउ' इति तै....उपनिषत् ।

एवं प्रथितमहिमासामवेदः सहस्रशाखात्मकः । भणति
भगवान् पतञ्जलिः स्वीये महाभाष्ये ‘सहस्रवर्त्मासामवेद
इति ।

नचात्र वर्त्म शब्दस्य मार्गपरत्वात् तत्तद्देश भेदेन गान-
प्रकारभेदात्सहस्रं गीतिभेदाएवसाम्नः नतु शाखाभेदाः,
गानप्रकारभेदएवानूद्यते पतञ्जलिना, सहस्रवर्त्मासामवेद ‘इति
इति केषांचिदभिमतः ऋजुदर्शिनां प्रमाणपरतन्त्राणां बुद्धि-
पथमारोहति । यतः श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे षष्ठाध्याये वेद-
विभागकथनावसरे,

“सुकर्माचापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् ।

सहस्रं संहिताभेदं चक्रे साम्नां ततस्तुतम् ॥ [तलैव]

पौष्पिजिशिष्या जगृहुः संहितानां शतं शतम् ।

अत्र श्रीधरीयम्—तावतीः शाखा जगृहुः इति ॥

उदीच्यास्सामगाशिशिष्यास्तस्य पंचशतं स्मृताः ।

[विष्णुपुराणे]

हिरण्यनाभात्तावत्यः संहिता यैर्द्विजोत्तमैः ॥

गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्य सामगाः इति
अत्र सर्वत्र संहिता भेद इत्येवोक्तं, नतु गानस्य भेद इति॥

चरणव्यूह परिशिष्टेच—‘सामवेदस्य किल सहस्रंभेदा
भवन्ति एष्वनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतु वज्रेणाभिहता-
शेषान् व्याख्यास्यामः’ इत्युक्तम् । अत्रापि-वेदस्य भेदा-
इत्येवोक्तम्, नतु गानस्येति । अतः एकशतं अध्वर्यु शाखाः,
एकविंशतिः ऋग्वेदस्य, नवार्थवर्णः इतिवत्, सामवेदस्य
महस्रं शाखा आमन्नित्येवावगन्तव्यम् ॥

॥ शाखा भेदाः ॥

चरण व्यूह परिशिष्टे, शेषान् व्याख्यास्यामः इत्यत्र,
राणायनीय शाट्यायनीय शाट्यमुग्र कल्बल, महाकल्बल,
लांगल, कौथुमीय, गौतमीय, जैमिनीय, भेदेन नव शाखाः,
अथवा राणायनीय, शाट्यमुग्र, कालेय, महाकालेय, लांगला-
यन, शार्दूल, कौथुम, भेदेन सप्तशाखास्सन्तीति निर्दिष्टम् ।
इदानीं द्राविड वंग बीहार प्रदेशेषु कौथुम शाखा, द्राविडे
केरले च जैमिनीय शाखा, कर्णाटक सिन्धुचलप्रान्तेषु
राणायनीय शाखा, इति शाखात्रयमेवोपलभ्यते । गौतमशा-

खिनः क्वचित्स्थले वसन्तीति श्रूयते । शतत्रयवर्षेभ्यः पूर्वं
शार्दूल शाखिन आसन्निति श्रूयते कर्णपरंपरया । राणायनीय
शाखायां मन्त्रब्राह्मण श्रौतस्मार्तसूत्राणि-प्रातिशाख्य-इत्याद-
योग्रन्थाः कौथुमशाखातोविलक्षणा नोपलभ्यन्ते । जैमिनीयेपरं
उपलभ्यन्ते ।

कौथुम शाखाध्यापिन एव उत्तरदेशवासिनः लाट्यायन
श्रौतसूत्रं गोभिलीय गृह्यसूत्रं च स्वीयत्वेनाभिमन्यन्ते । तएव
दक्षिण देशवासिनः द्राह्यायणीय श्रौतसूत्रं स्वादिर गृह्यसूत्रं च
स्वीयमिति मन्यन्ते । तदनुसारेण चानुष्ठीयन्ते कर्माणि ॥

सामगाचार्या स्तयोदश, राणायनिः सात्यमुग्रिः
दुर्वासाः भागुरिः गौरुण्डिः गौलुगुलविः, औपमन्यवः दारालः,
गार्गिसावर्णिः, वर्षगण्यः, कुथुमिः, शालिहोत्रः, जैमिनिः इति
चरणव्यूहनिर्दिष्टाः ।

॥ कौथुमशाखा ॥

कुथुमिना दृष्टत्वात् कौथुमशाखा । भारतदेशे प्रायशः
कौथुमशाखाया एव लक्षणाध्येतृभिः श्रौतप्रयोगविद्भिः स्मार्ता
नुष्ठाननिष्ठैश्च परिपाल्यमानत्वात् प्राचुर्याच्च तामेवाधिकृत्य ये

मुद्रिताग्रन्था अमुद्रिताश्च तालपत्रमया उपलभ्यन्ते तेषां अर्थप्रकाशनायेमं ग्रन्थं रचयितुं प्रयते । मन्त्र ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति-
क्षापस्तम्बमहर्षिरसूत्रयत् । अतः प्रतिशास्त्रं मन्त्रः ब्राह्मणं च विद्यते । कौथुमशाखायां एवम् ।

॥ मन्त्रभागः ॥

पूर्वाचिकम्, उत्तराचिकम् - अनयोः पदपाठः, स्तोभ पदपाठः, गानंचद्विविधम् — प्रकृतिः ऊहः इति । प्रकृतिश्च द्विविधा, ग्रामेगेयं अरण्येगेयमिति । ग्रामेगेयस्य ऊहः ऊहगानं अरण्येगेयस्य ऊहः रहस्यगानमिति संज्ञा, विभागान्तरमपि, प्रकृतिश्च सप्तगानात्मिका । ऊहस्सप्ततन्त्रात्मक इति ।

गायत्रं प्रथमं गानमाग्नेयंतु द्वितीयकम् ।

तृतीयमैन्द्रं गानं स्यात्पावमानं चतुर्थकम् ॥

अर्कद्वंद्वव्रतं चेति त्रीणि पर्वाणि पंचमम् ।

षष्ठं च शुक्रियं गानं महानाम्नी च सप्तमम् ।

एतानि सप्तगानानि प्रकृतेः कथितानि वै ॥ इति सर्वानुक्रमणिका, एवं सप्तगानानि निर्दिष्टानि प्रकृतिभागस्य सर्वानुक्रमण्याम् । अत्र केचन आग्नेयैन्द्र पावमानारण्यक शुक्रियोहरहस्य

भेदेनसामविध्यवर्णयन्ति । तत् प्रकृतेः कथितानीति मूलग्रन्थवि-
भागावसरे ऊहरहस्ययोस्संकलनस्यानौचित्यादसंगतमिव भाति ।
प्रमाणान्तरस्य तत्प्रमाणकस्यानुपलभ्यमानत्वाच्च ।

अपिच सर्वानुक्रमण्यामेव
सप्तगानानिवैसाम्नां ब्राह्मणा अष्टवैस्मृताः ।
दशसूत्राणिसप्तापि दशलक्षणमुच्यते ॥

इति मूलग्रन्था निर्दिष्टाः । अत्र सप्तगानानीति मूल
भूतप्रकृतिरेव निर्दिष्टेतिवक्तव्यम्, मूलग्रन्थ सन्निधिपठितत्वात् ।
विषयमिमंविचारकुशलास्समर्थयन्तु ।

ऊहस्सप्ततन्त्रात्मक इत्युक्तम् । तन्त्राणिचैवं विभक्तानि ।

दशरात्रम्-संवत्सरः-ऐकाहः-अहीनः-सत्रम्-प्रायश्चित्तम्-
क्षुद्रः इति । एषमन्त्रभागः । ब्राह्मणभागश्चाष्टधाविभक्तः ।

अष्टौहिब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढंब्राह्मणमादिमम् ।
षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात् ततस्सामविधिर्भवेत् ॥
आर्षेयं देवताध्यायो भवेदुपनिषत्ततः ।
संहितोपनिषद्वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिताः ॥ इति ॥

मन्त्रभागश्चपरिपाल्यतेऽध्येतृभिरिदानीम् । ब्राह्मण भागस्तु
 कचिदेव विलसति अध्येतृपुरुष वैरल्यात् ।
 दशसूत्राणीत्थम् ॥

द्राह्मायणमनुपदं निदानं कल्पमेव च ।
 उपग्रन्थाश्च क्षुद्राश्च तन्दा (ताण्ड्य) लक्षणमेव च ।
 सूत्रं पञ्चविधं ज्ञेयं कल्पानुपदमेव च ।
 अनुस्तोत्रं तु विज्ञेयं सूत्राणां दशकं स्मृतम् ” इति ॥

ऋक्तन्त्र, सामतन्त्र, फुल्लसूत्र, मात्रालक्षणशिक्षात्रयादयो
 लक्षणग्रन्थाः गृह्यापरधर्मसूत्रादयोग्रन्थाश्च तत्तद्ग्रन्थविवरणाव-
 सरेविव्रियन्तेऽत्र ।

॥ आर्चिकभागः ॥

पूर्वार्चिकम्—ग्रामेगेयारण्येगेयसाम्नां आधारभूताऋचः
 पूर्वार्चिक संज्ञयाव्यबहियन्ते । तस्य छन्दःपूर्वार्चिकमित्यपि संज्ञा
 भवति । तत्र प्रपाठकास्सप्त सन्ति । एकैकस्मिन् प्रपाठके-
 दशखण्डास्सन्ति । खण्डानां दशतिरित्यपि संज्ञा भवति । सप्तमे-
 प्रपाठके षट्खण्डा एव सन्ति । अत्र विद्यमाना ऋचः पञ्चाश-
 दुत्तरषट्छतसंख्याकाः । ता एवम् -

प्रपाठक	खण्ड	ऋचः
1	10	96
2	10	97
3	10	99
4	10	98
5	10	96
6	9	99
7	6	65

आहत्य ऋचः 650

एतासामृचां पदपाठः विद्यते-तस्य छन्दःपदमिति संज्ञा ।

सामगानावसरे ऋग्व्यतिरिक्तान्यक्षराणि स्तोभसंज्ञानि गानसाधनतया गीयन्ते । तेषां पदपाठोऽधीयते परंपरया । तस्यस्तोभपदमितिनाम । तत्र प्रपाठकद्वयं पंचविंशतिखण्डाश्च सन्ति, एतदधिकृत्य स्तोभानुसंहारग्रन्थविवरणावसरे प्रस्तोष्यते ।

उत्तरार्चिकम्—उत्तरार्चिके नव प्रपाठकास्सन्ति । अर्ध-प्रपाठकस्य अध्याय इत्यपि संज्ञा । क्वचित्प्रपाठके अध्यायत्रयमपि विद्यते । अध्यायाः द्वाविंशतिः । सूक्तानि चतुश्शतम् ४०० । ऋचः पंचविंशत्युत्तरशतद्वयविशिष्टसहस्रसंख्याकाः । १२२५ ।

स्वरबाहुल्यविशिष्टस्य गानस्य सामेति नाम, तत्र गानभागस्य रथन्तरं, बृहत्, वामदेव्यमिति संज्ञा । प्रकृतेः सप्तगानानीत्युक्तम् ।

तत्रप्रथमं गायत्रगानम् । एतस्याधारभूता “तत्स-वितुरिति” ऋक् उत्तरार्चिके ग्रन्थे षष्ठे प्रपाठके त्रयोदशाध्याये वर्तते । गायत्रगानस्वरूपं देवताध्यायब्राह्मणे पठितम् । गायत्र-गानस्य, यज्ञे प्रयोगकाले बहिष्पवमानादिस्तोत्रेगीयमानस्य लक्षणं अर्षेयब्राह्मणे, द्राह्मायणसूत्रे, गायत्रविधानग्रन्थे च, विस्तृततयाप्रोक्तम्, गानं च, बहिष्पवमानाज्यादि स्तोत्रेषु, ब्रह्मयज्ञे, उपनयनव्रते, उपाकर्मणि च प्रयुज्यते ।

द्वितीयमाग्नेयङ्गानं, तत्र गानाधारभूताः ऋचः प्राय-शोऽग्निदेवताकाः । अत आग्नेयमिति संज्ञा । आदित्प्रत्नस्य' सन्नोदेवीः, उतस्यनः, इत्यादयः सूर्यादिदेवताकाश्च काश्चनऋच-स्सन्ति । तथापि आग्नेयबाहुल्यात् प्राणभृन्न्यायेन आग्नेय संज्ञा ।

तृतीयमैन्द्रंगानं, तत्र बहुसाम्येकसामि बृहती त्रिष्टु-बनुष्टुविन्द्रपुच्छानीत्यवान्तरमेदो वर्तते । एकस्यामृचि प्रायशो बहूनां साम्नां विद्यमानत्वाद्बहुसामीति संज्ञा । एकै-

कस्यामृचि एकैकं साम प्रायशो गीयते यत्र तस्यैकसामीति
नाम । अत्र विद्यमानानां साम्नां बृहतीच्छन्दस्कायामृचि
गीयमानत्वादबृहतीति संज्ञा । तथैव त्रिष्टुबपि । अनुष्टुभि
अन्तिमखण्डस्य जागतत्वेऽपि खण्डान्तरे विद्यमानानामृचां
आनुष्टुभत्वात् अनुष्टुबितिसंज्ञा प्राणभृन्न्यायेन । अन्तिम
भागस्य नैकच्छन्दस्काः ऋचः, उष्णिक्छन्दसि खण्डद्वयं,
ककुभि एकः, पङ्क्तौ खण्डत्रयं, सप्तमाष्टमौ गायत्रीपङ्क्ति-
त्रिष्टुब्छन्दस्कौ नवमेखण्डे जगत्यष्ट्यादि छन्दांसि । देवतापि
नैकविधा, अतः छन्दसा देवतया वा संज्ञां वक्तुं न शक्यते ।
ऐन्द्रगानस्य शेषरूपत्वादिन्द्रपुच्छमिति संज्ञया व्यवहियते ।
शेषे पुच्छशब्दः यज्ञपुच्छमित्यादौ प्रसिद्धः । सुत्येऽहनि यज्ञ-
समाप्तौ क्रियमाणस्य कर्मणः यज्ञपुच्छमिति व्यवहारः याज्ञिकैः
क्रियते ।

चतुर्थपावमानज्ञानम् । पवमानः सोमः, सोमदेवता-
कानामृचां प्रायशः गीयमानत्वात्पावमानमिति अभिधीयते ।

पञ्चमज्ञानं पर्वतयात्मकं । प्रथमं अर्कपर्व, अत्रविद्यमा-
नानां साम्नां प्रायशः अर्कइति संज्ञा । अग्नेर्ऋकः, दीर्घतम-
सोऽर्क इत्यादि । द्वितीयं द्वन्द्वपर्व । अत्र प्रायशः एकस्यामृचि

द्वे सामनी गीयेते । अतः द्वन्द्वपर्वेति नाम । तृतीयं व्रतपर्व ।
अत्र व्रताभिधानां साम्नां बाहुल्यात् व्रतपर्वेति संज्ञा पूर्वो-
क्तन्यायेन ।

षष्ठंगानं शुक्रियम् । अत्र विद्यमाना ऋचः प्रायेण सूर्य
देवताकाः, यद्यपि शुक्रशब्दः अग्नौ प्रसिद्धः, तथापि तेजस्त्व-
सामान्येन सूर्येऽपि प्रयुज्यते । अतः सूर्यदेवताकस्य पर्वणः
शुक्रियमिति संज्ञा । अत्र विद्यमानानि कानिचित्सामानि
आदित्यावयाभिधानानि विद्यन्ते । आदित्यात्मा, चक्षुस्साम,
श्रोत्रसाम, वाक्साम, जिह्वासाम, पुच्छसामेत्यादि । अतः,
शुक्रियत्वमुपपद्यतेतराम् ।

सप्तमं महानाम्न्याख्यं गानं । तत्र विद्यमानानां साम्नां
महानाम्नीति संज्ञा । अतोऽस्य महानाम्नीत्वं, तत्रत्या ऋचः
शकरीछन्दस्काः, अतः शक्य इत्यपि नाम । एवं प्रकृतेः सप्तगा-
नानिनिर्दिष्टानि । तत्र पवमानान्त भागस्य ग्रामे गेयस्य सप्तदश
प्रपाठकाः, अरण्येगेयस्य षट्प्रपाठकाश्चसन्ति । उभयोर्विद्यमानाः
खण्डाः द्वयशीतिसंख्याकाः । अतः संहिता भागस्य अशीतिद्वय-
मिति व्यवहारो विद्यते । खण्डानां दशतिः इत्यपि संज्ञा ।

गानम्	सामसंख्या
1) गायत्रम्	1
2) आग्नेयम्	180
3) ऐन्द्रम् बहुसामि	132
" एकसामि	64
" बृहती	150
" त्रिष्टुप्	49
" अनुष्टुप्	76
" इन्द्रपृच्छम्	162
4) पावमानम्	384
5) अर्कपर्व	89
द्वन्द्वपर्व	77
व्रतपर्व	84
6) शुक्रियपर्व	40
7) महानाम्नी	4

आहत्य सामानि

1492

आरण्य परिशिष्ट सामनी द्वे ।

उद्वयामे.....

भारुण्ड साम ।

ऊहगानम्

प्रकृतौ रथन्तरं, बृहत् , वामदेव्यमित्यादीनि सामानि एकस्यामृचि गीयन्ते । तान्येव उत्तरार्चिके विद्यमानयोरुत्तर-योरपि ऋचोः प्रकृतिवदेव ऊहेन गीयन्त इति यत् स एव ऊहः । प्रकृतौ विद्यमानानि एकैकस्यामृचि गीयमानत्वादेकैकसामैव भवन्ति । ऊहेतु तिसृषु ऋक्षु गीयमानत्वादेकैकं साम तृचं भवति, तत्रापि कचिदेकैकमपि विद्यते । ग्रामेगेयस्थानां साम्नां उत्तर-योरपि ऋचोः ऊहेन गीयमानत्वे स ग्रन्थः ऊहसंज्ञकः । अरण्ये-गेयस्थानां ऊहेनगीयमानत्वे रहस्यसंज्ञकः । रहस्यस्य ऊहमित्यपि संज्ञा भवति । ऊहरहस्ययोःयज्ञप्रयोगेष्वेवविनियोगः । अतएवाग्नि-ष्टोमादियज्ञ क्रमानुसारेणैव ऊहग्रन्थः प्रवृत्तः । उत्तरार्चिकक-र्मोऽपि यज्ञक्रमानुसारेणैव वर्तते । अग्निष्टोमादि विश्वसृजामयन-पयन्तं अष्टसप्तत्युत्तरशतं यागाः ताण्ड्यमहाब्राह्मणे नित्या नैमि-त्तिकाः काम्याश्च विधीयन्ते । तेषामितिकर्तव्यताबोधकानि द्राह्या-यणादीनि दशसूत्राणि विद्यन्ते । तान्यधिकृत्य परस्ताद्वक्ष्यते । क्रतूपयुक्तानां साम्नां स्वरबाहुल्यात् ऊहापोह विषये महान्-क्लेशः स्यात् । अतः स्तादशोहापोह बोधनार्थं सूत्राणि प्रवृत्तानि । विकृतिकृतुषुस्तोमाः बहुप्रकारास्सन्ति । तेषां विष्टु-तयश्च बह्वथः । स्तोत्राणां च प्रकार भेदास्सन्ति सत्राहीनक्रतुषु

तेषां विधानाय प्रवृत्तानि श्रौत सूत्राणि दश द्राह्यायणादीनि । तत्रैव यज्ञा अपि विधीयन्ते । नैवं शाखान्तरे श्रौतसूत्रबाहुल्यं वर्तते । आश्वलायनबोधायनापस्तम्बकात्यायनादीनां श्रौतसूत्रमेकमेव । द्राह्यायणीयानां तु श्रौतसूत्राणां दशकं विद्यते । तदधिकृत्य विशदी करिष्यते । प्रायश्चित्तार्थं पारायणादिषु अदृष्टार्थजपेषु ब्रह्मयज्ञादिषु च ऊहरहस्य ग्रन्थः नोपयुज्यत इति संप्रदायः ।

प्रकृतौ विद्यमानानि सामानि अपौरुषेयाणि । भगवतोनिश्वास-
रूपेण प्रतिकल्पमाविर्भवन्ति । ऊहसामानितु 'यद्योन्यां तदुत्तरयो-
रिति' न्यायेन प्रकृतौ यादृशं गानं विद्यते तादृशमेव उत्तरयोरपि
ऋचोः ऊहेन गानं क्रियतइत्यतः पुरुषबुद्ध्या ऊह्यमानत्वात्पौ-
रुषेयाणीतिमीमांसकाः । निदानकारास्तु रथन्तरादीनां गानानां
तदाधारभूतानां ऋचामपि अपौरुषेयत्वात् ऋक्षु गानप्रक्षेपस्य
पौरुषेयत्वेऽपि ऊहग्रन्थोऽप्यपौरुषेयएवेत्याहुः । सर्वथा ऊहसामानि
जपादिषु न प्रयुज्यन्ते । रथन्तरं बृहद्ब्रामदेव्यादि शब्दानां ऋग्वि-
शिष्टसामवाचकत्वं आहोस्विन् केवलगानवाचकत्वमिति सन्दिह्य
ऋग्विशिष्टगानवाचकत्वे एकस्यामृचि विद्यमानस्य साम्नः अन्य-

स्यामृचि प्रक्षेपस्याशक्यत्वात् लाघवाच्च गानमात्र वाचक
त्वमितिराद्धान्तितं पूर्वतन्त्रे । (7-2-1)

प्रकृतौ कनीयसि छन्दसि गीयमानस्य साम्नः ज्यायसि
छन्दसि प्रयोगकाले गातव्यत्वेन विधिः वर्तते । यथा बृहत्साम
“त्वामिद्धि हवामहे” इति षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यां गीतं । तदेव
“ त्रिकदुकेषु” इति चतुष्पष्ट्यक्षरायामष्टिछन्दस्कायामृचि
गेयत्वेन विधीयते । तत्र प्रकृत्यपेक्षयाऽष्टाविंशत्यक्षराणि
शिष्यन्ते । तेषां कुत्रावापः इति ज्ञातव्यः । एवं प्रकृतौ ज्यायसि
छन्दसि विद्यमानस्य साम्नः प्रयोगकाले कनीयसि छन्दसि
गातव्यत्वेन विधिरस्ति यथा ‘अभित्वाशूरनोनुमः’ इति षट्त्रिंश-
दक्षरायां बृहति गीयमानरथन्तरं साम “कवतीषुरथन्तरं गाये-
दिति” चतुर्विंशत्यक्षरायां गायत्र्यां विधीयते । तत्र प्रकृत्य-
पेक्षया द्वादशाक्षराणि न्यूनानि । तेषां कुत उद्वाप इत्यादिकं
सम्यक् ज्ञातव्यं प्रयोक्तव्यं । स्वरभेदे वर्णव्यत्यये वा महान्दोषः
स्मर्यते ।

प्रहीणः स्वरवर्णाभ्यां योर्वैमन्त्रः प्रयुज्यते ।

यज्ञेषु यजमानस्य रुशत्यायुः प्रजाः पशून् ॥ ना-शिक्षा

इति स्वरवर्णविपर्यासे यज्ञकर्तुर्यजमानस्यायुःप्रजापश्चादिकं क्षीयते इत्युक्तम् । अतएव लक्षणकारैः सूत्रकारैश्च स्वर-विशेषाणां आवापोद्वापविधानं विस्तरशः क्रियते । तथापि तादृश लक्षण ज्ञानस्य प्रयाससाध्यत्वात् अर्वाचीनैः सुलभतया प्रयोगकरणाय कारुणिकैर्लक्षणविचक्षणैः यस्मिन् यागे यादृश गानानि ब्राह्मणसूत्रकारैर्विधीयन्ते तस्मिन् तादृशान्येव गानानि लक्षणानुसारेणैव विरच्योद्गरहस्यग्रन्थत्वेन प्रचुरतां नीतानि । इदानीं मुद्रापणेनापि प्रथां प्रापितानि ।

प्रकृतेर्यथा सप्तगानानि, तथा ऊहस्यसप्ततन्त्राणि सन्ति । तन्त्राणां नामधेयानि पूर्वमुक्तानि । तेषां प्रवृत्तिनिमित्तमिदानीं विचार्यते । तन्त्राणां प्रवृत्तिनिमित्तं यागएव ।

“दशरात्रम्”

अस्ति च द्वादशरात्राख्यः ऋतुः अहीनसत्रयोः प्रकृतिभूतः । तत्र प्रथमान्तिमाहनी प्रायणीयोदयनीयातिरात्रसंज्ञके भवतः, मध्यस्थानि दशाहानि सन्ति । तेषु प्रयुज्यमानानि स्तोत्राणि यत्र गीयन्ते तत् दशरात्रम् । तत्र प्रथमतः विंशद्वये अग्निष्टोमप्रभृत्यतिरात्रपर्यन्तानि स्तोत्राणि गीयन्ते । ततः पर-

मेव द्वादशरात्रस्तोत्राणि सन्ति । तथापि द्वादशरात्रस्तोत्राणां बाहुल्यात् दशरात्रसंज्ञोपपद्यते ।

संवत्सरपर्व

सत्रेषु संवत्सरसाध्याः क्रतवो विद्यन्ते । तत्र यानि स्तोत्राणि ब्राह्मणसूत्रयोर्विधीयन्ते तानि गीयन्तेऽत्र । अतः संवत्सरसंज्ञा । सौमिकचातुर्मास्यस्तोत्राण्यत्र विद्यन्ते ।

एकाहपर्व

एकाहसुत्याकानां यज्ञानां स्तोत्राणि अत्र गीयन्त इति एकाहसंज्ञा ।

अहीनपर्व

अहर्गणसाध्यक्रतवो बहवो विद्यन्तेद्वयहप्रभृतयः । तत्र विधीयन्ते यानि स्तोत्राणि तान्यत्र गीयन्तइत्यहीनत्वमस्य पर्वणः । अहर्गण साध्यानां क्रतूनां अहीनत्वसंज्ञा । ते च क्रतवः एकयजमानकाः बहुयजमानकाश्च । तत्रातिविज्यकरणेदोषोऽपि स्मर्यते । अत एवाग्निष्टोमादिषु ऋत्विग्वरणकाले 'कच्चिन्नाहीन' इति पृच्छन्ति ऋत्विजः ।

सत्रम्

सत्राणि बहूनि विधीयन्ते गवामयनादीनि । तेषांबहुयज-
मानकत्वं नियतम् । सत्रेषु अहर्गण साध्यानि बहुमाससाध्यानि
संवत्सरगणसाध्यानि सहस्रसंवत्सरसाध्य विश्वसृजामयनपर्य-
न्तानि विधीयन्ते महाब्राह्मणे । अहीनानां अहर्गण साध्यत्वेऽपि
सत्रस्य बहुयजमानकत्वं नियतम् । अहीनस्य एकयजमान-
कत्वं बहुयजमानकत्वमुभयमपि वर्तते इतिविशेषः, सत्रे प्रयु-
ज्यमानानि स्तोत्राणि विद्यन्ते यत्र तत् सत्रसंज्ञकं पर्व ।

प्रायश्चित्तम्

यज्ञेषुक्रियमाणेषु ऋक्तः यजुष्टः सामतश्चविभ्रंशोऽनेकवि-
धो जायेत । तेषां समीकरणाभावे यज्ञः विपरीतफलः तत्र संबद्धानां
क्लेशावहश्च स्यात् । अतः प्रायश्चित्तेन तेषां परिहारः आवश्यकः ।
तादृश परिहार विधायकानि कर्माणि आश्वलायनापस्तंबद्राह्या-
यणादिषुसूत्रेषु विद्यन्ते । तत्र स्तुति साधनत्वेनविहितानि यानि-
सामानि तान्यत्र विद्यन्ते । प्रायश्चित्तार्थत्वात्तेषां प्रायश्चित्तमिति
संज्ञा ॥

क्षुद्रम्

शत्रुनाशार्थं विधीयमानाः आभिचारिकक्रतवः बहवस्सन्ति, श्येनः, इषुः वज्रः, इत्यादयः । तेषु प्रयुज्यमानानां स्तोत्राणां पाठः अस्मिन् पर्वणि विद्यत इत्यस्य क्षुद्रमिति संज्ञा ॥

ऊह्रहस्ययोस्समग्रतयाविनियोगः यज्ञकर्मण्येव । याग-
शालायां सदः इति किञ्चनस्थानं वर्तते । तत्रोपविशन्तः उद्गातृप्र-
स्तोतृप्रतिहर्तारः अध्वर्युप्रेषिता होतृभिरनुमताः स्तोमयोगपूर्वकं
स्तुवन्ति । स्तोमयोगो नाम ऋषिश्रुन्दोदेवता, विनियो-
जकब्राह्मण, सप्तस्वर देवता, स्तोत्रफलप्रतिपादकं वाक्यम् ।
तच्च उद्गातृभिः मिकित्वा प्रयोज्यम् । उद्गातारः स्वस्व
देवतानुस्मरणपूर्वकं स्वां स्वांभक्तिं अनुज्ज्वसन्तः प्रयुञ्जते ॥
भक्तिर्नाम साम्नां भागः । साच भक्तिः पञ्चविधा । प्रस्तावः,
उद्गीथः, प्रतिहारः, उपद्रवः, निधनम् इति, तेषां संज्ञा । क्रतुषु
प्रयोगकाले प्रस्तावात्पूर्वं हिंकारं उद्गीथात्पूर्वं ओंकारं च
गातव्यम्, अतः सप्तभक्तय इत्यपि कचित् व्यवहारो
वर्तते । एतदधिकृत्य पञ्चविधसूत्र, ब्राह्मायण सूत्र, छान्दोग्यो-
पनिषद्विवरणसमये प्रस्तोष्यते ।

ऊहगाने सप्तस्वपि तन्त्रेषु [पर्वसु] साम्नां संख्या एवम् ।

	प्रपाठकाः	विंशाः	सामसंख्या
1) दशरात्रम्	5½	11	222
2) संवत्सर पर्व	3½	7½	152
3) एकाह पर्व	4	8	158
4) अहीनपर्व	4	7½	146
5) सत्रम्	3	6	121
6) प्रायश्चित्तम्	1	2½	50
7) क्षुद्रम्	2	4½	87
	<hr/> 23	<hr/> 47	<hr/> 936

“रहस्यम्”

	दशतिः	साम
दशरात्रम्	3	29
संवत्सर पर्व	4	41
एकाह पर्व	2	23
अहीनपर्व	3	31
सत्रम्	1	14
प्रायश्चित्तम्	2	19
क्षुद्रम्	5	52
	<hr/> 20	<hr/> 209

ऊहरहस्यस्थसामानि — 1145, प्रकृतिसामानि — 1494
 आहत्य—2639. सामवेदे, पंचसप्तत्यधिकाष्टशतोत्तर सहस्र-
 संख्याकाऋचइत्युक्तम् । ताश्चप्रायशः ऋग्वेदस्था एव । सामवेद-
 एव केवलं दृश्यमानाः एकोनशतं ऋचः वर्तन्ते ॥

॥ सामवेदमात्रस्था ऋचः ॥

आग्नेयं पर्व

1. अग्नेविवस्वदाभर	19. यदिन्द्रशासो अव्रतम्
2. आजुहोता	20. त्वष्टानोदैव्यम्
3. यदिवीरोअनु	21. कुष्ठःकीवा
4. जातःपरेण	22. ब्रह्मजज्ञानम्
5. इतएत उदारुहन्	23. मेडि नत्वा
6. राये अग्ने महेत्वा ऐन्द्रंपर्व	24. यो नो वनुष्यन्
7. सोमः पूषा	25. यं वृषेषु
8. येतेपन्थाः	26. आनो वयो वयः
9. दोषो आगात्	27. यदी वहन्त्याशवः
10. कश्मंनाहुयीषु	28. कश्यपस्य स्वर्चिदः
11. सदावइन्द्रः	29. ऋचं साम यजामहे ।
12. अरन्तइन्द्र	30. समेत विश्वाः
13. इमेतइन्द्रसोमाः	31. आविर्मर्याः
14. कदुप्रचेतसे	32. विश्वतोदावन्
15. इन्द्र उक्थेभिः	33. एषब्रह्मा
16. एन्द्रपृथुकासुचित्	34. शंपदंमघम्
17. यदा कदाचमीदुषे	35. सदागावः
18. इमइन्द्रमदायते	36. उपप्रक्षे
	37. अर्चन्त्यकर्म

38. प्रवइन्द्राय	59. विदामघवन्
39. भगोनचित्रः	60. अभिष्टिभिः
40. विश्वस्यप्रस्तोभ	61. एवाहिशक्रः
41. विष्णुतयः	62. विदाराये
42. ऊर्जामित्रः	63. योमंहिष्ठः
43. इन्द्रोविश्वस्य	64. ईशेहिशक्रः
44. अयंसहस्रमानवः	65. इन्द्रन्धनस्य
45. अभित्यंदेवम्	66. पूर्वस्ययत्ते
<u>आरण्यंपर्व</u>	67. प्रभोजनस्य
46. यस्येदमारुजः	68. एवाहेऽव
47. इमंवृषणम्	<u>उत्तरार्चिके</u>
48. अहमस्मिप्रथमजाः	69. इन्द्रजुषस्व
49. मयिवर्चः	70. इन्द्रजठरम्
50. आप्रागात्	71. इन्द्रस्तुराषाट्
51. यशोमाद्यावापृथिवी	72. पावमानीः स्वस्त्ययनीः
52. भ्राजन्त्यग्ने	73. पावमानीर्दधन्तुनः
53. वसन्तइन्नु	74. येनदेवाः
54. मन्येवाम्	75. पावमानी स्वस्त्ययनीस्ताभिः
55. हरीतइन्द्र	76. अग्नेविश्वेभिः
56. यद्वर्चः	77. प्रसविश्वेभिः
57. सहस्तन्नः	78. सुमन्मावस्वी
58. सहर्षभाः	79. सरूपवृषन्

80. नोवशीर्षाणि	90. पुनरुर्जा....,
81. कृतावानम्	91. सहरस्या
82. यद्दंप्रति	92. अभिवाजी....,
83. अग्निःप्रियेषु	93. अप्सुरेतः,
84. त्वामिच्छवसः	94. अयंसहस्र,
85. अग्निरिन्द्राश्च	95. असौयासेना....,
86. नमस्सखिभ्यः	96. कंकास्तुपर्णाः
87. युंजेवाचम्	97. अमित्रसेनां
88. गायत्रम्	98. इन्द्रस्यगाह....,
89. अग्निर्ज्योतिः,	99. अन्धा अमित्राभवत....,

एतावता आर्चिकगानरूपोमन्त्रभागोनिरूपितः ॥

॥ अथ ब्राह्मणभागः ॥

ब्राह्मणभागमधिकृत्येदानीं विचारयामः ॥

अष्टविधं ब्राह्मणमिति पूर्वमुक्तम् ॥ तत्रादिमं ब्राह्मणमिति प्रथितस्य तण्डिना महर्षिणा दृष्टत्वात् ताण्ड्यमिति, ब्राह्मणान्तरापेक्षया महत्त्वात् पंचविंशत्यध्यायात्मकत्वाच्च महदिति, प्रौढमिति पंचविंशमिति च नामास्य संपन्नम् । अत्र ब्राह्मणे बहवो-यागाः विहिताः । यागाश्च दर्वाहोमेष्टिपशुसोमभेदेनविभक्ताः । तत्र प्रतिदिनं सायं प्रातः पयआदिद्रव्यैः क्रियमाणो होमः

अग्निहोत्राख्यः, एतादृशश्चान्योहोमः दर्वीहोमसंज्ञकः । एव प्रतिपर्वसमारभ्य प्रतिमासंकालद्वयेक्रियमाणायागविशेषा इष्टिपद-
वाच्याः । ताश्च इष्टयः पुरोडाशेन चरुणा, दध्ना, अन्यैश्चा-
पिद्रव्यविशेषैः निर्वर्त्यन्ते । प्रतिवर्षं तु, कालान्तरे वा, पशोर्हृदया-
दिभिरंगैर्निर्वर्त्यमानोयागः पशुशब्दवाच्यः । प्रतिवर्षं वसन्ते
अन्यस्मिन् वा काले सोमाख्यां लतां क्रीत्वाऽमिषुत्य तद्रसं
ग्रहचमसादि विहितपात्रेषु यथाविधिपूरयित्वा तत्तद्देवताभ्यः
विधिना प्रदीयते यत्र स सोमयागः ।

प्रकृतिविकृतिभावः

यस्य कर्मणस्सन्निधौ तदपेक्षितांगकलापास्सकलाः विधी-
यन्ते सा प्रकृतिः । यस्यसमीपे वैशेषिकाण्येवांगानि विधीयन्ते,
सामान्यांगानि तु सादृश्यादिना अतिदिश्यन्ते सा विकृतिः ।
तत्र दर्वीहोमानां प्रकृतिः अग्निहोत्रहोमः, इष्टीनां प्रकृतिः दर्शपूर्ण-
मासेष्टी । पशूनां प्रकृतिः अग्निषोमीयपशुः । सोमानां प्रकृतिः
अग्निष्टोमः । इष्टीनां इष्ट्यन्तरांगत्वं पश्वंगत्वं, सोमांगत्वं च
संभवति । पशूनां सोमांगत्वमेव, न पश्वन्तरांगत्वं नेष्ट्यंगत्वं
वा । सोमा अपि सोमान्तरांगानि भवन्ति न पश्वंगानि, नापीष्ट्यं
गानि ।

अग्निहोत्रहोमः यजुर्वेदविहितएव सर्वैरनुष्ठीयते ।
 दर्शपूर्णमासादीष्टयः, पशुयागाश्च ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां विधीयन्ते ।
 सोमयागस्तु वेदत्रयेणविधीयत इति सोमएववेदत्रयविदां
 षोडशर्त्विजाम्पयोगः ॥

॥ ऋग्वेदीयाः ॥

- 1) होता ।
- 2) मैत्रावरुणः ।
- 3) अच्छावाकः ।
- 4) ग्रावस्तुत् ।

॥ यजुर्वेदीयाः ॥

- 1) अध्वर्युः
- 2) प्रतिप्रस्थाता ।
- 3) नेष्टा ।
- 4) उन्नेता ।

इति होतृगणः ।

इत्यध्वर्युगणः ।

॥ सामवेदीयाः ॥

- 1) उद्गाता ।
- 2) प्रस्तोता ।
- 3) प्रतिहर्ता ।
- 4) सुब्रह्मण्यः ।

- 1) ब्रह्मा
- 2) ब्राह्मणाच्छंसी
- 3) आग्नीध्रः ।
- 4) पोता

इत्युद्गातृगणः

इतिब्रह्मगणः ।

ऋग्वेदविहितकर्मानुष्ठातारः होतारः होतृगणइतिवा-
 कथ्यन्ते । यजुर्वेद विहित कर्मानुष्ठातारः अध्वर्यवः, अध्वर्युगण इति
 वा कथ्यन्ते । सामवेदविहित कर्मानुष्ठातारः उद्गातारः उद्गातृ-
 गण इति वा कथ्यन्ते । यागस्यांगकलापानां बहुत्वात् न्यूनाति-

रेकदोषाभवेयुः । तदसंभवाय निरीक्षणार्थं वेदत्रयविदः
 ऋत्विजः ब्रह्माणः ब्रह्मगणइतिबोच्यन्ते । तत्र पशुपर्यन्तेषु
 साम्नां विनियोगोनास्ति आधानंविना । सोमेपरं वेदत्रयो-
 पयोगः । तादृश सोमयागाः अग्निष्टोमप्रभृति, विश्वसृजामयन-
 पर्यन्तं अष्टमसृत्यधिकशतसंख्याका अत्र विहिताः । एतदनुस्मृत्यै-
 वापस्तम्बकात्यायनप्रभृति श्रौतसूत्रकाराः ऋतून् विहितवन्तः ।
 तथाचापस्तम्ब श्रौतसूत्रे 'इतिच्छन्दोगब्राह्मणं भवति, (10,13, 35)
 'इतिताण्ड्यकं, (21.16) इत्यादौ, इदं ब्राह्मणम् प्रमाणतयोदा-
 ह्रियते ।

श्रौतसूत्राणां स्मृतिरूपत्वात् तन्मूलभूताश्रुतिः काचन
 अपेक्ष्यते । साच श्रुतिः एकाहप्रभृति सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानां
 बहूनां यागानां क्रमेणात्रविधानात्, इयमेवेतिमत्त्वा कात्यायन
 महर्षिरन्यूनानतिरिक्ततया एतद्ब्राह्मणोक्तास्संख्याः क्रमांश्च
 कचिदतिसूक्ष्ममंशं विहायासूत्रयदात्मीये श्रौतसूत्रे । आपस्तम्ब-
 महर्षिस्तु तैत्तिरीयशाखोक्तान्प्रथमतोऽभिधाय, तत्रानु-
 क्तान्विषयानेतत्क्रमेणैवासूत्रयत् ॥ आपस्तम्बश्रौतसूत्रे बहूनि
 वाक्यानि ताण्ड्यस्थानि दृश्यन्ते ॥ तान्यत्रज्ञाप्यन्ते ।

ताण्डयस्थवाक्यम्			आपस्तम्ब श्रौतसूत्रे		
अध्या — ख — ब्रा			प्रपा — ख — सू		
1	1	1	10	1	4
1	1	4	10	1	5
1	1	2-3	1	1	6
22	3	1	22	22	9
22	4	1	22	22	14
23	13	1	23	2	18
24	7	1	23	6	6
25	4	4	23	10	11
25	7	3	23	11	11

एतेषु स्थलेषु वाक्यान्नुभयत्र समान रूपाणि दृश्यन्ते
अतः इदं ब्राह्मणं प्रमाणतयोपात्तमिति वक्तुं शक्यते ॥

अस्य ब्राह्मणस्य भाष्यग्रन्थेषु विभाजक धर्मः अध्यायत्वेन
व्यपदिश्यते । ग्रन्थान्तरेषु प्रपाठकत्वेनापि दृश्यते । प्रपाठक-
पञ्चकमवलम्ब्य, एकापञ्चिका इत्यपि व्यवहारो दृश्यते, यथैतरेषु
ब्राह्मणे । एवंच पञ्च पञ्चिकात्मकमिदंब्राह्मणम् । एतच्छेषः
षट्त्रिंशब्राह्मणम् ।

ताण्ड्यस्थविषयसंग्रहः

॥ प्रथमाध्याये ॥

उद्गातुः, आर्तिर्वज्यांगीकारमन्त्रः देवयजनहविर्धान
प्रवेश द्रोणकलशावस्थापनमन्त्राः प्रवृतहोमोपवेशनादिमन्त्राः,
धिष्ण्योपस्थापनमन्त्राः, स्तोमयोगचमसभक्षणदक्षिणाप्रतिग्रह
यज्ञपृच्छोपयोगिमन्त्राः पठ्यन्ते ।

॥ द्वितीयतृतीयाध्याययोः ॥

स्तोमप्रकाराः निरूप्यन्ते । स्तोमो नाम उद्गातृभिः
क्रियमाणानां गुणिनिष्ठगुणाभिधानरूपानां स्तोत्राणां संख्या ।
स च त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंश त्रिणव त्रयस्त्रिंश चतुर्विंश
चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशभेदेन नवप्रकारः । तत्रैकैकस्मिन् स्तोमे
पर्यायत्रयं विद्यते । एकैकस्मिन् पर्याये विष्टुतित्रयं-
विद्यते । सा च बहुप्रकारा । पर्यायस्थस्तोत्राणां इयत्तागणनार्थं
काष्ठविशेषो वर्तते । तस्य कुशेति नाम । कुशा प्रादेश मात्रा,
कुशवत् उन्नतपृष्ठा तक्षणेन संस्कृता, तीक्ष्णाग्रा, औदुम्बर
वृक्षीया च स्यात् । सा च स्तोत्रे प्रारभ्यमाणे प्रस्तावभक्त्यन्ते
प्रस्तोत्रा कुशास्तरणारूयवस्त्रविशेषे प्रागग्रा, उदगग्रा वा,
निधीयते । कुशाविधानप्रकाराः प्रदर्श्यन्ते ।

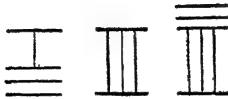
त्रिवृत्

पंचदशः

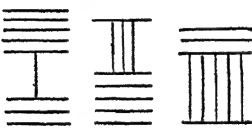
सप्तदशः

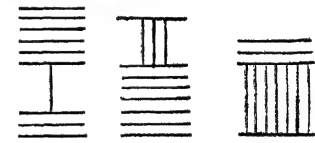
एकविंशः

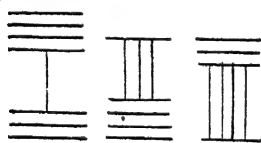
त्रिणवः

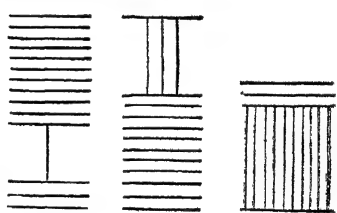
त्रयात्रिंशः

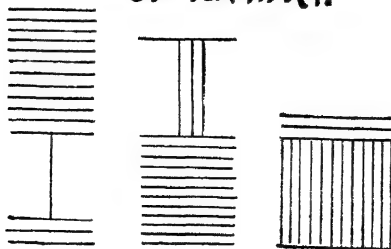
चतुर्विंशः

चतुश्चत्वारिंशः

अष्टाचत्वारिंशः

एवं नवप्रकारेषु अनेके भेदाः सन्ति । तत्सर्वं विष्टुति
भेदः, फलभेदः, प्रदर्शनपूर्वकं सम्यक् प्रतिपादितम् ।

॥ चतुर्थाध्याये ॥

गवामयनाख्यः ऋतुः विहितः । सचद्वादशमाससाध्यः ।
द्वादशसुमासेषु प्रथमान्त्याहनी प्रायणीयोदयनीयातिरात्रे । मध्ये
यावन्त्याहानि तेषु अभिप्लवषडहपृष्ठयषडहानां ज्योतिर्गौरादीनां
च क्रमविधानम् । विषुवदाख्य प्रधानाहर्विधानम् । स्वरसाम्नां
विधानम् । महाव्रताख्यमहः । तेषां स्तोमविधानम् । गवा-
मयनशब्दार्थः, उपस्थानादि च विधीयते ।

॥ पंचमाध्याये ॥

महाव्रतहोतुः पृष्ठस्य पंचविधत्वम् । प्राणादिसाम्ना आह-
वनीयाद्युपस्थानम् । स्तोत्रकाले यजमानपत्नीनां वीणा-
गानम् । वीणायाः शततन्त्रीत्वकथनम् । उद्गातुः स्तोत्रकाले
औदुम्बरीमासन्दीमास्थायगानम् । इलान्दसाम्नः समुद्रत्वकथनम् ।
अध्वर्यादीनामपि आसनविशेषेऽवस्थाय स्तोत्रोपाकरणादि ।
गवामयनस्य दीक्षाकालः ।

॥ षष्ठाध्याये ॥

सर्वप्रकृतिभूतस्याग्निष्टोमस्योत्पत्तिः । द्रोणकलशस्यो-
त्पत्तिः । तदध्युहनम् । अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमत्वमपि

कथं ? इत्यादिशंका, समाधानम् । बहिष्पवमानार्थं पंचत्विक्
प्रसर्पणम् । प्रस्तोत्रादीनां सर्पणे विच्छेदे प्रायश्चित्तविधानम् ।
बहिष्पवमानस्तोत्रसंख्या, तत्रोत्तमस्तोत्रीयायाः रथन्तरवर्णत्वं,
तत्र हिंकारस्य प्राशस्त्यम् । काम्यप्रतिपत् । दीक्षितमरणे,
अनृताभिस्तस्य प्रयोगे, द्वियजमानकप्रयोगे च, प्रतिपद्वि-
धानमित्यादयः ।

॥ सप्तमाष्टमाध्याययोः ॥

बहिष्पवमानगाने, प्रतिहारः अनिरुक्तगानं, निधनानि च,
विधीयन्ते । आज्यस्तोत्रम् । तत्र देवता । माध्यन्दिनपवमा-
नस्यविधिः । पृष्ठस्तोत्रम् । रथन्तरसाम, तस्य त्रैष्टुभत्वसंपादनम् ।
आमहीयवादीनां विधानम् । बृहद्रथन्तरयोः प्रस्तावप्रतिहार-
विचारादि । वामदेव्य, वैराज, शाकर, रैवतानां, स्तोत्रधर्माः ।
ब्रह्मसामविचारः, तस्य कामनाभेदेन सामविधानम् । आर्भवपव-
मानस्तोत्रे साम्नां विधानं, यज्ञायज्ञीये नियमविधानम् ।
उक्थस्तोत्रम् । तत्र साक्रमश्व, सौभर, नामेध, हारिवर्णानां
विधानम् । उद्वंशीयाष्टादंष्ट्रयोः कामनाभेदेन विधानम् ।
सौभरस्य निधनभेदेन, फलभेद इत्यादीनि प्रतिपाद्यन्ते ।

॥ नवमाध्याये ॥

अतिरात्राख्यः क्रतुः । उक्थ्य स्तोत्रानन्तरं पञ्चदशस्तो-
मकरात्रिपर्यायाणां त्रयाणां स्तवनं, ततः सन्धिस्तोत्राणि । ततः
आश्विनशस्त्रम्, ततः यज्ञपुच्छम्, अवभृथइति । तत्र रात्रि-
पर्यायसंज्ञक स्तोत्राणां विधानम् । तस्य प्रशंसा सन्धिस्तोत्रे
कामना भेदेन सामविधानम् । आश्विनशस्त्रं प्रभातात्पूर्वं समा-
पनीयम् । एकत्र उभयोः यजमानयोः यागकरणे प्रातरनुवाको-
पाकरणकालः । सोमलताया अलामेपूतीकलताग्रहणम् । तस्या
अलामे, अर्जुनाख्यतृणविशेषेणसोमयागः कार्यः । सोमाषहरणे
द्रोणकलशभेदने सोमातिरेके सत्रयागमध्ये कश्चिद्यजमानः
यदिमृतः तदा प्रायश्चित्तम् । महावीरभेदने यूपस्यप्ररोहे च
प्रायश्चित्तम् ।

॥ दशमैकादशद्वादशाध्यायेषु ॥

व्यूढद्वादशाहाख्यः अहीनसत्रोभयात्मकः क्रतुः । तत्र मध्य
वर्तिषु दशसु अहस्सु प्रतिदिनं सोमयागः । तत्र त्रिवृत्प्रभृति,
अष्टाचत्वारिंशस्तोमपर्यन्तं सर्वे स्तोमाः प्रयुज्यन्ते । तेषां सृष्टिः,
प्रशंसा, गायत्र्यादीनां च सृष्टिप्रकारः । द्वादशरात्राधिकारि
प्रतिपादनम् । दीक्षाफलम् । तदन्तर्गतस्य ज्योतिष्टोमस्य ज्यो-
तिष्टृवं, तदन्तर्गतस्तोत्राणां नवतिशतसंख्याकानां दशसंख्यया

विभागे, दश शिष्यन्ते । दशाक्षरस्य विराट्त्वं “दशाक्षरा-
विराट्, इति श्रुत्या ज्ञायते, विराट्, छन्दसांमध्ये ज्योतिः ।
अतः ज्योतिष्टोमत्वमित्यादि ।

तत्रैव द्वादशरात्रक्रतौ एकैकस्मिन्नहनि, बहिष्पवमानाज्य-
पृष्ठाभेषपवमानादीनां सामविधानम् । पृष्ठथषडहस्य धर्माः,
तत्र पृष्ठस्तोत्राणां कुत्र, कस्यधर्मस्य प्रवृत्तिरित्यादि, तत्रैव
उच्यसंस्थया समाप्तिः । षोडशस्तोत्रविधानमित्यादि प्रति-
पाद्यते ।

॥ त्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशाध्यायेषु ॥

द्वादशरात्रक्रतोरेव पञ्चमदिनप्रभृति स्तोत्राणां साम
विधानम् । तत्र विकल्पाः, फलभेदाः, स्तोमविधानम् । दशम-
महः अविवाक्यसंज्ञकम् । तत्र बहवो धर्माः निरूप्यन्ते । साम्नां
स्तोत्रेण फलविशेष प्रदर्शनम् । गायत्र्यादीनां छन्दसां प्रयोगेण
तत्तत्संपत्तिः । अन्तिमस्तोत्रस्य विराट्छन्दस्कस्य वामदेव्यस्य
प्रशंसा । तत्र त्रयस्त्रिंशदक्षरेषु गायत्र्यादीनां छन्दसां सत्त्वम् ।
तत्स्तोत्रेण पूर्यते । अतः सर्वकामसिद्धिः । एवं द्वादशरात्रस्य
पूर्तिः ॥

॥ षोडश सप्तदशयोः ॥

त्रिकद्रुकाख्यानां त्रयाणां यागानां विधानम् । तत्र
ज्योतिराख्यः प्रथमः ज्योतिष्ट्वं तस्य कथमिति निर्वचनम् ।
प्रपञ्चसृष्टिकर्ता प्रथमतः सर्जनार्थं प्रवृत्तः । तमसाऽवृतत्वात्
न किञ्चन प्रत्यभात् । अनन्तरं तपसा एतद्यागं अपश्यत् ।
सपदि तमो विनष्टं । ज्योतीरूपेणानेन तमोनाशात् अस्य ज्यो-
तिष्ट्वम् । एवं गौः, आयुरिति द्वौ यागौविधाय, एतेषां त्रयाणां
स्तोत्रसामविहितम् । त्रिवृदादि निवेशः दक्षिणाविधिः तस्य
स्तुतिः । अनन्तरं अभिजिद्विश्वजित् सर्वजिद्यागानां विधानम् ।
सर्वस्वदक्षिणाकत्वात् विश्वजितः तत्र नियमविशेषान्दर्शयति ।
त्रयाणं फलविशेषः । ततस्सहस्रदक्षिणाकानां चतुर्णां विधानम् ।
पञ्चानां साद्यस्क्राणां चतुर्णां व्रात्य यज्ञानां विधानम् । ये स्वा-
श्रम विहित कर्मानुष्ठातारः, ये निषिद्ध कर्मानुष्ठातारः, ते व्रात्याः
तेषामत्राधिकार इति, प्रतिप्रादनम् । अथ पञ्चानां अग्निष्टुत्वां तत्
फलानांस्तोमानां च विधानम् । ततस्त्रिवृतां त्रयाणां । ततः
सौमिकचातुर्मास्याख्यः पर्वचतुष्टयविशिष्टः सेतिकर्तव्यताको
विधीयते ।

॥ अष्टादशैकोनविंशाध्याययोः ॥

उपहव्यादयः वाजपेयः, राजसूयः एतेऽत्रविहिताः । वाजं अन्नं, पेयं द्रवात्मकं, उभयमपि प्रजापतिरेतेन प्राप्नोत् । अतः प्रजापतिना प्रथममनुष्ठितत्वात् प्राजापत्यं पदं अन्नाद्यप्राप्तिश्चास्य-फलम् । ततः राजसूयः । राजसूये क्षत्रियोऽधिकारी । सप्त-सोमयागाः तत्र सन्ति । तेषु स्तोत्र सामानि, दक्षिणाविशेषः, फलविशेषश्च प्रतिपाद्यते । अनन्तरम् राट्, विराट्, उद्भित्, बल-भित् इत्यादि द्वन्द्वक्रतवः । तेषां सैतिकर्तव्यताकानां विधिः । द्वन्द्वेषु समानकर्तृकत्वं । अस्मिन्नेकोनविंशाध्याये, तादृश द्वन्द्वा अतादृशाश्च पुनस्तोमादयः विधीयन्ते । उपनयनस्य यागस्य वा अनर्हान् उपनीय, याजयित्वावा, प्रकारान्तरेण निषि-द्धद्रव्यप्रतिग्रहादिना वा नरकभीताः तादृशदोषनिर्हरणार्थं तैः क्रियमाणोऽयं पुनस्तोमाख्यः । तस्य स्तोत्राणि तत्र शुद्धाशुद्धीय साम्नः महिमा, “इन्द्रो यतीन् सालावृकेयेभ्यः प्रायच्छत्” इत्यादिना प्रदर्शितः । एवमेकोनविंशाध्याये एकोनविंशतिर्यागवि-हिताः ।

॥ विंशैकविंशद्वाविंशाध्यायेषु ॥

अतिरात्र संज्ञकावहवः क्रतुविशेषाः विधीयन्ते । प्रथमं ज्योतिष्टोमातिगतस्य स्तोमकल्पतिः । तत्र ऋद्विक्रामोऽधिकारी

तत्प्रशंसा ततः सर्वस्तोमातिरात्रः । तत्र स्तोमविशेषः अधिकारी
 ऐश्वर्यकामः । अनन्तरं अश्वोर्यामः, तस्य सर्वकामावाप्तिः फलम् ।
 ततः अतिरात्र क्रतवः । गर्गत्रिरात्रस्य गोसहस्रं दक्षिणा, तस्याः
 विभागकथनम् । शबलीहोमाद्यङ्गविधानम् शबलीहोमस्य स्वा-
 तन्त्र्येणकर्तव्यत्वं विचार्य समाधीयते, मन्त्रार्थश्च विशदीकृतः ।
 अश्वमेधाख्यः त्रिरात्रः । तत्र त्रिवृदादयः प्रथमेऽह्नि, द्वितीये,
 एकविंशस्तोमः, तृतीये सर्वेस्तोमाः । अश्वप्रशंसा । एकविंशतिः
 यूपाः । यूपानां वृक्षाः । पशूनां अवदानं शाखाविशेषविचारः ।
 वैदत्रिरात्रादि त्रिरात्राणां विधानम् । चत्वारश्चतुरात्राः । तत्र
 स्तोमविधानम् । तत् प्रशंसा । त्रयः पञ्चरात्राः । त्रयः षट्-
 रात्राः सप्त सप्तरात्राः । अथाष्टरात्राः । द्वौ नवरात्रौ । चत्वारः
 दशरात्राः । तेषां स्तोमविधानम् । स्तोत्र सामानि अधि-
 कारी, फलम्, वेदनफलं च प्रतिपाद्यते । अन्ते पौण्डरी-
 कविधानम् ।

॥ त्रयोविंशाध्याये ॥

द्वौ त्रयोदशरात्रौ तत्र स्तोमाः । प्रथमस्य ऋद्धिः
 द्वितीयस्य प्रतिष्ठा च फलम् । त्रयः चतुर्दशरात्राः । तेषां फल-
 प्रशंसादिकम् । अनन्तरं पञ्चदशरात्रप्रभृति द्वाविंशद्रात्रपर्यन्तं
 यागविशेषाः ।

॥ चतुर्विंशाध्याये ॥

अत्र त्रयस्त्रिंशद्रात्रमारभ्य संवत्सरसाध्य सत्रपर्यन्तं क्रमेण विधीयन्ते । अनन्तांश्रियमाप्तुकामस्य एकोनचत्वारिंशद्रात्रसत्रं चत्वारिंशद्रात्रं उत्तमराज्यकामस्य । अदितिपुत्राः अष्टौ सर्वामृद्धिं यथा प्राप्ताः तद्वत् सर्वसमृद्धिफलं सत्रमित्यादि फलवचनेन सह सत्राणि बहूनि विधीयन्ते ॥ अन्ते अमृतत्वसाधनं शतरात्रमभिधाय सर्वसत्र प्रकृतिभूतं गवामयनं सर्वकामसमृद्धिफलमिति प्रतिपाद्यते ॥

॥ पंचविंशाध्याये ॥

आदित्यानामयनं स्वर्गसाधनम् । सर्वऋद्धि साधनं कुण्डपायिनामयनम्, तापश्चितामयनं, प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरसत्रम् । स्वर्गसाधनं शतसंवत्सर साध्यं सत्रं । एतादृशसत्राणां विधानम्, अन्ते विश्वसृजामयनं सहस्र संवत्सरसाध्यम् । तत्राधिकारी । स्तोमविधानम् । ब्रह्मणस्सायुज्यं फलम् । मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तं नकेनापि जीवितुं शक्यत्वात् सहस्रदिनानि सत्रमनुतिष्ठेयुरिति मीमांसान्यायविचारपुरस्सरं अष्टौ पक्षान् प्रतिपाद्य अन्तिमपक्षं प्रतिष्ठापितम् सायणभाष्ये । सभाष्यमिदं चौकंपासंस्कृतपुस्तकालयस्थैः कार्या मुद्रापितम् ॥

॥ एवंताण्ड्यब्राह्मणस्था विषयाः सूचिताः ॥

क्रमप्राप्तं षड्विंशाख्यं द्वितीयंब्राह्मणमधिकृत्य निरूप-
यामः । आदिमस्य ब्राह्मणस्य प्रौढाख्यस्य पंचविंशमित्यपिना-
मान्तरमस्तीतिपूर्वमुक्तम् । तत्रानुक्ता येविषयास्तेषामत्र प्रतिपाद-
नात् पंचविंशशेषस्यास्य षड्विंशइति संज्ञा उपपद्यते । अत्र
पंचाध्याया अष्टाचत्वारिंशत्खण्डाश्च सन्ति ।

॥ प्रथमाध्याये ॥

ज्योतिष्टोमादिषुयागेषु सुत्याहात्पूर्वं दिनत्रयं प्रवर्ग्या-
ख्यं कर्म कृत्वा, उपसन्नामकेष्टिः क्रियते सायंप्रातश्च । उपसदन्ते
सुब्रह्मण्याह्वानं, सुब्रह्मण्याख्येन ऋत्विजाक्रियते । तत्र साम्नि
यद्यपि इन्द्रविशेषणानि सन्ति गौरावस्कन्दिन्नहल्यायैजार मधव-
न्नित्यादीनि, तथापि नात्रेन्द्रमात्राह्वानं इन्द्रमुखेन यागोद्देश्य
सर्वदेवाह्वानमेव क्रियत इत्युपपाद्यते, “ब्रह्मचवा इदमग्रेसुब्रह्म-
चास्तां ततस्सुब्रह्मोदक्रामत् ” इत्यादिना । सुब्रह्मपदेन इन्द्रा-
भिन्नः आदित्यएवाभिधीयते ‘असावादित्यस्सुब्रह्म’ इत्युक्तत्वात् ।
“ तस्यास्ते पृथिवीपादः अन्तरिक्षपादः द्यौःपादः ” इत्यादिना-
सार्वात्म्योपपादनात् तादृशादित्यस्यैवसर्वात्मत्वमभिधीयते ।
‘सूर्य अत्मा जगतस्तस्थुषश्च’ इति मन्त्रोपि एतदेवाह । अन्ते च
देवाः ब्रह्माण इति सामान्यतः देवान्, ब्राह्मणांश्च संबोध्य आग-

च्छत इति त्रिराह्वानात् देवानां, ब्राह्मणानां च सुत्यादिवसे हवि-
र्दक्षिणाऽदानार्थं पृथगाह्वानं क्रियते । सुब्रह्मण्यमन्त्रः स्त्रीपुंन-
पुंसकरूपः ऋग्यजुस्सामरूपश्चेत्यभिधीयते । एतावद्विषयपरिज्ञानं
सुब्रह्मण्याख्यस्य ऋत्विजः आवश्यकमिति “तस्मादेवंविदमेव-
सुब्रह्मण्यं कुर्वीत नानेवंविदमित्यादिना” प्रतिपाद्यते ।

ततः ‘एकच्छन्दः प्रातस्सवनं’ इत्यादिना प्रातस्सवनस्यै-
कच्छन्दस्त्वं, माध्यन्दिनस्य त्रिच्छन्दस्त्वं आर्भवस्य पञ्चछन्दस्त्वं
इत्यादिना तत्स्वरूपनिरुच्य विश्वरूपागानप्रकारः ‘तस्य प्रशंसा’ ब्रह्मणः
ज्ञातव्यविशेषाः, वेदत्रयसारत्वेन व्याहृतित्रयस्योत्पत्तिः, तिसृभिः
व्याहृतिभिरेव त्रीन् लोकानुत्पादयामास ऋगादिवेदेषु मन्त्रविभ्रंशे,
भूरादिव्याहृतिभिः होमः प्रायश्चित्तम् । हविषः स्कन्नप्रायश्चित्तम् ।
सौम्यचरुमधिकृत्य केचन विषयाः तत्प्राशनमित्यादि कथ्यते ।

॥ द्वितीयेऽध्याये ॥

अग्निष्टोमे बहिष्पवमानगाने ऋगक्षराणां स्थाने ओंका-
रविनिवेशं कृत्वा गातव्यम् । अस्य धूर्गानमिति संज्ञा । तत्र
प्रतिस्तोत्रीयं भेदः स्तोत्रीयाणां रेतस्या इति संज्ञा तासु विशेष-
गानं, तेषां निर्वचनं धूर्गानि ज्ञातव्या बहवो विषयाः, होत्रादीनां
अग्न्यादिरूपत्वं च सयुक्तिकं निरूपितम् । ततः उद्गातृचमसोत्कर्षः ।
वपट्कर्तुरपि न भक्षणम् । सवनत्रयेऽपि औद्गातोपहवः ।

॥ तृतीयचतुर्थयोः ॥

होत्रादीनामृत्विजां मन्त्रेभ्येषे यजमानस्य बहुविधदोषाः संभवन्ति । तेषां परिहारायप्रायश्चित्तहोमः । यदियजमानस्य यागानन्तरम् पशुपुत्रयोगक्षेमादिबाधा स्यात् होत्रादिमन्त्रभ्रंशेनैव जातेति जानीयात् तदर्थप्रायश्चित्तम् । ऋत्विजां देवत्वेन भावनं देवर्त्विग्वरणम् । देवयजनप्रार्थना [देवयजनं नाम, यागस्थलम्] देवयजनलक्षणं, “ प्रागुदक्प्रवणं देवयजनं पश्चादक्षिणाप्रवणं श्मशानकरणं ” । यत्रजलौसिच्यमाने प्रांचं उदंचं वा दिशंप्रति सरति तत् देवयजनं, प्रत्यंचं दक्षिणां वा दिशंप्रतिसरणे तत्रशत्रुनाशार्थं आभिचारः कर्तव्यः । अन्यच्च, देवयजनं त्रिशुक्रियं स्यात् । “ त्रिशुक्रियमितिह्यह ” । “ यस्यपुरस्तात् त्रीणिज्योतींषि दृश्येरन् अग्निराप आदित्यः तद्देवयजनं तत्रिशुक्रियम् ” । देवयजनस्य प्राग्देशे आहवनीयाग्निः सूर्यश्च वर्तते तडागः कूपोवा यदि स्यात् तत् त्रिशुक्रियं इत्यादिलक्षणम् ।

अवभृथसाम्नि विद्यमानानां पदानां निर्वचनं, तत्रवक्तव्याविशेषाः । अथशत्रुनाशनार्थं ज्येनः, इषुः, सन्दंशः वज्रमित्याद्यभिचारकृतवः, तत्र त्रिवृदादीनां विष्टुतिविधिः, द्वादशाहेवक्तव्याविशेषाः ततः त्रयोदशदिनसाध्यं वैश्वदेवसत्रम्, गार्हपत्यादीनां अग्नीनामुत्पत्तिप्रकारः । अग्निहोत्रहोमः पुत्रर्त्विगादि-

भिरपिकर्तुं शक्यते । ऋत्विगपेक्षया पुत्रस्य तदपेक्षया स्वस्य-
होमे विशेषफलम् । अग्निहोत्रेण सर्वकृतुफलं सिद्धयति । औदु-
म्बरीलक्षणं, तस्या देवतात्वेनानुसंधानम् । यूपलक्षणं । काम-
नामेदेन द्रव्यविशेषाः “वैल्वं ब्रह्मवर्चसकामस्य, पालाशं पुष्टि-
कामस्य, कम्बुकाश्चत्थपाषाणायशस्कामस्य” इत्यादि । यूपस्य सर्व-
देवतास्वरूपत्वं, ततः सन्ध्यादेवतायाः स्वरूपनिरूपणं, संध्योपा-
सनस्य विशिष्टं फलम् । सन्ध्योपासनस्यकालः । स्वाहादेव्या
उत्पत्तिप्रकारः । तस्या गोत्रादि, अक्षराणि तस्या एव पितृकार्येषु
स्वधारूपेण, यज्ञेषु वषट्काररूपेणावस्थानमित्यादयोविषयाः ।

॥ पञ्चमेऽध्याये ॥

अद्भुत शान्तिप्रकरणम् ।

गृहे नगरे आलये, राजप्रासादे च उत्पातदर्शनं प्रजा-
नाभकालमरणं दुःस्वप्न दर्शनं, इत्यादयोऽरिष्टविशेषाः अद्भुतानि,
तेषां परिहाराय होमः गृह्याग्नौ क्रियमाणः स्थालीपाकरूपोऽत्र-
विधीयते सामजपश्च ।

“अथातोऽद्भुतानां कर्मणां शान्तिं व्याख्यास्यामः पाला-
शानां समिधामष्टसहस्रं जुहुयात् ऐन्द्रयाम्य वारुण धानदाग्नेय-
वायव्य सौम्यवैष्णवेत्यष्टौ, इत्यारभ्य स्वस्तिहास्य भवति,
इत्यन्तं । एवं सामान्यतः कर्माणि विधाय तत्तदरिष्टसूचकानां

परिहारः प्रातिस्विकरूपेण प्रतिपाद्यते । देवाश्चवाअसुराश्चैषु लोके-
 ष्वस्पर्धन्त इत्युपाख्यानमुखेन, शत्रुविजयार्थं कञ्चनस्थाली-
 पाकमनेकद्रव्यसाध्यं विधत्ते । ततः गृहे यदि वज्रवैद्युदयोमण
 योविदीर्यन्ते राजकीयाधिकारिणासाकं विवादो वा जायते, यान-
 शय्यासनादयो वा भज्यन्ते गजाश्वादयो वाऽकालेऽग्रियन्ते, एव-
 मादयो यजमानस्यारिष्टसूचकास्तत्परिहारायेन्द्रदैवत्यः स्थाली-
 पाकसामगानसहितः प्रतिपाद्यते । 'सप्राचीं दिशमन्वावर्ततेऽथ
 यदाऽस्य मणि मणिक कुम्भस्थलीविदरणमायासो राजकुल
 विवादोवा यानच्छत्र शय्यासनावसथ ध्वजपताका गृहैकदेश
 प्रभञ्जनेषु गजवाजिमुख्यावा प्रमीयाः प्रमीयन्ते, एवमादीनि
 इन्द्र दैवत्यानि अद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । इन्द्रायेन्दो
 मरुत्वत इति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति
 इन्द्रायस्वाहा शचीपतयेस्वाहा वज्रपाणयेस्वाहा ईश्वरायस्वाहा सर्व
 पाप शमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाऽथ सामगायेत् इत्यादिना ।
 एवं शरीरे व्याध्यादिपीडा, अतिस्वप्नमस्वप्नमित्यादीनि यम-
 दैवत्यानि, क्षेत्र गृहसंस्थेषु धान्येषु आरुपतङ्गपिपीलिकादयः
 हिंसन्ति । एत दारिष्ट्य निवृत्त्यर्थं वरुण दैवत्यः, कनक रजत वर-
 वस्त्रादयः वियुज्यन्ते कार्येषुप्रवृत्तिवैफल्यं पिशाचदर्शनम्, का
 कादीनां गृहमध्ये दर्शनं पृथिवीस्फोटन कम्पनादि, वृक्षेषु
 रुधिरस्रवणं देवालयस्थ देवतानां कम्पनं स्फोटनं, गवां शृङ्गेषु

धूमोत्पत्तिः रुधिरस्रवणं आदित्ये कवन्धदर्शनं गोषु मानुष-
महिषादिजननं हीनाङ्गातिरिक्ताङ्गविकृतरूप शिशुजननं पर्वत-
स्फोटनं, अश्मप्लवनं इत्यादीनिराष्ट्रजनताभय स्रवकानि, तेषां
परिहाराय धनदाग्निवायुसोमविष्णु रुद्रदैवत्यानि स्थालीपाक
सामजपात्मकानि प्रायश्चित्तानिविधीयन्ते । अत्र देवता प्रतिपादनं
तत्तदायुधोपेतत्वेन क्रियते, वज्रपाणये, दण्डपाणये, चक्रपाणये,
शूलपाणये, इत्यादिना । अतः देवानां विग्रहवत्वप्रतिपादकस्यास्य
वाक्यस्य प्रमाणान्तरेणानुवादबाधयोरभावात् भूतार्थप्रतिपाद-
कत्वं वक्तव्यम् । प्रसंगात् देवानां विग्रहवत्वमपि श्रौतेनानेन
प्रमाणेन सिद्ध्यति ॥ इदं च सायणभाष्यसहितं कल्कत्ताविश्वविद्या-
लये, तिरुप्पतिकेन्द्रीय विद्यापीठे च मुद्रापितम् ॥

॥ तृतीयं सामविधानं ब्राह्मणम् ॥

सामविधानाख्ये ब्राह्मणे पूर्वोक्तयज्ञेष्वनधिकारिण
यज्ञकरणाशक्तानां च तत्तद्यागीय फलप्रेप्सूनां नियमविशिष्ट-
तत्तत्सामजपेनैव तत्, तत्फलसिद्धिरिति प्रतिपाद्यते । किं च सत्पुत्र
लाभ दीर्घायुष्ट्वनैरुज्य गृहक्षेत्रारामपश्वादिसमृद्धयर्थं च होम-
रूपाः जपरूपाश्च प्रयोगाविधीयन्ते । दुःस्वप्न दुष्प्रतिग्रहादि
दोषनिवृत्तये च सुलभसाध्य निष्कृतीर्विधत्ते । निर्दिष्टप्रयो-
गेऽधिकार सिद्ध्यर्थं प्राजापत्यादि कृच्छ्रानुष्ठान विधिः काम्याना

मारंभकालः अन्येच नियमविशेषाः निर्दिश्यन्ते । अन्ते अपुनर्भवकामस्य राज्युपासनं च विधीयते । इदमध्यायत्रयात्मकं पंचविंशतिखण्डात्मकं च वर्तते । अस्य दृष्टादृष्टार्थतया साम्नां प्रयोग विधानात् सामविधानमिति संज्ञा । अत्रैव रुद्रपुरुष-सूक्तारिष्टपवित्रवर्गामृतसंहिता पितृस्वर्गसंहितादयः सूक्तविशेषा विधीयन्ते ॥

प्रथमोऽध्यायः

जगदुत्पत्तेः पूर्वं शुद्धं ब्रह्मैवासीत् । ततः मायावशात् हिरण्यगर्भः विराट् ततः स्थूलप्रपञ्चः इत्याद्युत्पन्नम् । अनन्तरं उत्पन्नाः प्रजाः आहारार्थमरुदन् । प्रजापतिः जीवनसाधनत्वेन सप्तस्वरात्मकं साम तेभ्यः प्रायच्छत् । ततः ऋष्टादिसप्तस्वरेण साम्ना प्रयुज्यमानेन देव मनुष्य गंधर्वाप्सरःपशुपित्रसुररक्षां स्योषधिवनस्पतयः स्थावरा अपि वृक्षा अभवन् इति प्रतिपाद्यते । ततः प्राजापात्यातिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्राणिविधीयन्ते, अनन्तरं अग्न्याधानं दर्शपूर्णमासं चातुर्मास्याग्निष्टोमादि सप्तसंस्था गवामयनं तापश्चितामयनादिसत्रं यागानां फलसाधनानि सामानि सप्रयोगाणि विधाय अमृतसंहितास्वर्गसंहिता रुद्रविष्णु गणपतिस्कन्दपितृसूक्तानि विधीयन्ते । ततः प्रायश्चित्तप्रयोगाः । ब्रह्मस्वहरणे अगम्यागमने राजप्रतिग्रहे ब्राह्मणादिहिंसायां अनृत-

वदने अविक्रयविक्रये स्र्वाभ्युदितस्र्वाभिनिर्मुक्तत्वादौच प्राय-
श्चित्तार्थतयासामजपः ।

॥ द्वितीयेऽध्याये ॥

काम्यानां दृष्टार्थानांप्रयोगारंभात् पूर्वं कृच्छ्रानुष्ठान पूर्वकं-
त्रिरात्रमुपवासः पुष्यर्क्षेसमारंभः इति नियमः । शतवर्षायुस्सा-
धन सामजपः, पापनिर्हरणार्थपवित्रवर्गः स्त्रीणां गर्भएवशिशु-
मृतिदोषनिवारकसाधनं, सत्पुत्रप्राप्तिसाधनं, पिशाचब्रह्मराक्ष-
सादि बाधा निवर्तकं, सर्वशस्त्र विषादिभयनिवर्तकं, अन्नलाभ
साधनं, यात्रायां भये तन्निवर्तकं, स्त्रियाः पुरुषस्यचवशीकरणोपायः,
सौभाग्यप्रदं सर्वजनप्रियंकरं, यशोब्रह्मवर्चसादिजनकं, राजसभायां
जयप्रदं च सूक्तं, इत्यादयो विहिताः ।

॥ तृतीयेऽध्याये ॥

ऐश्वर्यं धनधान्य लाभाय सामजपः, वास्तुहोमप्रयोगः,
निधिदर्शनोपायः, अपुनर्भवसाधनं, देवताप्रत्यक्षोपायः, स्वेच्छया-
गमन, त्रिलोकवशीकरणसाधनान्युक्त्वा एतद्ग्रन्थावतरणं, ब्रह्मा-
बृहस्पते, स नारदाय, स व्यासाय, स जैमिनये, एवंप्रकारेणास्माकं
मागतमिति निरूप्य गुरुदक्षिणा विधिमुक्त्वा पूर्तिमगमत् ॥

सायणभाष्यसमेतमिदं कल्कत्तानगरे सत्यव्रतसामश्र-
मिना, मंगलूरु नगरे वरुनल् अनेन रोमन् लिप्या, तिरुप्पति
केन्द्रीयविद्यापीठे च मुद्रापितम् ।

अत्र ब्राह्मणे दृष्टार्थसाधनानि कर्माणिनैकविधानि विधी-
यन्ते । ऋग्विधानमितिग्रन्थे ऋग्वेदमन्त्राणां दृष्टार्थतया-
प्रयोगशौनकाचार्येणप्रतिपादितः । तस्य स्मृतिरूपत्वात् तन्मूल-
भूताश्रुतिरेतद्ब्राह्मणमित्यपि वक्तुं शक्यते ।

ग्रन्थावसाने च भारताधिष्ठानदेवताया उत्तरत्रहिमालये
दक्षिणतः कन्याकुमार्या च नित्यसन्निहिताया भारतमातेतिप्रथ-
मानायाः पराशक्त्या उपासनं तेनापुनर्भव लक्षणमोक्षप्राप्तिश्च-
श्रूयते । “यः कामयेत न पुनः प्रत्याजायेयमिति,.... कन्यां-
शिखण्डिनीं पाशहस्तां युवतिं कुमारिणीमित्यादिना । अतः
षड्विंशे सामविधानेच प्रतिपाद्यमानमर्थं परिज्ञायानुतिष्ठाद्वनां
सौकर्यायकिंचिद्विस्तरतो निरूपितम् ॥

आर्षेय ब्राह्मणम्

चतुर्थमिदंब्राह्मणं प्रकृति साम्नां प्रत्येकं ऋषीन् ज्ञाप-
यति । साम्नां ऋषिश्छन्दो देवता परिज्ञान पूर्वं प्रयोग एव
फलप्रदो भवति । अन्यथा विपरीतफलत्वं च श्रूयते । “ऋषीणां
नामधेयगोत्रोपधारणं स्वर्ग्यं यशस्यं धन्यं पुण्यं पुत्र्यं पशव्यं
ब्रह्मवर्चस्यं स्मार्तमायुष्यं” इत्युक्त्वा अथापि ब्राह्मणं भवति
“योहवा अविदितार्षेयश्छन्दोदैवत, ब्राह्मणेन, मन्त्रेण, याज-
यति वाऽध्यापयति वा स्थाणुर्वर्छतिगर्त वा पद्यते प्रवामीयते

प्रापीयान्भवति" इत्यादिना । साम्नां छन्दोदेवते नियते । ऋषिरेव मिद्यते । येनर्षिणा यत्सामदृष्टं, तस्य साम्नः स ऋषिः सादृशऋषिश्छन्दो देवतापरिज्ञानात्, स्वर्गादिपुण्यलोकावाप्तिः, यज्ञः प्राप्तिः, धनपुत्रपशुप्राप्तिः, ब्रह्मवर्चसारूप्य तेजोविशेषः, स्मृत्युक्तं पूर्णमायुः इत्यादि भवति । ऋषिश्छन्दो देवता परिज्ञानाभावेन याजने, अध्यापने वा कृते, स्थावरजन्मप्राप्तिः नरकानुभवः, अरूपायुष्ट्वं, पापीयस्त्वं च भवति, इत्याद्युक्तम् । अतः अवश्यज्ञेयत्वात्, छन्दो देवता परिचयस्य स्वरूपतएवावगन्तुं शक्यत्वात्, ऋषीणां ज्ञापनमनेन क्रियत इति अर्षेयमित्यस्य संज्ञा । अत्राध्यायत्रयं विद्यते । प्रथमेऽध्याये अष्टाविंशतिः खण्डाः, द्वितीये पंचविंशतिः, तृतीये एकोनविंशत्, आहत्य द्वयशीतिः खण्डाः सन्ति । अतः प्रकृति-साम्नां द्वयशीति खण्डात्मकत्वात् अशीति द्वयमिति व्यवहारोऽत्रापि विद्यते ॥ इदानीं अध्ययन संप्रदायमनुसृत्य चतुरशीति खण्डाः सन्ति, तथापि अर्षेयब्राह्मणानुरोधेन अशीति द्वयमेव वर्तते । आर्षत्वात्तस्य तदेव ग्राह्यमिति भाति ।

प्रथमे खण्डे

अर्षेयब्राह्मणाध्ययनस्य फलं, सामद्रष्टृणां ऋषीणां समानस्थानो भवति, ब्रह्मणस्समानस्थानः जन्मान्तरपरिज्ञानं

साम्नां यातयामत्वपरिहारः पङ्क्तिपावनत्वं इत्यादि भवती-
त्युक्त्वाऽस्याध्येतुः कंचन नियमं विधत्ते । अनन्तरं प्रणवस्य
वेदत्रयसारतमस्य व्याहृतित्रयस्य हिंकारस्य गायत्रिसाम्नश्च
देवताऽर्षेयादिकमुक्त्वा गायत्रिसाम्नः प्रस्तावादिभक्तीः स्वरा-
क्षरनिरूपणं तासामित्यादि निर्दिशति ।

द्वितीयखण्डप्रभृति आसमाप्तेः क्रमेण एकैकस्य साम्नः
ऋषिः, क्वचित् विकल्पइति प्रतिपाद्य समाप्यते ॥ इदं च
समाप्यं तिरुप्पतिकेन्द्रीयविद्यापीठेमुद्रापितम् ॥

देवताध्याय ब्राह्मणम्

अस्य प्रकृति साम्नां देवता निर्देशकत्वात् देवताध्याय इति
संज्ञा । यद्यपि सामाधारभूतायाः ऋचः अर्थनिरूपणे देवता-
परिज्ञानं भवति, न तदर्थं पृथगारंभः कार्य इति शंका उदेति ।
तथापि अर्थबोधं विना सामस्वरूपनिरूपणेणैव देवता परिज्ञानं
यथा भवति तथाऽत्रनिरूप्यते । किंच ऋगर्थनिरूपणे प्रति
साम भिन्नैव देवता स्फुरेत् । इदं तु ब्राह्मणं सर्वेषां साम्नां
दशभिरेव देवताभिः देवतापरिज्ञानं, तदपेक्षयात्रिभिरेव देवता-
गणैः, तदनन्तरं एकयैव देवतया सर्वेषां साम्नां देवता परिज्ञानं
यथाभवति तथा लाघवेन बुद्ध्यारूढतां गमयति देवताः ।
इदं खण्डचतुष्टयात्मकं सायणभाष्यसहितं विद्यते । सत्यव्रत

सामश्रमिभिः पूर्वं मुद्रापितम् । दशवर्षेभ्यः पूर्वमस्माभिः
टिप्पण्यासमेतं, मुद्रापितम् । द्वित्रवर्षेभ्यः पूर्वं तिरुप्पति
केन्द्रीयविद्यापीठे मुद्रापितम् ॥

॥ प्रथमेखण्डे ॥

“अग्निरिन्द्रः प्रजापति स्सोमो वरुणस्त्वष्टाङ्गिरसः पूषा
सरस्वतीन्द्राग्नी” इति दश देवता अभिधाय “इडानिधनानि
पदनिधनानीकारणिधनानीत्याग्नेयानि” इति एतादृशनिधन
वत्वेनाग्नि देवताकत्वं, निधनान्तरत्वेन इन्द्रादि देवताकत्वमिति,
निधनज्ञानेन देवताज्ञानं संभवतीति ज्ञाप्यते । अनन्तरं “वसूनां
स्वाराणि रुद्राणां निधनवन्ति आदित्यानामैडानि” इत्यादिना
सर्वेषामपि सम्नां त्रिदैवत्यत्वमभिधायान्ते सर्वाणिब्राह्मणि
इति अत्यन्त लघुभूतं सर्वेषां ब्राह्मत्वं विधत्ते । सर्वेषामपि साम्नां
ब्रह्मण आविर्भूतत्वात् । अनन्तरं उपनिषदिति गोपनीयत्वेनाभि-
धाय “ऋग्वैमाता सामपिता” इति ऋक्सामयोर्मातापितृत्वं व्य-
दिश्यते । तज्ज्ञानस्य फलं च श्रूयते ।

॥ द्वितीयेखण्डे ॥

‘अथातश्छन्दसां वर्णाः’, इत्यादिना गायत्र्यादीनां छन्द-
सां वर्णा उच्यन्ते । अनन्तरं ‘अग्नेर्गायत्र्यभवत्’ इत्यादिना

जगतीपर्यन्तानां, अतिच्छन्दसां विच्छन्दसां च, देवता अभि-
धीयन्ते ।

॥ तृतीये ॥

“अथातोनिर्वचनं” इत्यादिना गायत्र्यादीनां निर्वचनं
‘गायत्री गायतेः स्तुति कर्मणः’, ‘उष्णिक्, उत्स्रानात्, इत्यभि-
धाय क्रियते । अनन्तरं गायत्रं साम सस्वरं पठ्यते, साम्नः
ऋष्यादि ज्ञानस्य फलविशेषोऽभिधीयते ।

॥ चतुर्थे ॥

‘अथ सावित्र्यङ्गानि व्याख्यास्याम’ इत्यारभ्य सावित्री
देव्याः शिरः ब्रह्मा, ललाटं द्यौः, चन्द्रादित्यौ चक्षुषी, मुख
मग्निः, इत्यादिना सर्वदेतात्मकत्वमुक्त्वा एतज्ज्ञानस्य गायत्री
मन्त्रप्रयोगे अक्षरस्वरादिभ्रेष दोषनिवर्तकत्वमभिधाय पूर्यते । एवं
गायत्र्याः विराटरूपत्वं परिज्ञानं द्विजानां सर्वेषामपि आवश्यकम् ।
अतः इदं ब्राह्मणं न केवलं सामगानां, अपितु सर्वेषामुपकारकं
भवति ।

॥ छान्दोग्योपनिषत् ॥

छान्दोग्यं दशप्रपाठकात्मकं । तत्रादिमौ द्वौ मन्त्र
ब्राह्मणाभिधेयौ । प्रथमेप्रपाठके विवाहमन्त्राः पुंसवन सीमन्त

जातकर्मनामकरणचौलोपनमन्त्राः, समावर्तन मन्त्राः, काम्य-
कर्मोपयुक्तमन्त्राः, पठ्यन्ते । द्वितीये, सर्पबलिमन्त्राः,
आगृह्यमन्त्राः, पशुप्रयोगमन्त्राः, अष्टकाऽन्वष्टकामन्त्राः, काम्य-
प्रयोग मधुपर्कमन्त्राः पठ्यन्ते । इदं सायणगुणविष्णुभाष्य
द्वयोपेतं कल्कत्ता संस्कृतकलाशालायां मुद्रापितम् ।

॥ अनन्तरमुपनिषद्भागः ॥

॥ प्रथमेऽध्याये ॥

“ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” इत्यारभ्य उद्गीथा-
वयवमोङ्कारं प्रतीकत्वेनावलम्ब्य उपासनं विधत्ते प्राणादित्यादि-
दृष्ट्या । शरीरस्थकर्मज्ञानेन्द्रियाणाम्मध्ये प्राणस्य श्रेष्ठ्योप-
पादनम् । सूर्यमण्डलस्थस्वर्णमयपुरुषस्योपासनम् । शिल्प-
कालम्ब्य जैवलिसंवादमुखेन यज्ञकारिणामृत्विजां मन्त्रार्थं परि-
ज्ञानं, उपास्यदेवता परिज्ञानं चावश्यकमिति ज्ञापयति ।
तथासति विशेष फललाभइत्यपि ज्ञापयति । अन्नलाभाय
कुक्कुररूपैर्देवैः सामगानम्, स्तोमानां देवताः, इत्यादयः प्रति-
पाद्यन्ते ।

॥ द्वितीयेऽध्याये ॥

पूर्वं सामावयवोपासनमुक्तम् । अत्र विशिष्टे साम्नि उपा-
सनं विधीयते । तच्च साम द्विविधम्, पांचभक्तिकं, सासभक्ति

कमिति । सामानि नैकविधानि । स्थन्तरं, वामदेव्यं बृहत्, वैरूपं, वैराजं, शाक्वरं, रैवतं, यज्ञायज्ञीयं राजनं, इत्यादीनि । तत्र वृष्ट्यब्ददृष्ट्या, पशुप्राणादित्यादि दृष्ट्या च उपासनम् । ततः गायत्रादिसामसु उपासनम् । अनन्तरं धर्मस्कन्धास्त्रय इत्यभिधाय आश्रमधर्मानुक्त्वा “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति” सन्धस्य ब्रह्मज्ञानैकनिष्ठो भूयादिति मोक्षैकसाधनस्य ब्रह्मज्ञानस्योत्कर्षोऽभिहितः । ततः स्वतन्त्रोक्तारोपासनं वस्वादिदेवताप्रार्थना, प्रातःस्ववनादिषु सामहोमोत्थानमन्त्राः, विधीयन्ते ।

॥ तृतीये ॥

अतीतेऽध्याये, यज्ञभूमिं वस्वादिभ्यः लब्ध्वा यज्ञानुष्ठानमुक्तम् । इदानीं यज्ञानुष्ठानस्य फलभूतमादित्यं मधुदृष्ट्या उपासीतेति विधीयते । आदित्यो देवानां मोदनहेतुत्वात् मधुवत् वर्तते । तादृशमधुनः अवलम्बनस्थानं द्युलोकः । अन्तरिक्षलोकः मध्वपूपस्थानीयः । मरीचयः पुत्रा इत्यादिना ऋचः मधुकृतः ऋग्वेदपुष्पात् रोहितरूपं मधु संपाद्य, वस्वादीनां उपजीवनं प्रायच्छत् । एवं यजुः, साम, अथर्वगिरसः, रुद्रादीनां उपजीवनं प्रायच्छन् इति प्रतिपाद्यते । अत्र ऋग्वेदादिविहितं कर्मणः फलभूतस्य आदित्यस्य वस्वादिदेवताभिः उपजीव्यत्वमुक्तम् । कल्पविरमे आदित्यः विदेहकैवल्यं प्राप्नोति ततः नोदेति नास्तमेति ।

एतादृशमधुविज्ञानं ब्रह्मा प्रजापतये, स मनवे, स प्रजाभ्यः,
 प्रोवाच । एवं परंपरागतां विद्यां ज्येष्ठपुत्राय, प्रियतमाय-
 शिष्यायवा, ब्रूयात् । नान्यस्मै धनपूर्णं पृथिवीमपि दत्तवते,
 इति विद्यां प्रशंसति । गायत्र्यां ब्रह्मोपासनं, हृदयस्थपंचसुषिषु
 ब्रह्मोपासनं, परितः प्राणाद्युपासनमुक्तम् द्वारपालदृष्ट्या । अनन्तरं
 शाण्डिल्यविद्या । पुत्रदीर्घायुष्ट्वप्रदमुपासनम् । स्वस्य दीर्घायु-
 ष्ट्वसिद्धयर्थं पुरुषस्य यज्ञत्वदृष्ट्योपासनम् । एवमुपासने सषोडश
 शतवर्षजीवनं फलं । ततः आंगिरसः देवकीपुत्रायोक्तमक्षयादि
 फलकमुपासनम् । ततः मनो ब्रह्मेति, आदित्यो ब्रह्मेति, इत्यादिना
 उपासनमुक्त्वा, तस्य फलमुक्तम् ।

॥ चतुर्थे ॥

ज्ञानश्रुतिः राजा, स्वदेशे सर्वत्रान्नसत्रं निर्माप्य, सर्वदा
 अन्नदानम् कारयामास । तेनतृप्ता देवाः राज्ञे ब्रह्मोपदेश
 चिकीर्षया हंयरूपेणात्मानं दर्शयामासुः । ततः राजा संवर्गविद्यां
 रैक्वान्महर्षेः अवाप्तवान् । ततः सत्यकामोजाबालः उपनयनाय
 गौतममभिजगाम । सः, किं गोत्रस्त्वमिति पप्रच्छ । नाहं जाने,
 मन्मानाजबाला, इत्युक्तवान् । तस्य यथार्थवचनेन प्रीतः तमुपनी-
 तवान् । ततः शिष्यं, गौतमः चतुश्शतागाः दत्वा एता अनुसर,
 यदासहस्रं गावोजाताः तदा निवर्तस्वेति, प्रेषयामास । अरण्यं

गत्वा गुरुभक्त्या गोरक्षणं कृतवन्तं सत्यकामं ब्रह्मोपदिदि-
शुर्देवा गुरुभक्त्या तोषिताः ऋषभाभिर्हंसमद्गुरुपेणाविर्भूताः ।
अनन्तरं अचार्यमुपेत्यविद्यां पूर्णमकरोत्सत्यकामः । सत्यकामे,
उपकोसलोनाम कश्चिद्विपिरागत्य, गुरुकुलमध्युवास । द्वादश-
वर्षाण्यासन् । गुरुशुश्रूषया परितुष्टाअग्नयः, अश्विविद्यारव्यां
ब्रह्मविद्यामुपादिशन् गुरोः प्रवाससमये । प्रवासादागतो गुरुः
शिष्यस्य तेजोविशेषं दृष्ट्वा विद्यापूर्तिमकरोत् । ततः यज्ञस्य
वायुत्वेनरूपणं कृत्वा उभयोस्साम्यमुपपाद्य ब्रह्मत्विजः मौन-
मावश्यकमिति विदधाति ।

अनन्तरं ऋगादिमन्त्रश्रेषप्रायश्चित्तार्थं व्याहृतिहोमं विधा-
स्यन्, व्याहृतीनामुत्पत्तिमभिधाय, तद्धोमेकृते, यज्ञच्छिद्रसंधानं
भवतीतिप्रतिपाद्यान्ते एतादृशविषयपरिज्ञातारं ब्रह्मत्वेन
वृणुयात्, अनेवंविदं न वृणुयात् इति ब्रह्मणः यज्ञीययावदंश
परिज्ञानमावश्यकमिति ज्ञापयति ॥

॥ पंचमे ॥

प्राणस्य ज्येष्ठत्वेन श्रेष्ठत्वेनचोपासनं, ज्यैष्ठ्य श्रेष्ठ्यफलमय
भवतीति प्रतिज्ञाय, प्राणस्य ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च निरूपयति । शरीर-
स्थानीन्द्रियाणि अहमेवशरीरं धारयामीति परस्परं कलहं
कृतवन्ति । अनन्तरं देहधारणं कस्येति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

ज्ञातव्यं, अन्वयापेक्षया व्यतिरेकस्यैव कारणत्वनिर्णायकत्वं, अतोऽस्माकं मध्ये यस्य शरीरादपगमे, देहं पतेत् स एव धारक इति निर्णेतव्यमिति व्यवस्थाप्य, एकैकमपागमत् । तदापि न शरीरमपतत् । ततः प्राणः उत्क्रान्तुं प्रवृत्ते । तदा इन्द्रियाणां अवस्थानाशक्त्या त्वमेवधारकः श्रेष्ठश्च, अस्माकं यद्यत् बिरुदं वर्तते तत्सर्वं तुभ्यं दास्यामः इति प्राणं प्रार्थयामासुः । एवं प्राणस्य श्रेष्ठ्यनिरूपितम् । अनन्तरं महत्वं प्रेप्सतः प्रयोगं विधाय रात्रौस्वप्नेस्त्रीदर्शने कार्यसिद्धिं जानीयादिति ज्ञापयति । श्वेतकेतुरिति कश्चिद्विप्रवटुः पांचालराजमागतवान् । राजा तं पित्राऽनुशिष्टः किमिति पप्रच्छ । अनुशिष्टोऽस्मीत्यंगीचकार-कुमारः । ततः राजा पंचप्रश्नानप्राक्षीत् । अस्माल्लोकात् प्रयन्तः जनाः कुत्र गच्छन्ति । तस्मादागमनसमये केनमार्गेणागच्छन्ति । देवयानपितृयानयोः व्यावर्तनं किं ? प्रतिदिनं परश्शतं प्रयद्भिः जनैः, कथं स्वर्गोनसंपूर्यते, पंचभ्यामाहुतौ हुता आपः पुरुषरूपेण कथं परिणमन्ति इति किं जानासि ? इति । पंचानामपि प्रश्नानां न कंचनप्रतिवक्तुं प्रगल्भोऽभूत् । ततः पितृनिकटमागत्य स्वपरामवमवोचत् । पिता अहमपि नवेभिः, अतः नोपदिष्टं तुभ्यमित्युक्त्वा पुत्रेण सहाऽगत्य राजानं उपदेष्टुम-प्रार्थयत् । राजा नैतावन्तं कालं ब्राह्मणानाजगामैषाविद्या, अतः

एव क्षत्रियाणां प्रजापरिपालनसामर्थ्यं भवति । भवता पृष्टत्वात्
उपदिशामि, इतः परं विप्रा अपि ज्ञास्यन्ति इत्युक्तोपदिष्टवान् ।
तत्र केवल कर्मणा, उपासनसहित कर्मणाच केन मार्गेण गमनं,
केन प्रत्यागमनं, वर्षधारयाऽऽगत्यतिलमाषत्रीह्यादि रूपेण प्रादु-
र्भूय, तेषां पेषणखण्डनादिसमये व्यधामनुभूय, पुरुषकुक्षिं प्रविश्य
सुकृतवशात् स्त्रीगर्भं प्राप्य, तत्रासह्यवेदनामनुभूय, शूलवातेन
निस्सारित इमं लोकं कथंप्राप्नोति, इत्यादिकं स्पष्टतया विवेचयति
श्रुतिः परवैराग्य सिद्धये । एषा पंचाग्निविद्या । एतस्या स्तम्भवेदने
महापातकान्यपि नश्यन्तीति फलमुक्तम् । ततः प्राचीनशालादयः
ऋषयः अश्वपतिं नृपमागत्य वैश्वानरविद्यामुपदिशेति प्रार्थित-
वन्तः । राजा, तेषां विज्ञानं परिज्ञाय वैश्वानरस्य विराड्रूपस्य
एकैकं भागं ज्ञातवन्तोभवन्तः एकैकभागोपासने विपरीतं
फलं स्यात्, संपूर्णतोपासनं कुरुध्वमिति विद्यामुपदिदेश ।
एतादृशोपासकपुपजीव्यैव प्राणिनोजीवन्तीति तन्महिमाच्च
प्रथितः अत्रैवाभ्यवहारस्य पुरस्तात्, परस्ताच्चाचमनं विधत्ते ।
प्राणाहुतिभिः तृप्ता अध्यात्मप्राणादयः, अधिदैवं आदित्यादयश्च,
प्रजापश्चन्न ब्रह्मवर्चसादिभिस्तर्पयन्त्येनं इत्यादिकंच प्रतिपादयति ।

॥ षष्ठेऽध्याये ॥

श्वेतकेतुररुणपौत्र आरुणिपुत्रः आस । तं पिता त्वमिदानीं
द्वादशवयस्कः अनुपनीतोद्वादवर्षः अस्मत्कुले नैतावत्पर्यन्तं

ब्राह्मणब्रह्मोऽवर्तत, अनुतिष्ठ ब्रह्मचर्यमित्यनुशशास । सपदि
 प्रस्थितो गुरुकुलं गत्वा द्वादशवर्षाणि विद्यामधीत्यागतः चतुर्विं
 शतिवयस्कः । विद्यामदेनाप्रणतस्वभावं आगतं तं “स्तब्धोऽसि
 उत त्मादेशमप्राक्ष्यः येना श्रुतं श्रुतं भवति अविज्ञातं विज्ञातमि-
 त्त्वादिनाऽपृच्छत्पिता । पुत्रः कथमिदं संघटते एकेन ज्ञातेनान्यत्
 ज्ञातं भवतीति सन्दिहान आस । एतादृशं पुत्रं संशयापाकरणा-
 याहारुणिः । केनचित् कुलालगृहे प्रातः बृहन् मृत्पिण्डोदृष्टः,
 सायंकाले घटशरावादय आतपेन शोषणाय बहिः प्रसारिताः
 आसन्, तान् दृष्ट्वा स्मरति, योमृत्पिण्डोमयादृष्टः स एवेदानीं
 घटादिरूपेण वर्तत इति । तदा मृत्पिण्डादन्यत्वेन न गृह्यन्ते घटाः
 दयः । अपितु स एवेति गृह्यन्ते । ततः कारणेन ज्ञातेन सर्वं
 कार्यं ज्ञातं भवतीत्यनुभवोऽपि जायते । एवं एकेन सुवर्णपिण्डेन,
 अयः पिण्डेन वा ज्ञातेन, कटककुण्डलादयः, अयःपात्रविशेषाश्च
 ज्ञाता भवन्ति । तथैव जगत्कारणपरिज्ञानेन बहुधाभिन्नं जगदिदं
 परिज्ञातं भवेत् । जगत्कारणवस्तुनः उपदेशैकगम्यत्वात् आदेश
 इति नाम, उत त्मादेशं उपादिशदिति पृष्टम्भयेति विवृतवान् ।
 श्रुत्वा चैतत्, पुनः गुरुकुलवासक्लेशभयेन नैतज्ज्ञातवानाचार्यः,
 यदि ज्ञायेत तदा उपदिशेत्, इति प्रत्युवाच । अनन्तरं पितैवो-
 पदिदेश “स देवसो म्येदमग्र आसीत्” इत्यादिना ॥

परिदृश्यमानं जगदुत्पत्तेः पूर्वं कारणरूप सदात्मनाऽसीत्, नन्यत्किञ्चनाऽऽस । असदेवासीदितिकेचन मन्यन्ते, तत्कथं संगच्छेत । तादृशं सद्रूपं ब्रह्म स्वमायावशेन बहुरूपेणभवानी त्यैच्छत् । ततः तेजोऽसृजत, ततः आपः, ततः पृथिवी । तत्रयमेकीकृत्य स्थूलप्रपञ्चं सृष्टवान् । अतएव एकैकस्मिन् वस्तुनि रोहितं, शुक्लं, कृष्णमिति, रूपत्रयं दृश्यते, इति अग्निज्वालायां रूपत्रयं दर्शयामास । ततः कठिनरूपाऽहारस्य स्थूलभागः मलरूपेणबहिर्गच्छति, मध्यभागोमांसरूपेणपरिणमते, सारभागो- मनोभवति । द्रवरूपाऽहारस्य स्थूलः मूत्रं, मध्यभागोरक्तं, सार- भागः प्राणाः । आज्यतैलादेः स्थूलादि भागाः अस्थिमज्जा वाग्रूपेण परिणमन्ते इत्युक्त्वा, मध्यमानस्य दध्नः सारतम- भागो नवनीतमिव, भुज्यमानान्नादेस्सारतमोभागो मन आदि भवति, तादृशं मनः षोडशकलमित्युक्त्वा निरूपयामास । श्वेत- केतो, पञ्चदशाहानि माभुइक्ष्व इत्युक्त्वा, षोडशेऽहनि त्वयाऽधीते यत्किञ्चित्स्फुरति वा इति पृष्टवान् न किञ्चनस्फुरतीत्युक्तं तेन । तदा जाज्वल्यमानस्याग्नेश्चमनानन्तरं कश्चित्कणः यदि विद्यते तदा नकिञ्चदपि दहति, तद्वत् मनसि कलैकावशिष्यते । अतः न स्फुरति, यथा कणे तृणादिभिर्वर्धमाने सर्वे दहति, तथा पूर्णकलेमनसि सर्वे स्फुरेत् इति निदर्शयति । पञ्चदशाहानि

धृङ्स्वेत्युक्त्वा पृष्टवान् । सर्वमधीतमस्फुरत् । एवम्मनसः-
 षोडशकलत्वमन्नसारत्वं चोपपाद्य, स्वपितिपदनिर्वचनेनात्मानु-
 भवंदर्शयति । जाग्रत्स्वप्नावस्थानन्तरंकाचनावस्थामुषुप्तिरिति ।
 तदा पुरुषं स्वपितीत्याचक्षतेजनाः । स्वपितीत्यस्य स्वं - सत्स्वरूपं
 परमात्मानंअपिति, गच्छति इति निर्वचनम् । यथा पक्षिणः अहनि
 तत्र तत्र परिभ्रम्य रात्रौ नीडमायान्ति तद्वत् जीवः जाग्रत्स्वप्न-
 काले स्थूल सूक्ष्मशरीराभिमानीसन् दुःस्वान्यनुभूय सुषुप्तिकाले
 स्वीयं स्थानं प्राप्नोति, अतः स्वपितीत्युच्यते जनैः । तत्काले, न
 किञ्चिदपिस्फुरति, आनन्दानुभव एकोविद्यते । तदेव रूपं जग-
 त्कारणं, तदेव त्वं असि इति ब्रह्मात्मैक्यमुपादिशत् । ततश्शि-
 श्येण सुषुप्तौ सर्वेषां परमात्मगमने एवं रूपः अहमत्रागत इति
 कथं न जानन्तिजीवाः इति पृष्ठ अचार्य आह ।

अमराः पुष्पेभ्यः मधु आहृत्यमध्वपूपे स्थापयन्ति तदा
 एतादृशपुष्पीयमिदं मधु इति नविवेकोविद्यते, तद्वत् जीवानामे-
 कत्र समावेशेविवेको नजायते । सुषुप्त्यनन्तरं शरीराभिमानेसति
 ब्रह्ममनुष्यः, पशुः, पक्षीत्यादिबोधोजायते । सुषुप्तिकाले यत्र
 गताजीवाः तदेव ब्रह्म त्वमित्युपदिष्टवान् । ततः सुषुप्तिकाले
 माभूदनुभवः तत आगमनानन्तरं जाग्रत्काले एतावन्तं कालं
 सतासंगतोऽहमिदानीमत्रागतः इति कथं नज्ञायते ? इति

शंकायामेवमाह । गंगादयः सर्वानद्यः सूर्यरश्मिनाऽकृष्यमाणा-
स्सामुद्रा आप एव । ता नद्यः अहं समुद्रादायातेति यथा नजा-
नन्ति तद्वत्सत आगतोऽहमिति नजानन्ति जीवाः । यत आगता-
स्तदेव, त्वमिति ।

ततः एतादृशस्य जीवस्य नकदापिनाश इति दृष्टान्तेन
निरूपयति । कस्यचित् वृक्षस्य शाखाछेदने शाखैव शुष्यति
नवृक्षः, तद्वत् देहादिनाशे नित्योजीवो जीवत्येव । एतादृशात्
इन्द्रियागोचरात् ब्रह्मणः अत्यन्तसूक्ष्मात्कथं? स्थूलप्रपञ्चस्योत्पत्ति-
रिति शंकासुद्धान्वय परिहरति । श्वेतकेतो ! वटबीजमानयेत्युक्त
आनीतवान्, तत् मिन्धि इत्युक्तः अभिन्दत् । किं पश्यसि इति
पृष्ठःनकिञ्चनेति प्रत्यूचे । वटबीजपेषणे किं स्यात् । एता
दृशात् अत्यन्तसूक्ष्मात् वटबीजा वयवात् महान् न्यग्रोधवृक्षो
जायते तद्वत् अम्रेयादपि सतः स्थूलसूक्ष्मरूपं जगदुत्पद्यते
तदेव, त्वमसि । एतादृशकारणस्य सत्त्वे कथं प्रत्यक्षादिना
नोपलब्धिः ? इतिपृष्ठवन्तं श्वेतकेतुमाहपिताह्युपलब्धिप्रकारम् ।
अस्मिन्नुदपात्रे लवणंक्षिप, अनन्तरं पश्य, दृश्यतेवा लवणं
पात्रे, इत्युक्तवान् । न दृश्यत इत्याह । तदुदकं पिबेत्युक्तः, पपौ,
ज्ञायते वा लवणं ? सम्यक् ज्ञायते । प्रथमं चक्षुषा दृष्टं, उदक-
क्षेपानन्तरं नदृष्टं, अथापि रसनेन्द्रियेण ज्ञातं । अतः केनचि-

दिन्द्रियेण न दृश्यते, केनचि दृश्यते, अतः नास्तीति नवक्त-
व्यम् । तद्वत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामदृष्टत्वेऽपि आगमेन दृश्यत
इति श्रद्धास्व इत्युपदिष्टवान् ।

कथमागमेन दृश्यत इति पृष्टवते प्रोवाच कश्चनपुरुषं
नेत्रे पिधायारण्यं नीत्वा विससर्ज चोरः ।

देओ ग्राप्तः सः अन्धवत् मदीयंग्रामं कुत्र वर्तते, पन्थानं नजाने-
ऽहमिति चक्रन्दारण्ये । तदृष्ट्वा कश्चिन् दयालुः बन्धविमोष्य
अनेनमार्गेण याहि तत्र महान् वृक्षोवर्तते ततः दक्षिणतो गच्छ
तटागोवर्तते ततः प्राच्यां वर्तते भवद्ग्रामः इति बोधयामास ।
अनन्तरं तदुक्तं मनमिकृत्वा तत्र तत्र व्यावृत्य स्वग्राममागतः ।
तथा संसारारण्ये पतितोजीवः मोक्षमार्गमन्विष्यन् तत्र तत्र
भ्रमति । कोटिजन्मकृत सुकृतपरिपाकेन साक्षात्कृततत्त्वः कश्च-
नाचार्यः ब्रह्मतत्त्वमुपदिशति । उपदिष्टोऽयं तदुक्तमवधार्य स्वी-
यानुभवेनापि दृढीकृत्य समाधिमास्थाय ब्रह्मैक्यन्मवाप्नोति ।
तदेव मोक्षस्वरूपम् ।

अनन्तरं मोक्षमार्गगमनप्रकारोऽभिधीयते । व्याधिग्रस्तं
चरमदशापन्नं बान्धवास्समीपमेत्य मांजानीहि इति पृच्छन्ति ।
तदा यदि वाक्, मनसि, नसंपद्यते तदा जानामीति वदति, यदि
संपद्यते तदा नवदति । तदानीं वाक् मनसि संपद्यते मनः प्राप्ते-

प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां लीयते । तादृशल्य
एवमोक्षः इत्यादिदेशः । श्वेतकेतुरेतच्छ्रुत्वा वाङ्मनसीत्यादि-
रूपेण सत्संपत्तिर्विद्वद्विद्वत्साधारणः । तदा सर्वेषामेव मोक्ष-
प्राप्तिस्स्यात् विद्यामनपेक्ष्य । ततः कथं विद्वान्मुच्यते नावि-
द्वानिति लोकवेदप्रसिद्धिः, इति पृष्टवन्तं पुत्रमाहारुणिः । राज-
पुरुषः कंचनपुरुषमानीय राजसमीपं प्रापयति स्तेनोऽयमिति ।
राजा किं त्वमचोरय इति पृच्छति, यदि शुद्धः पुरुषः नाहं चोर-
इति वदति, तद्वस्ते तप्तलोहं निदधाति, तथापि नदहति, सत्यवा-
दित्वात् । राजाच अयमचोर इति विससर्ज । यदि तत्त्वतश्चोरो
नाहमचोरयमित्यनृतमभिधत्ते तदा हस्तेनिहितं तप्तपिण्डं दहति,
राजाचानृतवादित्वात् दण्डयति, दाहप्रयुक्तवेदनां कारागृहदुःखं
चानुभवति । अत्रानृतवदने सत्यवदनेच महान् दुःखानुभवः
सुखानुभवश्च दृश्यते । तथा, विदुषः सत्याभिसन्धस्य प्रपंच-
मिथ्यात्वदर्शिनः अपुनरावृत्तिरूपमोक्षलाभः मिथ्यादर्शिनः पुन-
रसंसार दुःखानुभव इति विशेषो युज्यत एवेति । एवं दुर्ज्ञेयवस्तु-
ज्ञानदाढ्याय नैकविधदृष्टान्तोपपादनेन प्रतिपर्यायं त्वं तदसीति
ब्रह्मात्मैक्यमुपादिशदाचार्यः । शिष्यश्च श्वेतकेतुस्सम्यक् प्रबुद्ध-
वान् ।

सप्तमेऽध्याये

नारदस्सर्वज्ञकल्पोऽपि शोक मोहावनुभवन् तदपनिनीषया
 सनत्कुमारमुपससाद “अधीहि भगव इति” । शिष्यस्य विज्ञानं
 परिपाकं चावबुध्यैवोपदेष्टव्यं तत्त्वमिति पप्रच्छ किं वेत्थ तद्ब्रू-
 हीति गुरुः । नारदः ऋगादिवेदचतुष्टयं सांगमितिहासपुराणानि
 स्मृतयः निधिज्ञानं विषहरमन्त्रः राज्यपरिपालननीतिः अन्यच्चै-
 तादृशं एतत्सर्वं वेद्मि आत्मवित् शोकं तरतीति भवादृशेभ्यो-
 ऽश्रौषम् , शोकं मोहं चानुभवामि तयोस्तारणं भवतैव कर्तव्यमिति
 प्रत्यब्रवीत् ॥

वेदशास्त्रेतिहासपुराणागमकलादिकं सर्वं जानतोऽपि आत्म-
 ज्ञानाभावे सर्वमकिंचित्करमात्मज्ञानं च गुरुपदेशैकगम्यं तदर्थं
 यथावत् गुरुरुपसर्तव्यः इत्यादिकमत्राख्यायिकयाऽवगम्यते ।
 तदाह भगवान् “तद्विद्वि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया” इति ॥

अनन्तरं सनत्कुमारः त्वदधीतं सर्वं शब्द एव, नार्थः तथापि
 नामब्रह्मेत्युपास्वेत्युक्तवान् । तच्छ्रुत्वा नारदः शब्दात् श्रेष्ठं वस्तु
 विद्यतेवेति पृष्टवान् । वागिन्द्रियेणैव शब्दयते अतः वाक्
 शब्दाद्भूयसीत्युक्तम् । वाचोभूयः किं अस्तीत्युक्ते मन इति, ततः
 संकल्पः, ततः ध्यानं इत्यादि परंपरया प्राण एव सर्वतोभूयान्
 अराइव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं प्राणवित् सर्ववित्

अतः स एव अतिवादी अतीतंबस्तुवेचिकिल इत्यादिप्रशंसं ।
नातःपरमपृच्छन्नारदः तदेव ब्रह्मेतिमत्वा । अपृच्छतेऽपि
नारदाय “योग्यश्शिष्यो नप्रतारणीय इति मत्वा तत्त्वोपदिदिक्षया
“एषतुवा अतिवदति यस्सत्येनातिवदति इत्याह सनत्कुमारः ”
एतच्छ्रुत्वा सत्यं विजिज्ञासितव्यमिति पप्रच्छ ।

सत्यस्यविज्ञानं कारणं, तस्य मननं, तस्य श्रद्धा, ततः
निष्ठा बलीयसी, श्रुतिः, सुखं, भूमा, भूमनः परं नकिं चिदस्ति
भूमैव सुखं भूमात्वेव ज्ञातव्य इत्याद्युपदिश्य भूमसुखं प्राप्तः
नकिंचित्पश्यति शृणोति विज्ञानाति स्वात्मान्याभावात् । स
एव उपरिष्ठात् स्थितं सर्वं, स एवाधस्तात् स्थितं सर्वं, सर्वतः
स्थितं स एव, तस्मादेवसर्वमाविर्भवति, स एव सर्वः इत्यादिना
सार्वात्म्यमुपदिश्य तादृशमोक्षप्राप्तौ आहारशुद्धिः कारणं इत्युक्त्वा,
नारदाय तममः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः तं स्कन्द
इत्याचक्षते इत्युपसंहरति । अस्य भूमविद्येति संज्ञा । “भूमा
संप्रसादादध्युपदेशात्” इति शारीरकमीमांसायां भूमा परमा-
त्मेति निर्णीतम् ॥

अष्टमेऽध्याये

“अथयदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दह-
रोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासि

तव्यम्' इति, अस्यार्थः इदं शरीरं ब्रह्मपुरं, ब्रह्मण उपलब्धि-
स्थानत्वात् । अस्मिन् शरीरे हृदयेऽन्तस्सुषिरं वर्तते । हृदयपुण्डरी-
काख्ये तस्मिन् यदन्तः तदेवज्ञातव्यं । अयमेव दहराकाशः ।
भूताकाशः यावत्परिमाणः दृश्यते अयमपि तावत्परिमाणः अत्रैव
भूमिः स्वर्गः, अग्निः वायुः, सूर्यः, चन्द्रः, विद्युत्, नक्षत्राणि,
इत्यादि सर्वमत्र विद्यते, शरीरदोषेण न तद्दुष्यति, जरामृत्यु
अश्ननापिपासे नास्य स्तः, शोकमोहौच न स्तः, एतदुपासनस्य
फलं पितृलोकावाप्तिः, मातृलोकावाप्तिः, संकल्पमात्रेण सर्वं पुरतो
दृश्येत इत्यादिना विद्यां प्रशस्य उपासकस्य मार्गोपदेशः क्रियते ।
शरीरेणोत्तरशतं प्रधान नाड्यः वर्तन्ते तासां मध्ये सुषुम्नेति-
काचननाडी वर्तते तयोर्ध्वं गच्छन् अपुनर्भवलक्षणं मोक्षं प्राप्नोति ।
अन्यनाड्या उत्क्रमणे पुनर्भवमापद्यत इत्याद्युक्तम् । अत्र
मोक्षप्राप्तिः क्रममुक्तिरूपाऽवगन्तव्या गत्युपदेशात् । इयमेव
दहरविद्येत्युच्यते । दहरउत्तरेभ्यः, इत्यादि सूत्रैः दहराकाशत्वेन
निर्दिष्टः परमात्मेति शारीरकमीमांसायां सिद्धान्तितम् ॥

अनन्तरं प्रजापतिविद्या । कदाचित्ब्रह्मा अपहृतपाप्मत्वं
सत्यकामत्वं सत्यसंकल्पत्वादि विशिष्टात्मैव ज्ञातव्यः । तस्मिन्
ज्ञाते सर्वाल्लोकानाप्नोतिसर्वान् कामान् इति कथयामास । एत-
च्छ्रुत्वा असुरराट्रविरोचनः देवराडिन्द्रश्च परस्परं संवादमकुर्वन्तौ

तादृक्षात्मविविदिषया प्रजापतिमुपजग्मतुः । द्वात्रिंशत्तंवर्षणि ब्रह्म-
चर्यादिनियमेनोषित्वाभवदुपन्यस्तं ब्रह्मोपदिशन्वित्यभ्यर्थयामा-
सतुः । अक्षिणिपुरुषः दृश्यतेखलु स एव मयोपदिष्टात्मा अमृता
भयस्वरूप इत्युपदिदेश । अनन्तरं उदके आदर्शेच, दृश्यते यत्
तदेववा इतिपृष्टे तदेवेति प्रत्यब्रवीत् । ततः उदपात्रे शरीरंपश्य,
यत् न दृश्यते तद्ब्रूहि इत्यादिष्टः तथाकृत्वा शिखादिनख
पर्यन्तं स्पष्टं दृश्यते अदृश्यं किंचन नासीदित्युक्तवान् । भद्रा-
करणेन देहं शुद्धं कृत्वाऽभरणादिभिरलंकृत्यपश्येत्युक्तवान् । तथा
दृष्ट्वा सालंकारं शरीरंस्पष्टंदृश्यते इत्यब्रवीत् । तदेवोक्तम्मयेति
कथितवान् । इन्द्रविरोचनौ तच्छ्रुत्वाऽगमताम् । तदा प्रजापतिः
आत्मानं सम्यगविज्ञाय गच्छन् पराभवं प्राप्नोति इत्युक्तवान् ।
एतन्नज्ञातवन्तौ तौ । विरोचनः असुरलोकं गत्वा शरीरमेवात्मा
न तदन्योऽस्तीति प्रजापतिरवदत् । शरीरमेव पोषणीयं, मृतेऽपि
अलंकारादिना परिचरणीयं, इत्यादिशरीरात्मवादं प्रचारया-
मास । तदिदानीमपि मृतशरीरं अलंकृत्य निर्हरन्तिकेचन ।

देवराजस्तु अक्ष्याऽदर्शादिषु शरीरप्रतिबिम्बमेवदृश्यते,
तस्य क्षणिकत्वात्, शरीरमेवात्मेत्यवदत्, कथंवा नित्यानन्दात्म-
कत्वमनित्यदुःखस्य शरीरस्य संभवेदिति मत्वा, पुनरागच्छत् ।
प्रजापतिः विरोचनेन साकमौत्सुक्येनगत्वा किमर्थं ? पुनरागत-

वान् इतिप्रच्छ । भवत्प्रोक्तं अपहतपाप्मत्वं विशोकत्वादिकं
शरीरेक्यसंभवति इति शङ्कमानआगममित्याहेन्द्रः ।

पुनर्द्वात्रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्येण वसेत्याज्ञापयत्, तथैव-
चकार । ततः स्वप्ने, बन्धुभिर्भूषणैश्च महीयमानः पुरुषः अमृता
भयस्वरूपआत्माइत्युपदिदेश । तच्छ्रत्वासन्तुष्टः प्रवव्राज ।
किञ्चिद्गत्वाऽऽलोचयत् । यद्यपि स्थूल शरीरदुःखानुभवः स्वप्ने-
नास्ति तथापि भयं, दुःखं, इत्यादयोविद्यन्ते शरीरधर्माः
कथमात्मास्यादितिसंदिहानः पुनरागतवान्प्रजापतिसमीपम् ।
निवेदयामासचर्स्वीयाशयस्थम् । पुनः द्वात्रिंशद्वर्षाणिनियम-
मातिष्ठेत्युक्तस्तथैवास्थाय प्रपन्नं सुषुप्तौ भयदुःखादिकं नास्ति
किल आनन्दानुभवोविद्यते स एवात्मेत्युक्तोजगाम । गत्वा-
चाचिन्तयत् । सुषुप्तौ यद्यपि भयादिकं नास्ति तथापि, न किं
चित्प्रतिभाति, अज्ञ इव, मूढ इवच स्थीयते, कथमात्मा तादृशः
स्यात् इति संशयितः पुनरागतः । पञ्चवर्षमुवासेत्युक्तस्तथाचकार ।
एवं एकोत्तरशतवर्षाणि ब्रह्मचर्येण नियममास्थितवते देवराजाय
“मधवन् मर्त्यवा इदं शरीरमात्तमृत्युना” इत्यादिना नहवै
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, शरीरत्रयरहिता-
वस्थायामेव नित्यचिदात्मानन्दानुभवः । आत्मनः विषयसुखानु-
भवाय चक्षुःश्रोत्रादिकं, तदेतत्सर्वं ज्ञानसाधनं ज्ञानस्वरूप

आत्मा, तत्स्वरूपं प्राप्तोयथेष्टलाभः सर्वमपि सुखमनुभवति । तदेव प्राप्तव्यमिति उपादिशत् । ब्रह्मोपदेशं प्राप्तोऽश्वइवरोमाणि पापानि-
विधूय राहुमुक्तोदुराडिव, शुद्ध ब्रह्मस्वरूप आस्तेन्द्रः । एतदेव सर्वै-
रभिलषणीयं जनिमद्भिः प्राप्यं मोक्षस्वरूपम् । एतत् ब्रह्मणस्स-
काशात् अस्माकमागतम् । एतन्ज्ञात्वा गुरुकुलादागत्य परिणीय-
कन्यां, कुटुंबे स्थित्वा पंचयज्ञाद्यनुष्ठानादेव पित्रादीन् संतर्प्य,
पुत्रपौत्रादिकमवाप्स्य, नियतेन्द्रियः स्वधर्मानुष्ठानमहिम्ना,
मोक्षमाप्नोति इति, एवं गार्हस्थ्यं प्रशंसया समाप्नोदुपनिषत् ।
अनेन गृहस्थाश्रमधर्मस्यावश्यकतां, तेन निश्चयसंप्राप्तिरपि भवतीति
ज्ञापयति । एतदेवाह भगवान् भगवद्गीतायाम् “कर्मणैव हि संसिद्धि-
मास्थिता जनकादय इति” अत्र ‘इह चेद्वेदीदथ सत्यमस्ति, इति
अध्ययनाविकारी सर्वोऽपि औपनिषदमात्मज्ञानमधिगन्तुमधि-
क्रियते । सर्वोपनिषत्परिचयाभावेऽपि अन्ततो गत्वा स्वीयशास्त्रो-
पनिषन्मात्रमभ्यस्तव्यम् । अतः सामगाः इदं पुस्तकमवलोक्य-
नन्तश्छान्दोग्यं प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं बुध्वा कृतार्थमिवेयुरिति
मनीषया किञ्चिदधिकं विवृतम् । भगवत्पादीयं भाष्यं सायणीयमु-
भयमपि वर्ततेऽस्या उपनिषदः ।

अस्मद्गुरुचरणैश्शास्त्ररत्नाकरं पण्डितराजेत्यादिविरुद्धभू-
षितैः पोलकं, श्रीरामशास्त्रिपादैः छान्दोग्योपनिषत्प्रमेय संग्रहः
संग्रथित आर्याभिः, तदत्र प्रदर्श्यते ॥

1. भगवत्पाद पदाब्जे, ध्यायन्नवधानकुतुकिनां प्रीत्यै ।
छान्दोग्योपनिषद्गत, प्रमेयसंग्रहमिहाकलये ॥
2. रसतमं मुखगुणकोद्गीथोपास्तिः प्राणरव्युपास्तिश्च ।
व्यानध्युद्गीथाक्षरं विद्ये चाक्षीस्समृद्धिरपिपश्चात् ॥
3. अमृताभयगुणं दृष्टीं रविरश्मिप्राणभेदगुणदृष्टिः ।
आदित्याक्षिगदृष्टिस्सांगाऽथाकाशविद्याच ॥
4. प्राणादित्यान्नानामुपास्तयश्शौवं उद्गीथः ।
स्तोभाक्षरदृष्टिरपि प्रथमाध्याये समाम्नाताः ॥
5. साम्निच साध्विति दृष्टिलोकेवृष्टैतथाऽप्स्वतुषुपशुषु ।
प्राणेषुपांचभक्तिकं सामोपासाथवाचिचादित्ये ॥
6. सप्तविधमामं दृष्टिर्मतिरथसप्तविधं भक्तिनामार्णं ।
गायत्ररथन्तरवामदेव्यसाम्नां तथाबृहत्साम्नः ॥
7. वैरूपस्यच वैराजं शक्ररी रेवती साम्नाम् ।
यज्ञायज्ञीयस्य च राजन साम्नश्च सर्वसाम्नांच ॥
8. प्राणाग्रयोर्मिथुनेचादित्ये पर्जन्यकर्तुलोकेषु ।
पश्वंगदेवतासु च सर्वस्मिन् प्रोतताधियो व्रतगाः ॥
9. हिंकारादिषु पंचसुनिधनान्तेष्वत्र सामभागेषु ।
परिकल्प्य पञ्चधाखलुममुपास्याः प्राणवह्निमिथुनाद्याः ॥

10. इहखलुमहामनस्ताऽन्यभिमुखनिष्ठीवनाचमनविरहः ।
तल्पगतस्त्र्यपरिहृतिस्तपतोऽथोवर्षतोऽप्यनिन्दकता ॥
11. ऋतुलोकपञ्चनिन्दा मांसानशनं महीसुरानिन्दा ।
सर्वमहमस्मि चेति ह्युपासनाचव्रतानि वैक्रमशः ॥
12. गानविशेषादीनां संपत्स्वातन्त्र्यगोक्तेर्दृष्टिः ।
यज्ञांगसामहोमक मन्त्रोत्थानानिचद्वितीयेस्युः ॥
13. विद्यामधुगायत्री ज्योतिश्शाण्डिल्यकोशपदपूर्वाः ।
पुरुषेऽध्वरधीः परधीर्मनः खयोरपि रवौतृतीयेतु ॥
14. संवर्गषोडशकलोपकोसलोपास्तयस्तुर्ये ।
यज्ञक्षतनिर्हरण व्याहृतयश्चापि निर्दिष्टाः ॥
15. प्राक्प्रत्यग्दक्षो दग्दिक्कलपादः प्रकाशवान्नाम ।
ऋषभोक्तः प्रथमोऽग्नि प्रोक्तोऽथानन्तवान्नाम ॥
16. मह्यन्तरिक्षदिवइति कलाश्चतस्रोऽन्धिसंयुता अस्य ।
हंसोक्ते ज्योतिष्मत्पादेऽग्निरवीन्दुविद्युतश्चकलाः ॥
17. मद्गवाख्य प्राणोक्तेऽथायतनवदाख्यतुर्य पादेतु ।
प्राणश्चक्षुश्श्रोत्रं मनश्च षोडशकलंत्विति ब्रह्म ॥
18. विद्याज्येष्ठत्वादिम गुणवत्प्राणस्य पंचमेमन्थः ।
पंचाग्निदर्शनंत्वथ विहितं वैश्वानरात्मविज्ञानम् ॥

19. उदालकेनषष्ठे सद्विद्या श्वेतकेतवे प्रोक्ता ।
उपदिष्टस्सुरमुनये सनत्कुमारेण सप्तमेभूमा ॥
20. सत ईक्षणेन तेजोबन्नानां भौतिकस्यसृष्टिश्च ।
जीवात्मनाप्रवेशस्संज्ञा मूर्तिप्रकल्पितरूपिकथिता ॥
21. बाह्याध्यात्मिकभेदादुदाहृताचत्रिवृत्कृतिः पश्चात् ।
वाक्प्राणमानसानां तेजोबन्नात्मता स्फुटाभिहिता ॥
22. स्वपितीत्यशिशिषतीतिचपिपासतीति त्रिनामनिर्वचनात् ।
मरणक्रमतश्चसत स्तत्त्वं सम्यङ्निरूपितंषष्ठे ॥
23. दृष्टान्तामधुनद्योवृक्षोन्यग्रोधफलमथोलवणम् ।
गांधारः पुरुषश्चाप्युपतापीबद्धहस्तपुरुषोऽष्टौ ॥
24. नामचवागथचमनस्संकल्पश्चित्तमपि ततो ध्यानम् ।
विज्ञानंबलमन्नं चापस्तेजस्तथाकाशः ॥
25. स्मर आशाप्राणोऽथ ब्रह्मतया ध्येयमखिलमप्येतत् ।
उत्तरमुत्तरमेतद्भूयो भूमाथसर्वतो भूयान् ॥
26. सत्यवदनविज्ञानेमनन श्रद्धेऽथनिष्ठाश्च ।
कृत्तिसुखलाभौ क्रमशः पूर्वं कार्यं परं हेतुः ॥
27. दहरोपासनमन्त्ये नाडी भेदः प्रजापतेर्विद्या ।
दहरोपास्तौजप्यश्यामाच्छबलं प्रपद्य इतिमन्त्रः ॥

28. अथनामरूपनिर्वोदृत्वमुखं ब्रह्मणोलक्ष्म ।
प्रार्थनमन्त्रोवंशोऽपुनरावृत्यै च कर्तव्यम् ॥
29. छान्दोग्योपनिषद् इत्यष्टाध्याय्याः प्रमेयसंग्रहणम् ।
श्रीरामशास्त्रिकलितं भगवत्पादांघ्रिपंकजेन्यस्तम् ॥

॥ संहितोपनिषत् ॥

संहितोपनिषदाख्यं सप्तमं ब्राह्मणमधिकृत्यविचार्यते ।
पंचखण्डात्मकमिदंब्राह्मणम् । सायणद्विजराजभट्टाभ्यां व्या-
ख्यातम् । संहिता, विच्छेदमन्तरा प्रयुज्यमाना, अथवा,
उपनयनादारभ्याजीवनं अभ्यसनीया । साच ऋक्संहिता, साम-
संहितेति द्विविधा । तस्या रहस्यविचारोऽत्र क्रियत इत्यतः
संहितोपनिषदिति नामास्यग्रंथस्य ॥

॥ प्रथमेखण्डे ॥

आर्चिकगानसंहितयोर्देवासुरार्पणेदेन त्रैविध्यम् । एका-
न्ततोमन्द्रस्वरेण कैश्चिदप्यश्रूयमाणतया गानं दैवं, परोक्षं
स्वर्गसाधनम् । सर्वेऽपि श्रूयमाणतया बहिरास्थायगानमासुरं
प्रत्यक्षं, पश्चादिदृष्टमात्रफलकम् । गृहे ब्रह्मयज्ञादौपरोक्षतया
बहिर्यागादौ प्रत्यक्षतयाचगानं परोक्षप्रत्यक्षमार्पणं, ब्रह्मवर्च-
सफलम् । पारलौकिकफलोद्देशेनैव प्रयुज्यमानंदैवं, अन्नपानादि-

दृष्टार्थमेव प्रयुज्यमानमासुरम् इतिवा । पुनः त्रैविध्यं देवहूः,
वाक्शबहूः अमित्रहरिति भेदेन । पुनरपि शुद्धाऽदुस्पृष्टा-
ऽनिर्भुजेति त्रैविध्यमुक्तम् । ततः वायव्यादि भेदेन संहिता
उक्ताः ।

॥ द्वितीयेखण्डे ॥

लोपातिहारादिलक्षणानि । स्तोभानां प्रवृत्तिः । कर्षण-
भेदाः । रथन्तरस्य भकारनिवेशप्रकारः । भकारसामलक्षणमुद्रातृ-
यजमानयोर्ज्ञातव्यं । अज्ञानेदोषाः इत्यादयः ।

॥ तृतीयेखण्डे ॥

यज्ञे प्रयुज्यमानानां साम्नामूहप्रकारः । उदूहलक्षणम् ।
आग्न्यके उदूहः । लांगलकालवविशाटयायनिनां गान प्रकारः ।
विद्यादानपात्रम् । विद्यादाने षड्धर्माः निमित्तम् । तादृश-
पात्रालाभे विद्ययासहमर्तव्यं नापात्रेदातव्यम् । वेदप्राप्तावष्टा-
वुपनिषदः, संपूर्णदर्श्यसंपूर्णदर्शिलक्षणम्, अन्येचशिष्यधर्माः
निरूप्यन्ते ।

॥ चतुर्थपंचमयोः ॥

गुरुदक्षिणाविधिः । तत्प्रसंगेन दानान्तराणामपि प्राश-
स्वम् । दानानाम्मध्ये गोपृथिवीविद्यादानानां श्रेष्ठ्यम् । अन्ते
शिष्यधर्मान्तराण्युच्यन्ते ॥

भाष्यद्वय समेतमेतद्दशवर्षेभ्यः पूर्वं पष्ठ्यब्दपूर्तिदृष्ट्वा
द्वारा मुद्रापितम्भया । द्वित्रवर्षेभ्यः पूर्वं तिरुष्यति केन्द्रीय
विद्यापीठे मुद्रापितम् । सामतन्त्रफुल्लसूत्रादि सामप्राति शाख्यानां
इदम्मूलमिति ज्ञायते ।

1. इदं प्रमाणमादृत्य पुराचार्यैर्विदां वरैः ।
सामसंबन्धि शास्त्राणि सुकृतान्यर्थविस्तरात् ॥
2. भगवन्नारदेनापि स्वरशास्त्रं सुविस्तरम् ।
लोमशप्रमुखैश्चापि नानाशिक्षाः प्रकल्पिताः ।
3. ऋकृतन्त्रं सामतन्त्रं च पुष्पं चापि सुविस्तरम् ।
साम्नां पुनस्तथा मात्रा लक्षणं समुदीरितम् ॥
इत्यादिनाद्विजराजभट्टेन ग्रंथोपसंहारेऽभिधानात् ।

॥ वंशब्राह्मणम् ॥

अष्टमेऽस्मिन् ब्राह्मणे खण्डत्रयं विद्यते । तत्राध्येतृपरं
पराऽभिधीयते । त्रैवर्णिकानां जन्मद्विविधम् एकं मातापितृभ्यां
जातम् सर्वैरवगम्यते । अपरं गायत्र्याख्य मात्रा आचार्याख्यपित्राच
संभवति विद्याख्यम् । शरीरदात्रपेक्षया विद्यादात्रोर्मातापित्रोर्महि-
मातिशयः प्रदृश्यते स्मृतिषु । तादृशाचार्य परंपरा शर्वदत्तगार्ग्य-
प्रभृति ब्रह्म पर्यन्तं अयमस्मादधीतवान् इति प्रदर्श्यतेऽत्र । “शर्व-

दत्तोगार्ग्यः रुद्रभूतेर्द्राह्यायणे रूपजायत” इत्यादिना । अत्र उपा-
जायत, इति पदं अडभावेन प्रयुक्तम् । छान्दसत्वात् । अत्र
जनेः, प्रयुक्तत्वात् विद्यातोऽपि जन्म, प्रतिपद्यत इति ज्ञायते ।
प्रथमतः ब्रह्मणे, अथ ब्राह्मणेभ्यः, ततः आचार्यर्षिदेववेदेभ्यः
नमस्कृत्य ब्राह्मणमारभ्यते । अतः आचार्य भक्तिः, तान्प्रति-
प्रह्वीभावः प्रत्यहमनुसंधानमित्यादिकं विद्यासंरक्षणाय श्रेयः
प्रप्तयेचावश्यकमिति भाति । एतद् ब्राह्मणस्था ऋषयः उपा-
कर्मणि उदकांजलिभिस्तर्प्यन्तेऽद्यापि समैस्सामगैः । बृहदा-
रण्यकेऽपि एवं वंश ब्राह्मणं विद्यते शुक्लयजुर्वेदे । इत्थं सायण-
भाष्ये मनुसृत्याष्टब्राह्मणानामर्थः स्थाली पुलाकन्यायेनादर्शि
कृत्तरनार्थं विविदिषोत्पत्तये । कृत्स्नार्थावगम एव तात्पर्यं
बोधो भवेत् ॥

॥ वेदांगानि ॥

वेदस्य पुरुषत्वेनरूपणं वर्तते । अतः पुरुषस्य यथा चक्षुः
श्रोत्रादीन्यंगानिव्यवहारोपकारकाणि वर्तन्ते तथा वेदस्यापि
ऋषयस्त्रादीनि प्रयोगोपकारकाणि सन्ति । यैर्विनावेदो न
प्रकाशेत, तानि पङ्गानि शिक्षादीनि ।

1. शिक्षा घ्राणम् । घ्राणं यथा पुरुषस्य भोग्येषु वस्तुषु
सुगंधपूतिगंधौविवेचयत् ग्राह्यतां त्याज्यतां च बोधयति, तथा

स्वरवर्णोच्चारणमेवं कर्तव्यमेवं नेति ज्ञापयति, सम्यगुच्चारणेनेष्टं-फलं, विपरीतोच्चारणेनानिष्टफलमिति बोधयति शिक्षा ।

2. व्याकरणं मुखम्—मुखमित्यनेन वागिन्द्रियं गृह्यते । यथा वागिन्द्रियंविना पुरुषः पशुरेव भवति । तद्वत् व्याकरणं वर्णोत्पत्तिस्थानानि शब्दरूपनिष्पत्तिः, सुप्तिङन्तपदानि, उदात्तादि स्तरभेदाः, इत्यादिकं व्यञ्जयत् प्रधानमंगं भवति, तद्विना वेदोऽपि नशोभेत ।

3. छन्दः पादौ—पुरुषस्य पादः प्रतिष्ठा साधनं भवति । छन्दश्शास्त्रमपि गायत्र्यादीनां छन्दसां लक्षणं बोधयत् अन्यूनानतिरिक्ततया मन्त्राणां प्रतिष्ठासाधनं भवति ।

4. निरुक्तं श्रोत्रम्—श्रवणं, । पुरुषस्य प्राण्यन्तरापेक्षया श्रैष्ठ्यस्य साधनं, ज्ञानं विज्ञानं च । वैदिकं ज्ञानं लौकिकं विज्ञानं च गुरुमुखादुपदेशं विना नसिद्ध्यति । तत्र श्रवणं मुख्यसाधनं भवति । अतएव श्रवणमननादिषु, श्रवणकीर्तनस्मरणादिषु च श्रवणस्य प्राधान्यात् प्राथम्यम् । श्रुतस्यैवार्थस्य-मननयोग्यत्वात् स्मरणादि योग्यत्वाच्च । तथा दुरधिगमार्था-विष्करणद्वारा निरुक्तं वेदस्य श्रैष्ठ्यबोधकं भवति । अर्थानधिगमे ध्वनितुल्यत्वेन निष्प्रयोजनत्वात् ।

5. ज्योतिषं नयनम्—यथानयनं पदार्थावबोधनद्वारा पुरुषार्थसाधनं भवति, तथा वेदोक्तकर्मणामनुष्ठानार्हकालावबोधनेन कर्मजन्यफल प्रापकं ज्योतिषम् पुरुषार्थसाधनं भवति ।

6. कल्पसूत्रं हस्तौ—लोके पदार्थावबोधस्सन्ति । तेषु कंचित् स्वोपभोगार्थं हस्तेनादाय स्वीयतां संपाद्य उपभुंक्ते जनः, तद्वत् वेदे विचित्रफलकानि कर्माणि नैकविधानि विधीयन्ते । तेषां इतिकर्तव्यताबोधं विनाऽनुष्ठानस्याशक्यत्वात् तज्जन्य-फलभोगो न संभवति । अतः इतिकर्तव्यतां बोधयत्कल्पसूत्र-मनुष्ठापनद्वाराफलोपभोगसाधनत्वं कल्पयतीति हस्तत्वकल्पनं कल्पस्यावकल्पते ।

तथाचशौनकः—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमेव च ॥

शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्मांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

पुस्तकमिदं नेपालीयाभिलेक कोशालयेदृष्टम् (चरणव्यूहे-द्वितीयकण्डिका) एवं षडंगेषूपकारकतयाविद्यमानेषु इदानीं कल्प-सूत्रमधिकृत्य विचारयामः । छन्द आदिकमधिकृत्य विचारयिष्यते

॥ कल्पसूत्राणि ॥

॥ द्राह्मयणसूत्रम् ॥

एतावता मन्त्रभागो ब्राह्मणभागश्च विवृतः । कौथुम-
शाखाचैतावतासंपूर्णा । तथाचापस्तम्भः, “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद-
नामधेयमिति” एतादृशमन्त्र ब्राह्मणाध्ययनस्यैव श्रोत्रियत्वप्रयोज-
कत्वम् । तथाच स्मरति, एकां शाखामधीत्य श्रोत्रिय इति ।
मन्त्राणां यज्ञेषु विनियोजकानि कल्पसूत्राणि नैकविधानि
बोधायनादीनि । वेदपुरुषस्य षट्स्वंगेष्वन्यतममिदं कल्पसूत्रम् ।
कौथुमशाखायां कल्पसूत्राणि दशेत्युक्तम् । तत्रेदं द्राह्मयणीयं
सूत्रं प्रथमस्थानमर्हति औद्रात्रधर्माणां समग्रतयोपदेशात्
ताण्ड्यानुसारेणसर्वयागविधानाच्च । अतएव कौथुमशाखा-
ध्यायिनः द्राह्मयणसूत्रिण इति व्यपदिश्यन्ते । द्राह्मयण-
महर्षिणा कृतत्वाद्द्राह्मयणसूत्रमित्यभिधाऽस्य संगच्छते । अत्र
एकत्रिंशत्पटलाः, प्रतिपटलं चत्वारःखण्डाश्च सन्ति । छन्दोग-
सूत्रप्रदीप इति व्याख्या काश्यपगोत्रेण धन्विना कृता वर्तते ॥

॥ प्रथमेपटले ॥

परिभाषा । सर्वक्रतूनां साधारणः उद्गातृधर्मः ।
क्रात्विग्लक्षणम् अनूचानत्वादि । देवयजनलक्षणम् त्रिशुक्रिय-

त्वादि । श्रौतोमधुपर्कः । सुब्रह्मण्यकर्तव्यं, सुब्रह्मण्याह्वानप्रकारः ।
नामसुब्रह्मण्याह्वानम् । विकृतौविशेषः, सत्रेषु नामग्रहणम् ।

॥ द्वितीयतृतीययोः ॥

प्रस्तोतुः कर्तव्यम् । परिसामगानम् । प्रवर्ग्यकाले आग-
मनमार्गः । साम्नां गानकालः । अग्निचयने गीयमानानि
सामानि । दीक्षणीयादिषु गानम् । प्रवर्ग्योद्गासनकालेगानम् ।
प्रवर्ग्यसामसु धेनुषामविचारः । सुत्यारम्भः ।
वनूबन्ध्या । पयस्या । उदवसानीया । उद्गातुः औदुम्बर्यु-
च्छ्रयणम् । तत्रमार्गविकल्पः । यूपोच्छ्रयणाभिमन्त्रणं । विश्व-
रूपागानप्रकारः । ज्योतिर्गानं । युगपत्कर्मसु त्रयाणामन्वयः ।
वेद्याक्रमणं । हविर्धानप्रवेशः । स्तोत्रार्थर्जपः । द्रोणकलश-
प्रोहणादि । ग्रावयोजनमित्यादि । सर्पणप्रकारः । प्रवृत्तहोमः ।
तत्र उद्गातुर्विशेषः । स्तोत्रार्थ उपवेशनप्रकारः । उपगातृवरणम् ।
उपगानं, तत्र विकल्पः । स्तोत्रधर्माः, बहिष्पवमानस्तोत्रम् । तत्र
विशेषः । उत्तरयोस्सवनयोर्वेद्याक्रमणादि । बहिष्पवमानधर्माः ।

॥ चतुर्थे ॥

सवनत्रयेऽपि स्तोमयोगप्रकारः । यजमानवाचनानन्तरं,
वृणच्छेदादि उद्गातृकर्तव्यम् । उद्गातुः न्यूनातिरेके परेणोद्गा-
विते, आक्षेपेचकृते होमः । अनुव्याहरणमिति तस्यनाम । अहीने

सत्रे च बहिष्पवमानम् । एतत्काले उद्गात्रादीनां भोजनम्, राज-
भक्षणानन्तरं भोजननिषेधात् । सवनीयवपाहोमान्ते धिष्ण्यो-
पस्थानं । रौरिकिणां शाखिनामुपस्थानम्, याजमानब्रह्मत्वे
तयोः रोगादिना अशक्तौ उद्गाता यदाकुर्यात् तदा उपस्थाने
विशेषः । सदःप्रवेशः, सदस्यस्योपस्थानं भक्षणादि । सवन-
मध्ये बहिर्गमनमार्गः ॥

॥ पंचमे ॥

प्रस्तोतुश्चमसग्रहणधारणे, सोमभक्षणप्रकारः । आवृत्ति-
स्तोत्रेषु तृणग्रहणस्तोमयोगादि रात्रिपर्यायेऽतिरिक्तसंधिस्तोत्र-
योश्च । कुशलक्षणम् । तस्याविधानप्रकारः । प्रस्तोतुर्विधानम् ।
पर्यायविष्टावेषुमिथस्संधानम् । पर्यायशब्दार्थः । समाप्ते सवने-
गमनमार्गः । उत्तरयोस्सवनयोर्धिष्ण्योपस्थानम् । सत्रेषूपस्था-
नम् । दक्षिणाप्रतिग्रहः । तत्रोहप्रकारः । अश्वत्थप्रतिग्रहेविशेषः,
अनादिष्टानां प्राजापत्येनप्रतिग्रहः । स्मार्तकर्मसु दक्षिणाप्रतिग्रहः
तूष्णीम् ।

॥ षष्ठेपटले ॥

पृष्ठहोमः, तत्रपक्षभेदः । रथन्तरस्तोत्रधर्माः । रथन्तर-
स्यापृष्ठत्वे धर्माणांप्रवृत्तिः कथमित्यत्र पक्षभेदः । वामदेव्यं ब्रह्म-
सामधर्माः । आर्भञ्जानन्तरं पुरोडाशपिण्डः । सौम्यचरुः, तस्य-
भक्षणम् । यज्ञायज्ञीयधर्माः । तस्य आनुष्टुभत्वसंपादनम् । अग्नि-

ष्टोमसामान्तरेऽपि धर्माः । कुशासंलोभनं सर्वैः । तन्तवेतियज-
मानवाचनम् । हारियोजनभक्षणादियज्ञपुच्छम्, अवभृथः तत्र
सामगान प्रकारः अनन्तरकर्तव्यं च ।

॥ सप्तमेपटले ॥

उक्थ्ये, वक्तव्यविशेषाभावात् षोडशिग्रहावेक्षणम् ।
अत्यग्निष्टोमस्यानित्यताप्रतिपादनम् । कृष्णाश्चनिधानं, हिरण्य-
धारणमित्यादि षोडशिधर्माः । भक्षणं, द्वादशरात्रे विशेषः ।
वाजपेयभक्षणं संघौहिकारः, इत्यादि । असोमयाजिनः आहि-
ताग्नेः याजने परिभक्षप्रायश्चित्तम् । तस्यविधानम् । सत्रयागाय-
दीक्षिष्यमाणानां संवादः, अस्माकं मध्ये अन्यतमस्यसाधु
कृत्याऽस्माकं भवतु पापकृत्यातु मास्त्विति । मन्त्रिणाम्मध्ये
यदिकश्चिन्म्रियते तदा कर्तव्यम् । गवामयनप्रारम्भः । दैवोदासौ-
र्ध्वमन्ननयोरहीनसत्रयोर्व्यवस्था । अभिप्लवषडहेसाम्नांविधिः,
मतमेदेनव्यवस्था ।

॥ अष्टमेपटले ॥

गवामयनविकल्पः । संवत्सरसाध्यस्य तस्य मध्यवर्तिषु
अहस्सुसाम्नांविधिः ।

॥ नवमे ॥

पृष्ठयषडहे, रथवहनं दुन्दुभिघोषः, अरणिनिधानं, उद-
घोषः, धेनुवाशनमित्यादयः पृष्ठधर्माः । पृष्ठस्तोत्रेवाग्व्यापारवा-

हुल्यात्, अनन्तरदिने बहु भाषणवर्जनं, सर्पिर्मधुम्यामृत्विग्भोज-
नम् । भक्षणमन्त्रः । पृष्ठधर्माणां विश्वजिति, सर्वपृष्ठाप्तोर्यामेचा-
तिदेशः । द्वादशरात्रस्यसप्तमेऽहि आर्भवः । अष्टमनवमयोस्साम्नां
विधिः । दशमेऽहि केचनधर्माः । ज्यायसि कनीयसि च छन्दसि
अक्षराणां व्यवस्था । ब्रह्मोद्यं, तस्यार्थः । उद्रातृकर्तव्यम् ।

॥ दशमेपटले ॥

महाव्रते परिसाम्नांकालविधिः । 'ऋश्यास' इत्यस्य गान-
प्रकारः । परोक्षप्रत्यक्षयोः फलभेदः । राजनस्तोत्रम् । तत्र
राजाह्वानं, राज्ञः कर्तव्यम् । स्तोत्रकाले देवयजनं परितः भटैः
शरवेधनम् भूमिदुन्दुभिश्चन्दार्थः । उद्राता भूमिदुन्दुभि वदति ।
महाव्रतस्तवनम् । औदुम्बर्यामिन्द्राऽऽनयनं तत्रारोहणमुद्रातुः ।

॥ एकादशे ॥

वाणोनाम शततन्त्रीको वीणाविशेषः । तस्य आनडुहेन-
चर्षणाऽच्छादनम्, दुन्दुभ्याहननं पत्नीनां वीणावादनम् ।
सदसोबहिर्गन्तश्च वीणाद्वयं वादयेयुः, एकांमुखेन अपरां
दण्डेन । वीणाया अपघाटिलेति नाम । वीणावादनस्य फलम् ।
अभिगरापगरौवदतः । अभिगरापगरश्चन्दार्थः । पुंश्चली ब्रह्म-
चारिणौ निन्दतः परस्परम् । मिथुनभावः, मार्जालीयं परितः
दास्यः परीयुः । राजनस्तोत्रं पंचविंशस्तोमः यज्ञपुच्छेविशेषः ।

॥ द्वादशादिचत्वारः पटला ब्रह्मत्वविधिपगाः ॥

श्रौतेस्मार्ते च कर्मणि ब्रह्मा भवति । सचहोमस्थाना-
दक्षिणतः उदङ्मुख आसीत् । पाकयज्ञशब्दार्थः । तत्रदक्षिणा ।
तत्प्रतिग्रहप्रकारः । आधाने प्रवेशोपवेशने । तत्र गेयानि
सामानि तत्प्रकारः । मथन समये गानं ब्रह्मणएव, नोद्गातुः ।
इष्ट्यादिषुसंचारः, अनुमन्त्रणम् । प्रायश्चित्तहोमः । प्राशिञ्ज
ग्रहणप्राशने, यजमानेन ब्रह्मत्वकरणे कर्तव्यविशेषः ।
सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वातिदेशः । आधानेऽध्वर्यादीनां दक्षिणा,
प्राणभक्षः । चातुर्मास्येषुविशेषः । वरुणप्रघासे, साकमे-
घेषुविशेषः । अपूपप्रदक्षिणेऽनुगमनम् । पतिकामाकुमारी
यदिस्यात् तदा कर्तव्यम् । पशुबन्धेषुविशेषः । सौत्रामण्यां
सान्त्वाहिन्वसामनि निधनगानप्रकारः । हविर्यज्ञसोमसंस्थानां
परिगणनम् । सोमयागेषु ब्रह्मत्वम् । तानूनज्रमाज्यम्, सोमा-
प्यायनम्, निहवनम्, एतत्त्रयं उद्गातारस्सर्वेऽपिकुर्युः । प्रवर्ग्ये
अग्निचयने, प्रवर्ग्योद्गासने च, ब्रह्म कार्यम् । अग्नीषोमप्रणयने
सुत्यायां च कर्तव्यम् । सर्पणं प्रस्तोतृवत् । रस्मिरसीत्यादि
ताण्डयोक्तानां मन्त्राणां बहिष्पवमानादि अतिरिक्तस्तोत्रान्तेषु अनु-
मन्त्रणेविनियोगः । वाजपेयेविशेषः दक्षिणा, भक्षणविधान-
मित्यादि ॥

॥ षोडशे पटले ॥

सन्तनिसाम्नः, प्रकृतौ तृचरूपत्वात्, प्रयोगकाले उत्तरासुक्त्रक्षु एकस्यामृचि तृचात्मकं गानं, आहोस्वित् तिसृष्वपि भागशः गानं, इतिविचार्य राद्धान्तः । विष्टुतीनां प्रकाराः बहवोविहिताः, तत्रग्राह्या विष्टुतयः काइति प्रदर्शनम् । चतुर्ऋच पंचर्चादि सूक्तेषु स्तोत्रांगतया ग्राह्याः का ऋचइति प्रतिपादनम् । स्तोमवशात् स्तोत्रीयाणां हासे एकर्चकरणं विधीयते । सुषमिद्ध इति चतुर्ऋचेसूक्ते प्रवरानुसारेण व्यवस्था ।

॥ सप्तदशाष्टादशयोः पटलयोः ॥

पर्यायेषु तृचभागावापपरिचराव्यवस्था । पर्यायास्समा विषमाश्च सन्ति, तेषां साम्यं कथमिति विचार्य निर्णयः । चतुष्टोमकृतौ स्तोमविधानम् । स्तोमानां दुरवगाहत्वात् स्तोमविभागज्ञस्य फलम् । प्रकृतौ पवमानादिषु स्तोत्रेषु छन्दो दैवत निधनानि यादृशानि, तान्येव विकृतावपीत्युक्त्वा तस्यापवादं दर्शयति । प्रस्ताव भक्तिः । ओंकारेण उद्गीथोपादानं । साम्नां प्रतिहारभक्ति कथनम् ।

॥ एकोनविंशेपटले ॥

वामदेव्यादीनां केषांचित् उत्तमपादे पंचमषष्ठाक्षरेप्रतिहारः । आकूपारादीनां षडक्षराः प्रतिहारः । एवमक्षरसंख्यातः

प्रतिहार भक्तिज्ञापयति । अप्रतिहाराः द्विप्रतिहाराः, स्तोम-
सहिताः, तद्रहिता इति बहुभिः प्रकारैः प्रतिहारभक्तिं सुलभतया-
बोधयति । प्रस्तावः पूर्वमुक्तः । प्रतिहारेज्ञाते उद्गीथोपद्रवौसु-
बोधौस्यातामित्यभिप्रायेण प्रतिहारः प्रदर्शितः ।

॥ विंशे पटले ॥

सन्तनि, पार्थुरश्म, महानाम्नीनां प्रतिहारः । शुक्रिये, साम्नां
स्तोमबाहुल्यात् तत्रविचारः । राजनस्य अध्ययने त्रिकृत्वः,
अभ्यस्तानां प्रयोगकाले पंचकृत्वाभ्यासविधिः । इलान्दसाम,
भद्रश्रेयसोः, प्रतिहारः । अन्तर्निधनानि बहिर्निधनानि । प्रस्ताव
प्रतिहारनिधनानि ऊहे यथायोनिगायेत् । सिमासु विशेषविचारः
ऊहे अनुष्टुभिगीतत्वात् ।

॥ एकविंशे पटले ॥

प्रकृतिगाने 'ऊपा' इति निधनं वर्तते, तस्य छन्ननिधनमिति
संज्ञा । तच्च अर्धपूर्णार्धभेदेन त्रिविधम् । प्रयोगकाले तत्स्थाने
पदान्तरं विधीयते, प्रायेण सुव इति, तर्हि ऊपानिधनस्य-
कुत्रोपयोगः इति चेत्, ब्रह्मयज्ञादौ इति समाधिः ।

गायत्रगानं ब्राह्मणमूलकम् । तस्य गानप्रकारः प्रस्ता-
वादिभागाः । बहिष्पत्रमाने धूर्गानप्रकारः । काम्यानि निध-
नानि । आज्यस्तोत्रे विशेष इत्यादि गायत्रपटलः ।

॥ द्वाविंशे पटले ॥

एकाहाहीनसत्राणां उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहेषु प्रारम्भः
अनादेशे । दक्षिणाशब्दः गवार्थकः । हिरण्यमित्यस्यसुवर्णं
मित्यर्थः । दीक्षाकालः । उपसदः । उक्थ्यस्तोत्रविकल्पः ।
अतिरात्रे, तद्भिन्ने च उक्थ्यं । स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्या-
ग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रात्मकसंस्थात्रयवत्वम् । अतिरात्रे सहस्रं दक्षिणा ।
अग्निष्टोमादौद्वादशशतंगावः दक्षिणा । विश्वजिदभिजितोः एकं
फलं दर्शपूर्णमासवत् । अनुष्ठानं क्रमेणेति सूत्रकारः । गुणपदिति-
शाण्डिल्यः । तदा देवयजनं ऋत्विजश्चभिन्नाएव । तस्यानुष्ठान-
प्रकारः । पृथक् सहस्रदक्षिणा । क्रमेणानुष्ठानेऽभिजितः सहस्रं
दक्षिणा, विश्वजितः सहस्रं सर्वस्वं वा दक्षिणा । सर्वस्वदक्षिणा-
कत्वे सर्वस्वदानानन्तरं नियमः । त्रिरात्रमरण्ये वासः, वन्या-
हारः, त्रिरात्रं निषादसमीपेवासः । ब्राह्मणान्नं भुञ्जीत । सर्व-
जित्क्रतुः, तस्य दीक्षा । साहस्राख्याः क्रतवः । ततः साद्यस्क्राण्व-
ट्क्रतवः, तेषां दीक्षादयस्सुत्यान्ताः प्रयोगाः, विशेषधर्माश्च,
विधीयन्ते । शत्रुनाशार्थं श्येनः, तस्य धर्माः, स्तोत्रसामानि,
दक्षिणा, इत्यादि प्रपञ्चितः ।

॥ त्रयोविंशे पटले ॥

त्रात्यस्तोमः, तस्य प्रायश्चित्तरूपत्वात् नैमित्तिकत्वम् ।
ज्योतिष्टोमस्तु नित्यः । अनयोस्सन्निपाते, प्रथमं किं कर्तव्यमिति

विचार्यज्योतिष्टोमं कृत्वा, व्रात्यस्तोम इति निर्णयः । व्रात्यस्तोमं कृत्वा त्रैविद्यवत्सर्वं कर्मानुतिष्ठेयुः, तद्गृहे भोजनादि कर्म-निषिद्धम् । अग्निष्टुक्तवः “योऽपूतइवस्यात्सोऽग्निष्टुतायजेत” इति पूतत्वसंपादनकामः तत्राधिकारी ब्रह्मवर्चसकामश्च इत्यादि । बृहस्पतिसवः । ब्राह्मणाः, राजानश्च यं धर्मव्यवस्थापकत्वेन वृणुते सोऽधिकारी । इदं नैमित्तिकं, काम्यं तु ब्रह्मवर्चसकामस्य । तयोर्धर्माः । बुद्धिपूर्वं शरीरपरित्यागं कर्तुकामः सर्वस्वारं कुर्यात् । यागप्रकारः । तस्य संस्कारक्रमः । यदिजीवेत्तदा कर्तव्यम् । एतच्च कलियुगे निषिद्धम् । चातुर्मास्य कालविधानम् ।

॥ चतुर्विंशः पटलः ॥

उपहव्यः ऋतुः, तत्र देवतानामानि परोक्षं ब्रूयुः यथा “होतादेव” इत्यत्र होतायज्ञ इति वक्तव्यम् । सुषावसोमं इत्यत्र सुषावइन्दुं । इन्द्रमग्निमित्यत्र शक्रं वह्निमिति । कचिद-परोक्षमपि वर्तते । ततः ऋतुपेयः । तत्र दीक्षायां पयोव्रतमित्यस्यस्थाने घृतव्रतम् । तच्च प्रतिलोमेनांगुलि पर्वणा घृतप्राशनं कर्तव्यमिति । सोमभक्षणेविशेषः । ततः दूषणशस्य ऋतुः वैश्यस्तोमः । तीव्रसुत् । यः सोमंकृत्वा नष्टश्रीको भवति, ज्येष्ठेऽनिष्टवति कनिष्ठो यदि यजेत, कनिष्ठे इष्टवति ज्येष्ठः यदियजेत, यः सोमं वमति, तेषां तीव्रसुति ऋतौ अधिकारः ।

ततः वाजपेयः । तत्र यं ब्राह्मणाः राजानश्च पुरस्कुर्वीरन् स-
वाजपेयेन यजेत, इत्युक्तोऽधिकारी । तस्य दक्षिणा, दासी, निष्क
रथ, हस्ति, यान, गवादीनां सप्तदश । वाजपेयः पंचविधः । तत्र
स्तोत्रसामानि । दक्षिणा इत्यादीनि प्रतिपाद्यन्ते ।

॥ पंचविंशः पटलः ॥

राजसूयः । अस्याधिकारी राजा । दीक्षा । अभ्यासो-
हणीयः । तत्र अभिषेचनीयः । महर्त्विजां दक्षिणा द्वात्रिंशतं सह-
स्राणि । तदर्थं प्रस्तोत्रादीनां तदर्थं तदवराणां, तदर्थं तदवराणामिति
क्रमः । अभिषेचनीयदशपेययोरेकैवदीक्षा, अतः अभिषेचनीयसमाप्तौ
अवभृथे स्नानं नकुर्याद्यजमानः कृष्णविषाणमञ्जनमात्रम् ।
अनन्तरं दशहोस्तीते दशपेयः । एकस्मिन् चमसे दश ऋत्विजः
भक्षयेयुः । अत्र सुब्रह्मण्यस्यापि भक्षणम् । बहिष्पवमानकाले
उद्गात्रे सुवर्णमयींमालां द्वादशपद्ममालां च दद्यात् । अध्वर्यो
स्सौवर्णकुण्डले । वासः पोतुः, इत्यादिदानम् । वत्सरादूर्ध्व
केशवपनीयः । राजसूय दक्षिणा । राज्ञामेकाहाः । उद्भिद्वलभिदौ ।
गोसवः, यं वैश्यं राजानः, विश्वश्च, पुरस्कुर्वन्ति स गोसवं
कुर्वीत । अयुतंत्वस्य दक्षिणा । मरुत्स्तोमः । सखायः भ्रातरोवा-
त्रयः मिलित्वाऽधिकारिणः । अभिचारः, इषुः, सन्दंशः, वज्रः,
अभिचारेकृते शान्त्यर्थं ज्योतिष्टोमः कार्यः ।

॥ षड्विंशः पटलः ॥

अहीनक्रतवः । तेषां दीक्षा, उपसदः, सुत्या । अहीन-
शब्दोयोगरूढः द्विरात्रादिषु । अहर्गणसाध्यत्वस्य सत्वेऽपि सत्त्वात् ।
राजसूयादयो नाहीनाः । सोमबाहुल्येऽपि प्रत्येकमवभृथेन पूर्ण-
त्वात् । अहीनेषु दक्षिणादानम् । आर्षेयानां षेयविद्वल्लक्षणम् तयो-
र्दानम् । ज्योतिष्टोमातिरात्रस्य स्वतन्त्रत्वं, उत द्वादशरात्रां गत्व-
मिति विचार्य स्वतन्त्रत्वमिति सिद्धान्तः । रथन्तरस्य ओंकारवा-
कच्छब्दयोः समुच्चित्य उद्गीथादौ प्रयोगः, नान्यतरेणान्यतरस्य-
बाधः । अग्नोर्यामविकल्पाः । गर्भगर्भिस्तोत्राणि । एकस्तोमाः
क्रतवः यत्र बहिष्पवमानादयः सर्वे एकस्तोमा एव । शबलि-
होमः । सहस्रशः पशुवृद्धिकाम एनं कुर्यात् । द्वादशरात्रं नियम-
मास्थाय औपासनेऽग्नौ होमः, तस्य प्रयोगः । होमान्ते समीप-
स्थ वनं गच्छेत् । तत्र श्वगर्दभशब्दे श्रुतेऽसिद्धिः । अन्यस्मिन्
शब्देऽसिद्धिः । कस्याप्यश्रवणे पुनः कार्यः । एवं वत्सरत्रयं
कुर्यात् ।

॥ सप्तविंशः पटलः ॥

अश्वमेधः । अत्र राजा सार्व भौमोऽधिकारी । दीक्षां
कृत्वाऽश्वं विसृजेत् । भटा अनुधावेयुः । संवत्सरं रक्षित्वा
प्रत्यागच्छेयुः । संवत्सरपर्यन्तं प्रतिदिनं तिस्र इष्टयः । मध्याह्ने

पारिप्लवं । आख्यान श्रवणम् । अश्वागमनानन्तरं दीक्षा उप-
सदादयः । प्रथमेऽह्नि अश्वस्य बालमालभ्य बहिष्पवमानार्थं सर्पणं
कर्तव्यम् । स्तोत्रधर्माः, राजपत्नीनां प्रोत्साहनं । ब्रह्मोद्यं,
ब्रह्मापृच्छेदुदातारम् । कथं विष्णुः त्रिभिः पदैर्लोकमाक्रान्त-
वानिति । तस्य महिमाएवं, “तस्य गात्रे जगत्सर्वमासीनमपि
पश्यति” इति प्रतिवचनम् । एवं पृच्छामि त्वा परमं तं पृथिव्याः
इत्यादि । प्राचीं होत्रे इति चतस्रः दिशोऽपि महर्त्विग्भ्यः
दद्यात् । अथवा यावत्तृप्तिं ऋत्विजां दानम् । अथाश्वमेध-
विकल्पाः । तत्र बहिष्पवमानादीनां विधानं, गोविनतोऽश्वमेधः ।
अश्वमेधानन्तरं षट्पशुबन्धाः, चतुर्विंशतिरिष्टयः । अश्वत्रिरात्रा-
दनन्तरं, वसिष्ठः पुत्रहतोऽपश्यदिति विहितं चतूरात्रम् ।
अन्येष्वहीनाः । अहीनयाजनं न कर्तव्यमिति पक्षमुद्भाव्य
सयुक्तिक्रमंगीकृतम् ।

॥ अष्टाविंशः पटलः ॥

सत्रयागाः । तत्र दीक्षा, क्रय, प्रथममुत्था, समाप्तिरित्येते
चत्वारः पूर्वपक्षेभ्यः । दीक्षाः उपसदश्चानादेशे द्वादशस्युः ।
यजमाना एव यत्र ऋत्विजः तत्सत्रमिति लक्षणम् । द्वादशाहस्य
अहीनसत्रोभयरूपत्वम् । चतुर्थेऽह्नि षोडशिसामविचारः,
शक्करीविधानं, पुरीषपदगानं । दशमेऽह्नि मानसस्तोत्रम् ।

मानसस्तोत्रं दशमाहस्यांगं आहोस्वित् द्वादशरात्रस्यांगमिति विचारः । यदि द्वादशरात्रांगं तदा द्विरात्रादिषु भवेत् । यदि दशमाहस्यं तर्हि दशमाहोयुक्तेष्वेव भवेदिति फलम् । दशमाहांगमिति राद्धान्तः । छन्दोमानधिकृत्य विचारः । आजनाभ्यञ्जनविधिः । स च एकोनपञ्चाशद्रात्रः । शतरात्राख्यः क्रतुः । गवामयन दीक्षा विकल्पः ।

॥ एकोनत्रिंशः पटलः ॥

गवामयनम् । तत्र पञ्चसुमास्तु बार्हताः प्रगाथा इत्यस्य व्याख्या । चतुश्शतमैन्द्रा बार्हताः प्रगाथा दाशतयीषु इति वाक्यमनूद्य तस्यविवरणम् । सर्वमहर्त्विजः महाव्रतेन स्तुवीरन्नित्यस्यार्थः । इलान्दसाम्नः 'अग्नेतव श्रवोवय' इत्यस्यामृचिगान-प्रकारः । तत्र मतभेदाः ।

॥ त्रिंशः पटलः ॥

छन्दोमदशाहयोः स्तोमकलप्तिः । तापश्चिते, दृतिवा-तवतोरयने च स्तोमकलप्तिः । दीक्षासुत्यादिः, कुण्डपायिनाम-यनम् । तत्र मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र मासशब्दार्थः, पक्षभेदेन दर्शितः । तत्र पिण्डपितृयज्ञः अंगमनंगं वा इति विचारः । 'मासं मेघैः' एतद्ब्राह्मणविवरणम् । यो होता

सोऽध्वर्युरित्यादिवाक्यार्थः । क्षुल्लकतापश्चित, यहातापश्चितमेदेन
तापश्चितोद्विधः । तस्य प्रयोगः । तापश्चितानन्तरं त्रीणिसंवत्सर-
सत्राणि, द्वादशसंवत्सर, त्रिंशत्संवत्सर, शतसंवत्सरकालानुष्ठेयानि ।

॥ एकत्रिंशः पटलः ॥

सरस्वतीनामनदी प्रत्यक्षोताः प्रवहति, तस्याः
प्राग्भागापरभागौ प्रत्यक्षौ, मध्यभागो भूम्यामन्तर्हितः । तद्देशः
विनशनमिति तदक्षिणेतीरे सारस्वतं सत्रं कुर्यात् । तस्य
प्रयोगः । गोष्टोमप्रयोगः, आयुष्टोमप्रयोगश्च पक्षभेद प्रदर्शन-
पुरस्सरंप्रदर्शितः ।

सरस्वत्याः प्राग्भागे दृषद्वतीति काचन नदी प्रवहति,
तत्तापोनञ्जीयानाम इष्टिः कर्तव्या । यदा सर्वज्यानि जीयतेऽ-
थोत्थानमिति ब्राह्मणवाक्यस्यार्थः । एवं ताण्ड्यब्राह्मणवाक्यानि
बहूनिविवृतानि । अनन्तरं दार्षद्रुत तौरयोः व्रतानि, नियमाः
सरस्वत्यास्तीरे, कुरुक्षेत्रे च, बहवोयागा विहिताः । सरस्वती
दृषद्वत्योस्संभेदे आग्नेयमष्टाकपालं यजेत । सर्पसत्रम् । षण्ड-
कुषण्डावभिगरापगरौ, अस्यार्थः । अभिगरोनाम प्रशंसिता । अप-
गरोनिन्दकः । प्रजापतेस्सहस्रम् । विश्वसृजामयनम् सहस्रसंवत्स-
रसाध्यम् ॥

1. निदान कल्पोपग्रन्थब्राह्मणानिपुनः पुनः ।
निरीक्ष्य धन्वी सूत्रस्य दीपमारोपयत्स्फुटम् ॥
2. छन्दोग सूत्रहृदयं यथा तत्त्वबुभुत्सुमिः ।
धन्विनाऽरोपितोदीपो हस्ते यत्नेन धार्यताम् ॥

एवंधन्विनामव्याख्याता ब्राह्मणकल्पनिदानोपग्रन्थ ग्रन्थान् सम्यक्परिशील्य सूत्रस्य प्रकाशनाय दीपारोपयत् व्याख्यां कृतवान् । इदं सूत्रं दशकत्रय रूपेणापि व्यभजत्, पटल-समाप्तौ कुतचित् । इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

॥ तृतीये दशके षष्ठः पटलो व्याकृतोऽधुना ॥

इत्यादि श्लोकोद्दिश्यते । दशसूत्राणामपीदमेव प्रधानमिति पूर्वमुक्तम् । अत एव कौथुमशशिखिनस्सर्वेऽपि “द्राह्मणसूत्रः” इत्यभिवादनकाले कथयन्ति । अस्यपंचदश पटलामुद्रिता इति श्रूयते, परंतु इदानीन्नोपलभ्यते कोष्ठागारंविना । रुद्रस्कन्दव्याख्यापि विद्यत इति श्रूयते । परं नोपलभ्यते । इदं द्राह्मणसूत्र-मामूलाग्रमनुसरल्लाह्यायनसूत्रमिति ग्रन्थो वर्तते, मुद्रितं च पूर्णतया । तदेव प्रामाणिकत्वेन गृह्यत उत्तरदेशीयैः श्रौतविद्भिश्च छन्दोगैः ॥

॥ अनुपदसूत्रम् ॥

अनुपदसूत्रं दशप्रपाठकात्मकम् एकैकस्मिन् प्रपाठके प्रायशः पंचदशखण्डास्मन्ति । ग्रंथोऽयं ताण्ड्य ब्राह्मणमनुसृत्य यजुर्मन्त्रान् विनियोजयति ॥ “यजुषां कर्मसु लिङ्गतो विधानं अर्थग्रहणात् लिङ्गतस्तु संबन्धेन शब्दविशेषोद्भव्यवचनौदुंबरी-प्रथमेनेति” इत्यारभ्यान्ते विकृतिषु सुब्रह्मण्याह्वानप्रकारं निरूप्य गानविधिं दर्शयति । “प्राग्गौरशब्दादतश्च प्राक् सुत्या-देशात् प्रागन्त्याच्चैव पृथङ्नामसुवचनेवचनेवा विरमेत् । एष सुब्रह्मण्यायाः स्वरविरामयोर्नियमः । तस्या अर्षमादित्यः, इन्द्रोदेवता, संपाञ्चन्दः सर्वेषां छन्दसां रूपं, यत्प्रथमद्वितीये चतुरक्षरे तेन गायत्री, यत्पंचमं सप्त, तेन ककुप्, यत्प्रथमं त्रिरुक्तं तेन जगती, यदन्त्यं पुनरभ्यासेन पंचदश, तेनाति-ञ्छन्दाः एवमेवां सर्वाणि रूपाणि सर्वाणि छन्दांसि सर्वा देवताः स य एतामेवं सर्वछन्दस्यां वेद सर्वाश्च लोका नामोति सर्वाश्च कमान् अपहतपाप्मा विशोकश्च भवति सपत्नाश्च जयति सपत्नाश्च जयति इति” ग्रंथसंख्या १४९५ - विक्रमशक - १६३८ - अधिकश्रावण पर्वणि नागरजातीय गंगाधरसुत गोपीनाथसुत पुरुषोत्तमेन प्राचीन नागरीलिप्या लिखितम् । वारणसेयसंस्कृत-विश्वविद्यालये वर्तते । नातिस्फुटत्वादक्षराणां कृत्स्नशः बोद्धुं

नस्रक्यते । अस्मद्देशे संरक्ष्यत इति संतोष्यम् । जर्मन् देशे
मुद्रापितं वर्तत इति श्रूयते । इदानीं समे छन्दोगाः उपाकर्मणि
वेदारम्भममये द्वाह्यायणसूत्रारंभात् परं अनुपदंहित्वा निदान-
सूत्रवाक्यं प्रयुञ्जते । अनुपदस्यानुपलंभात् । अधुनोपलभ्यमा-
नत्वात् इतः परं तदपि संयोजयेयुरिति विश्वसिमि ।

॥ निदानसूत्रम् ॥

श्रौतसूत्राणि दशेत्युक्तम् । तत्रान्यतमं निदानसूत्रं, एतत्पतं-
ञ्जलिमहर्षिणा प्रणीतम् । दशप्रपाठका, एकैकस्मिन् प्रपाठके
त्रयोदशखण्डाश्च सन्त्यत्र । प्रथमे प्रपाठके सप्तभिः खण्डैः
छन्दसां विवरणं क्रियते । छन्दश्चांगेष्वन्यतमं पादरूपं वेद-
पुरुषस्येत्युक्तम् । इदं च वैदिकान् मन्त्रानियत्तया परिच्छिनत्ति
अक्षरपरिमाणैः “चतुर्विंशत्यक्षरागायत्री त्रिपदाऽष्टाक्षरपादा”
इत्यादिना । पादबद्धामन्त्रा ऋच इत्युच्यन्ते । ऋचश्चर्वेदे,
सामवेदे च बहुलाः । यजुर्वेदेऽत्यन्तं विरलाः । अतः ऋग्वेदे-
पिंगलनागेन सामवेदे पतञ्जलिमहर्षिणा च छन्दसां लक्षणम्
विशदीकृतम् । श्रौतेषुस्मार्तेषु च कर्मस्वधिकारिभिर्द्विजैश्छ-
न्दसां स्वरूपं ज्ञातव्यम् । सन्ध्यावन्दनादिषु प्रयुज्यमानानां
मन्त्राणां ऋषिश्छन्दोदेवता परिज्ञानाभावे दोषस्मरणात्परिज्ञाने

गुणश्रवणाच्च । “योहवा अविदितार्षेयश्छन्दोदैवत ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयतिवाऽध्यापयतिवा स्थाणुर्वर्छतिगर्तं वा पद्यते प्रवामीयते पापीयान्भवति, अथ यो मन्त्रे मन्त्रेविद्यात्” इत्यादिना ॥ अर्षेय-ब्रा । इदानीमपि श्रौतेषु कर्मसु सामवेदिभिः, स्मार्तेषु कर्मसु ऋग्वेदिभिश्च ऋषिश्छन्दोदैवतोच्चारणपूर्वकमेव मन्त्राः प्रयुज्यन्ते । सन्ध्योपासने च बहुभिरापोहिष्ठाऽग्निश्चेत्यादौ ऋष्याद्युच्चारणं क्रियते । समे च द्विजाः सन्ध्योपासने गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहतीपङ्क्ति त्रिष्टुब्जगत्यश्छन्दांसि, निचृद्राय-त्रीछन्दः, देवीगायत्रीछन्दः, इति वदन्ति प्रतिदिनम् । अतोऽव-गन्तव्य छन्दसां विवेचनम् । चतुर्विंशत्यक्षरगायत्री प्रभृति चतुरशरशताक्षरसमुद्गच्छन्तःपर्यन्तमेकविंशतिश्छन्दांसि प्रधान-तयाऽद्यान्ताछन्दांसि च बहूनि प्रतिपाद्यन्ते लक्षणकथनपुरस्सरमत्र ग्रन्थे ।

तत्र गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, त्रिपादा, अष्टाक्षरपादा च । क्वचित् पञ्चाक्षरपादाऽपि भवति । ‘विश्वेषांहितः’ इत्यत्र । क्वचिद्दशाक्षरा च । एवमुत्तरत्रापि द्वित्राक्षराणां हासः वृद्धिश्चभवति क्लृप्ताक्षरात् । उष्णिक् अष्टाविंशत्यक्षरा । प्रथमतो द्विपदाऽष्टाक्षरपादा, ततो द्वादशाक्षरपादाः । पुरतोद्वादशाक्षरपादा

चेत् सा पुर उष्णिक् । मध्यतोद्वादशाक्षराऽभितोऽष्टाक्षराचेत्सा-
 कटुप् । चतुष्पदापि सप्ताक्षरपादा उष्णिक् भवति । अनुष्टुप्
 चतुष्पदाऽष्टाक्षरपादा । मध्येऽष्टाक्षराऽभितोद्वादशाक्षराचेत्
 सा पिपीलिकामध्यानुष्टुप् । अष्टाक्षरपादस्य ज्योतिरितिसंज्ञा ।
 स यदि पुरतः तदा पुरस्ताज्ज्योतिरनुष्टुप् । यदि मध्ये मध्ये-
 ज्योतिरनुष्टुप् । यद्युपरिष्ठात् उपरिष्ठाज्ज्योतिरनुष्टुबिति नाम ।
 षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, त्रिपदाऽष्टाक्षरपादा, उपोचमोद्वादशाक्षरः,
 एषा पथ्या बृहती । पुरस्ताद्वादशाक्षरा, पुरस्ताद्बृहती, द्वितीया
 द्वादशाक्षरा उरोबृहती । अन्तेचोपरिष्ठाद्बृहती । त्रिपदा-
 द्वादशाक्षरपादा मतोबृहती । चतुष्पदा नवाक्षरपादाऽपि भवति ।
 चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । पञ्चपादाऽष्टाक्षरपादा । चतुष्पदापि
 भवति, द्वादशाक्षराऽष्टाक्षर द्वादशाक्षराष्टाक्षरेति, तां सिद्धाविष्टार-
 पङ्क्तिरित्याचक्षते । पुरतोद्वावष्टाक्षरौ ततो द्वौ द्वादशाक्षराविति
 साऽस्तारपङ्क्तिः । पुरतो द्वौद्वादशाक्षरौ ततो द्वावष्टाक्षराविति
 सा प्रस्तारपङ्क्तिः । मध्ये द्वावष्टाक्षरावभितो द्वादशाक्षरौ सा
 संस्तारपङ्क्तिः । मध्ये द्वादशाक्षरौ द्वावभितोऽष्टाक्षरौ साविष्टार-
 पङ्क्तिः, अक्षरपङ्क्तिर्त्रिंशत्यक्षराणि । चतुष्पदापञ्चाक्षरपादा ।
 पञ्चविंशत्यक्षरापि भवति, पञ्चपदा पञ्चाक्षरपादा । तां पदपङ्क्ति-

रित्याचक्षते । चतुश्चत्वारिंशदक्षरात्रिष्टुप् । चतुष्पदैकादशाक्षर-
पादा । त्रयःपादाद्वादशाक्षरा ह्यन्तेऽष्टाक्षराऽपि भवति । सा
ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् । पञ्चपदाऽपि भवति चत्वारोऽष्टाक्षराह्यन्ते
द्वादशाक्षरः । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । चतुष्पदा द्वादशा-
दक्षरपादा । पञ्चपदापि भवति त्रयोऽष्टाक्षरपादाः द्वौ द्वादशा-
क्षरौ । षट्पदापि भवति अष्टाक्षरपादाः । एवं सप्त छन्दांसि ।
द्विपदाऽष्टाक्षरपादाचेत् द्विपदा गायत्री । एवं द्विपदा त्रिष्टुप् ।
द्विपदाजगतीत्यपि बोध्यम् । दशाक्षराविराट् । एकपाद
प्रभृति बहवो मन्त्रास्सन्ति । एतादृश सप्तछन्दसामुपरि सप्त-
छन्दसां वर्गद्वयं विद्यते, तच्चेत्थम् ।

द्विपञ्चाशदक्षराविष्टुतिः । षट्पञ्चाशदक्षरा शक्ती । षष्ठ्य-
क्षरा अष्टिः । चतुष्षष्ठ्यक्षराऽत्यष्टिः । अष्टषष्ठ्यक्षरामंहना
द्वासप्तत्यक्षरा सरित् । षट्सप्तत्यक्षरा संपा । अयमेकोवर्गः ।
अशीत्यक्षरा सिन्धुः । चतुरशीत्यक्षरा सलिलं । अष्टाशीत्य-
क्षरा अंभः । द्विनवत्यक्षरा गगनम् । षण्णवत्यक्षरा अर्णवः ।
शताक्षरा आपः । चतुश्शताक्षरा समुद्रः । अयमेकोवर्गः ।
एवमेकविंशतिः छन्दांसिनिर्दिष्टानि । एषां कृतच्छन्द इति
संज्ञा । कृत इति चतुरङ्गस्याक्षस्य नाम । अत्र चत्वार अङ्काः
सन्ति । गायत्र्यादिछन्दसामपि उपर्युपरि चत्वार्यक्षराणि

वर्धन्ते । अतः कृतत्वमेषाम् । द्वाविंशत्यक्षरप्रभृति द्विशताक्षरपर्यन्तं चतुरुत्तरतया त्रिवर्गास्सन्ति छन्दसाम् । तासानामधेयानीत्थम् । राट् सम्राट्, विराट्, स्वराट् स्ववशिनी, परमेष्ठा, अन्तस्था, इत्येको वर्गः ।

वृत्तं, अमृतं, वृषा, जीवं, तृप्तं, रसं, शुक्रं, अयमपरः । अर्णः, अंशुः, अंभः, अम्बु, वारि, आपः, उदकम् । अथमुत्तमः । द्व्यक्षर प्रभृति चतुरुत्तराणि पंच छन्दांसि । तेषां नामानि हर्षिका, शर्षिका, सर्षिका, सर्वमात्रा, विराड्क्रमा इति, एवं निर्दिष्टानां छन्दसां क्लृप्ताक्षरेभ्यः एकाक्षरन्यूनतायां निचृत् इति, एकाक्षराधिक्ये भुरिगिति च संज्ञा । अतएवास्माभिर्जप्यमानगायत्र्याः निचृद्गायत्रीति व्यवहारः । इतः परं देवासुरप्रजापत्यछन्दांसि निरूप्यन्ते । एकाक्षरा देवगायत्री, एकैकाक्षराधिक्ये उष्णिगादयः । सप्ताक्षरा देवजगती । एवमसुरगायत्री, पंचदशाक्षरा, एकैकाक्षरन्यूनतायां उष्णिगादयः । नवाक्षराऽसुरजगती । प्रजापतिगायत्री अष्टाक्षरा । चतुरुत्तरेण उष्णिगादयः द्वाविंशदक्षरा जगती । देवासुरप्रजापतिछन्दसां मेलनेन आर्षं छन्दस्समजनि । यथा देवगायत्री एकाक्षरा । असुरगायत्री पंचदशाक्षरा । प्रजापतिगायत्री अष्टाक्षरा, आहत्य चतुर्विंशत्यक्षराऽर्षगायत्री । एषैव गायत्री प्रयोगार्हमवति । एवमेव उष्णिगादयः आर्षाएव प्रयो-

गार्हा भवन्ति । संयुक्ताक्षराणां संज्ञा प्रश्लिष्टं, अभिनिहितं, क्षिप्रसंधिः, अभिद्रवं, इति । एषां विश्लेषप्रकारोऽभिहितः । एवं प्रतिपाद्य, फलवचनमभिहितम् ।

“छन्दसां विचयं जानन्यश्शरीराद्विमुच्यते ।

छन्दसामेति सालोक्यमनन्त्यां विन्दते श्रियमिति ॥

एवंनिदानसूत्रे सप्तभिःखण्डैश्छन्दसां विवरणं कृतम् । अस्य छन्दोविचयः - विचितिः - इति वा संज्ञा ॥

अनन्तरमष्टमखण्डात् त्रयोदशपर्यन्तं “अथातस्तोमान्व्याख्यास्यामः” इत्यारभ्य, स्तोममधिकृत्य विचारः कृतः । स्तोमो नाम यज्ञेषु क्रियमाणानां बहिष्पवमानादीनां स्तोत्राणां संख्याविशेषः । स च त्रिवृत्, पंचदश, सप्तदश, एकविंश, त्रिणव, त्रयस्त्रिंश, चतुर्विंश, चतुश्चत्वारिंशाष्टचत्वारिंश, भेदेन नवविधः । एकैकस्तोमः त्रिधाविभक्तः । विभागस्य पर्यायइति संज्ञा । एकैकस्य पर्यायस्य त्रिधाविभागोऽस्ति । तस्य विष्टुतिरिति संज्ञा । एकैकस्यां विष्टुतौ तृचभागः, आवापस्थानं, परिचरा, इति विज्ञेयविशेषोविद्यते । कृतस्तोमः, त्रेतास्तोमः, द्वापरस्तोमः, कलिस्तोमइत्यपि भेदोऽस्ति । कुशा नाम स्तोमसंख्यापरिगणनाय काष्ठ विशेषः । सा पालाशी, औदुम्बरनिर्मितावा, अंगुष्ठपरिमाणा, तीक्ष्णाग्रा, कुशवत् अधोभागे समा प्रादेशमात्रीच स्यात् । तां

प्रस्तोता प्रस्तावांते उदगग्रां प्रागग्रां वा वैदुतेवसने निदध्यात् । निधानप्रकारं अत्रोदितः । दीर्घपत्रेषुखादिरी । ततः सामानि निधन-
भेदेन आग्नेयैन्द्रवैश्वदेव प्राजापत्यानीति प्रतिपाद्यन्ते । स्तोत्रेषु
साम्नां एकरूपत्वे जामिता दोषः स्यात्, अतः विभिन्नतया
विधीयन्ते ।

द्वितीयः प्रपाठकः

यज्ञेषु विनियुज्यमानानि सामानि ऊहगानस्थानि । प्रकृतौ
विद्यमानानि रथंतरादीनि, उत्तगसु ऋक्षु प्रक्षिप्य गीयमानानि
सामानि ऊहगानानि । तत्र आधारभूतानामृचां आधेयभूतानां
रथन्तरादिसाम्नांचापौरुषेयत्वम् । उभयोस्संसर्गः परं लक्षणानु-
सारेण पुरुषेणक्रियते । तथापि आधाराधेययोरपौरुषेयत्वेन
ऊहग्रन्थः अपौरुषेय इति निदानकार मतम् । रथन्तरबृहदादीनां
वसिष्ठादिना दृष्टत्वाद्यथा, वसिष्ठऋषिः, भरद्वाजऋषिः, इत्युच्यते
तथा प्रक्षेपस्य पुरुषकर्तृकत्वादूहः पौरुषेय इति प्रथा । इति प्रति-
पाद्य, एकर्चाकरणं, छन्नगानं, रथन्तराबर्हित भेदेन सर्वसाम्नां
विभागः, ब्रह्मसामस्तुतिकाले यजमानस्य काममनुसंधाय-
गानप्रकारः, अग्निहोत्र दर्शपूर्णमास विषयको विचार इत्यादि ।

आहिताग्निः कृष्णपक्षेमृतश्चेत् दर्शपर्यन्तमग्निहोत्रमनु-
ष्ठाय दर्शेष्टिं कृत्वा संस्कारः । संस्कारकाले यज्ञपात्राणां निधान

प्रकारः । एवं संस्कृतः यज्ञायुधी स्वर्गं गच्छति । बामदेव्य गानं
ज्ञान्यर्थ । आहिताग्निसंस्कारः द्राह्यायणसूत्रे त्रयोविंशपटले
तुरीयखण्डे सर्वस्वारकतौविंशदीकृतः । बहिष्पवमान स्तोत्रे
हिंकारः । धूर्गानम् । बृहद्रथन्तर्गयज्ञायज्ञीयादिषु प्रस्तावादि
भक्तिविचारः । उक्थ्यषोडशि स्तोत्रयोः सामविधानम् । स्तोत्र-
प्रकार इत्यादयः प्रतिपादिताः ।

तृतीयप्रपाठकः

प्रथममग्निष्टोमएव कर्तव्यः । देवेषु यथा ब्रह्मा परिवृढः
तथा यज्ञेष्वग्निष्टोमः, तं परित्यज्यान्यानुष्ठाने ब्रह्मणः हिंसैव
स्यात् । ताण्ड्येऽपि १६ अध्याये १ खण्डे एतदुक्तम् । ततः
अग्निष्टोममतिरात्रं चाधिकृत्य विचारः । सन्धिस्तोत्रे सामविधा-
नम् । छन्दोविषयेऋषीणां मतभेदः । सन्धिसामशब्दार्थः ।
अहीनक्रतुषु स्तोत्रविधानम् । सुब्रह्मण्याख्यगानम्, तस्यगाता
सुब्रह्मण्यः । सत्रेषु सुब्रह्मण्याह्वानं, द्वादश रात्रे प्रत्यहं बहिष्पव-
मानादीनि स्तोत्राणि । तत्र शाक्करसाम्नि, शाकरः अशाकरः,
पुरुषः, बत्सः, धेनुः, ऊघः, एतेषां लक्षणम्, इदं च ताण्ड्ये
त्रयोदशे, द्राह्यायणसूत्रेविंशे च, विशदतया विचारितम् । महाना-
म्नीविचारेणावमितः ।

चतुर्थःप्रपाठः

सर्वसाम्नां गायत्र त्रैष्टुभजागत भेदेन त्रैविध्यम्, महानाम्नीनां अभ्यास पुरीषपदानां भक्तिकथनम् । महानाम्न्यध्ययन-
नियमः । त्रिवर्षावरं नियमेन महानाम्न्यध्ययनम् । नियमा
एवं, सायं प्रातः स्नानं, कृष्णवस्त्रधारणं कृष्णधान्यभक्षणम्,
दिवातिष्ठन् रात्रावासीनः, गुरावत्यन्तं विनयः, मेघेवर्षेतिवहिर-
निर्गमः । एवं नियमः, एकैकवर्षे एकैकंसामाध्येतव्यं, समाप्तौ
सायंकाले वस्त्रेण चक्षुषी पिधायामीत । प्रातर्होमानन्तरं विमुच्य
नेत्रवेष्टनम् ।

जलं, अग्निं, वत्सं, आदित्यमेतान् समन्त्रमीक्षेत, एवं
नियमेन स्थिते सति वर्षः स्मरणसमये भवति, यं यं कामयते
तं तं प्राप्नोति । एतन्निदानोक्तं स्वादिरगृह्यवृत्तौ रुद्रस्कन्दा-
चार्येण, गोभिलमहर्षिणा च तृतीयेपटले द्वितीयेखण्डे विस्तृत-
तयाऽनूदितम् । एवंद्वादशवर्षाणि षड्वर्षाणि वा व्रतमनुतिष्ठत
फलभूयस्त्वं भवति । ततोद्वादशरात्रे ब्रह्मराजन्यवैश्यानां बार्हद्गि-
र्यार्थुरश्मरायोवाजीयानि ब्रह्मसामानि अन्यच्च द्वादशरात्रमधि-
कृत्यनिरूपणंकृतम् ।

पंचम षष्ठयोः

अभिप्लवषडहे बहिष्पवमानादीनिस्तोत्राणि, तत्रस्तोमवि-
धानम् । अभीवर्तस्य ब्रह्मसामत्वविचारः विशदीकृतः । प्रतिसन्नं

छन्दांसि ततो विषुवान् तत्र स्तोत्राणि । ततस्संवत्सरसाध्यक्रतवः,
नक्षत्रसवनं आदित्यसवनं, अनाहिताग्नीनां यज्ञस्थाने तदेवत्य-
स्थालीपाकः, तस्य विधानम् । सत्रयागप्रस्तावः । समाहार-
सिद्धिः । पृष्ठशमनीयं । साहस्राः क्रतवः, ब्रात्यस्तोमाः, अग्निष्टुतः,
एतेषां स्तोत्रसामानि । ताण्डये षोडशसप्तदशयोरेषां विचारः
प्रवृत्तः ।

सप्तमः प्रपाठकः

त्रिवृत्स्तोमास्त्रयः । प्रजापतेरपूर्वः । बृहस्पतिसवः, सर्व-
स्वारइति । ताण्ड्येसप्तदशेप्रतिपादिताः । अत्रखण्डद्वयेन तेषां
विशेषविधानं क्रियते । चातुर्मास्यानि, स्तोत्रसामविधिपूर्वक-
मुक्त्वा, राजसूयेऽभिषेचनीयमधिकृत्य स्तोत्रसामनिर्वचनपूर्वकं
विवरणंकृतम् । ततो राट्, विराट्, उद्भित्, बलभिन्, इति द्वन्द्वानि
विहितानि । अनन्तरं अभिचारयागाः श्येनादयः प्रतिपादिताः ॥

अष्टमः प्रपाठकः

अहीनक्रतवः द्वयहप्रभृत्येकमुत्याकाः । प्रकृतिभूतस्य
द्वादशरात्रस्य स्तोत्राणि स्तोमाश्च प्रतिपाद्यन्ते ।

सर्वपृष्ठः सोर्याग्ने गर्भगर्भिणः स्तोत्रविशेषाः । चतुरात्र
प्रभृतयः त्रयः आयुष्कामयज्ञाः । ततो वसिष्ठः पुत्रशोकनि-
वृत्त्यर्थं कंचनयज्ञमाहूतवान्, विश्वामित्रः कृत्स्नराज्यप्राप्ती-

च्छया कंचन क्रतुमियाज, तयोः प्रयोगः । अश्वत्रिरात्राख्या-
श्वमेधस्य मध्यमेऽहनि महानाम्नी पृष्ठस्तोत्रम् । तत्र धर्माः
इत्यादयः ॥

नवमः प्रपाठकः

जनकसप्तरात्रम् । सर्वजनकेन ब्रह्मणानुष्ठितम् । एत-
दनुष्ठाय कृत्स्नं प्रपंचं सृष्टवान् । अतोऽस्य जनक-सप्तरात्रत्वम् ।
ततोऽष्टरात्र नवरात्र दशरात्राः प्रतिपादिताः । उद्दालपुत्रः कुसुरु-
विन्दः दशरात्रमनुष्ठायश्रेष्ठोऽभवत् । त्रयोदश रात्रादयः । द्वादश
रात्रस्य सत्राहीनोभयात्मकत्वम् । एतद्विचार्यनिर्णयः कृतः ।

दशम प्रपाठकः

आञ्जनाभ्यञ्जन सर्पाणां सत्रादयः वत्सरसाध्या बहवः
प्रतिपादिताः । ये ताण्डये द्राह्यायणीयेचानुक्ता विशेषाः ।
निदानसूत्रमिदं पतञ्जलिकृतमित्युक्तम् । अस्य तत्त्वबोधि-
नीतिव्याख्या वर्तते । साच सप्तखण्डात्मकस्य छन्दोविच-
यस्यैवोपलभ्यते ॥ तस्यारम्भे :—

“तातप्रसादतः कुर्वे वृत्तिं तत्त्वार्थबोधिनीम्” इति वर्तते ॥
तातप्रसादः कुरुते, इति पाठं दृष्ट्वा तातप्रसाद इति व्याख्यातु-
र्नाम, कल्पयन्ति केचन । व्याख्यान्तरमपि वर्तते हृषीकेश

शर्मणा [वेद्याशास्त्रिणा] कृतम् । छन्द अधिकृत्य निबन्धारः
षडधिकास्सन्तीति ज्ञायते ॥ ऋग्वेदीयं पिङ्गलनाग कृतं छन्द-
श्शास्त्रं विस्तृतं स्फुटं च वर्तते ।

उपनिदानम्

इदमन्यच्छन्दश्शास्त्रम् । गार्ग्येण कृतम् । ग्रन्थसमाप्तौ :—

“ब्राह्मणात्ताण्डिनश्चैव पिङ्गलाच्च महात्मनः ।

निदानादुक्त्यशास्त्राच्च छन्दसांज्ञानमुद्धृतम् ॥ इति
श्लोको वर्तते । अतः बहून्ग्रन्थानवलोक्य सारांश उद्धृत इति
ज्ञायते । छन्दोविचिती सूत्रापेक्षया सूक्ष्मान्विषयान् विशदयति ।
छन्द आर्चिके, उच्चरार्चिके च क्रमेण प्रत्युच्चं छन्दोज्ञापनेन
विशदयतीत्ययं विशेषः । कदाचिद्देवाः यमभयत्रस्ताश्छन्दो-
भिरात्मानमच्छादयन्, अतः छन्दांसीति नाम, इति छन्दश्शब्द-
निर्वचनमपरो विशेषः । ततो जलेऽवस्थिता मीना इवोपलब्धुं
न शक्यन्तेऽत अमृता अभवन् । य एवं छन्दसां तत्त्वं जानन्ति
तेऽमृता भवन्ति इति फलश्रुतिरित्यादिकम् ।

यस्माच्च छादिता देवाश्छन्दोभिर्मृत्यु मीरवः ।

छन्दसां तेन छन्दस्त्वं खयायते वेदवादिभिः ।

यदा छन्दोभिराच्छन्नान्देवान्मत्स्यानिवोदके ।

न ह्यपश्यत्सुरान्मृत्युरमृतत्वं ततो गताः ।

छन्दोविदेव विप्रस्तु धर्मतस्तद्गुणाश्रितः ।

छन्दसामेति सालोक्यं अमृतत्वं च गच्छति ।

इत्याहगार्ग्यः, इतिममाप्तम् ॥

अत्राष्टाध्यायास्मन्ति,

प्रथमेऽध्याये—गायत्रीमारभ्य जगतीयावत् छन्दसां लक्षणमन्ये
चविशेषाः ।

द्वितीये—छन्दस्सु एकद्वयक्षरन्युनाधिकतायां निचृद्भुरिगिति
संज्ञा इत्यादयः ।

तृतीये—दैवासुरप्राजापत्यार्षं छन्दसां विवरणम् ।

तुरीयपञ्चमयोः—पूर्वोत्तरार्चिकानां प्रत्येकं छन्दोविवेकः ।

षष्ठसप्तमयोः—आरण्यमनानामन्योः छन्दः, उत्तरार्चिकस्थ
र्चाक्रमेण छन्दोविवरणम् ।

अष्टमे—गायत्र्यादीनां छन्दसां वर्णः । गायत्री शुक्ला ।
उष्णिक् सारंगः । अनुष्टुप् कृष्ण इत्यादि । ततो
गायत्र्यादीनां देवताः । गायत्र्या अग्निः । अन्तेफल
श्रुतिः । इदं १९३१ संवत्सरे काश्यां सरस्वतीभवने
मुद्रापितम् । उपनिदानं दशसूत्रेष्वनन्तर्गतं, तथापि
छन्दः प्रसंगादुक्तम् ॥

कल्पसूत्रम्

द्राह्यायणादीनां दशानां सूत्राणां कल्पसूत्रत्वेऽपि तन्म-
 ध्यपतितमिदं कल्पसूत्रत्वेनैवासाधारणतया व्यपदिश्यते । सार्ग्यं
मशकेन कृतत्वात् मशककल्पसूत्रमित्यपि व्यपदेशोविद्यते ।
 बोधायनापस्तंबद्राह्यायणकात्यायन कल्पसूत्रेभ्यः प्राग्-
 रचितमिति भाति । यतः पूर्वमीमांसासूत्रभाष्ये शबरस्वामिना
 कल्पसूत्राधिकरणे इदं कल्पसूत्रं प्रमाणतयोपादीयते । ताण्ड्य-
 ब्राह्मण भाष्ये सायणाचार्यः बहुत्र स्थलेषु एतत्सूत्रमुदाजहार ।
 एकादशाध्यायाः पंचदशोत्तरशतं खण्डाश्चात्रमन्ति । प्रति-
 पाद्या विषयाः । गवामयनीयं अभिष्ठवषडह पृष्ठवषडहयोः
 स्तोमकृत्सिः । अभिजिद्विश्वजितौ । आयुष्टोमगोष्टोमौ । महा-
 व्रतम् । श्येनयागः । अग्निष्ठुत् । सर्वस्वारः । सौमिकचातुर्मा-
 स्थानि । अभिषेचनीयदशपेयौ । राट्विराजौ । पुनस्तोमः ।
 ज्योतिष्टोमातिरात्रः । एकस्तोमाः क्रतवः । अश्वमेधः । वासिष्ठ-
 चतुरहाद्याः । पंचाहषडहादिक्रतवः । प्रजापतेस्सहस्र-संवत्सरं,
 विश्वसृजामयनं, सहस्रसंवत्सरं, एतेषां स्तोत्रविधानं स्तोम-
 कृत्सिः । अन्ये च बहवोविषयाः प्रतिपाद्यन्ते सूत्रान्तरेऽविद्य-
 मानाः । श्रौतप्रयोगकाराः आण्डपिह्यैप्रभृतयः इदं प्रमाणमूर्धन्य-
 त्वेन गृह्णन्ति ।

इत्थं वरदराजेनवामनाचार्यं सूनुना ।

ज्योतिष्टोमस्य यत्तन्त्रं, औद्गात्रं तत्प्रकीर्तितम् ॥

इत्यध्यायान्ते उक्तम् । विक्रमशके माघशुक्लैकादशी गुरुवासरः
घृध्नानगरे नागरजातीय नृसिंह-सुत- महाराणकेन लिखितम्
इति वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये हस्तलिखितं पुस्तकं
समग्रं दृष्टम् ॥

“ उपग्रन्थ सूत्रम् ”

उपग्रन्थ सूत्रमिदं कात्यायनमहर्षिं प्रणीतम् । पाणि-
नीये वार्तिकं वाजसनेयिनां श्रौतसूत्रं, श्लोकात्मिकां स्मृतिं, सामवे-
दीयोपग्रन्थसूत्रं च प्रणिनाय कात्यायन महर्षिरिति ज्ञायते ।
तथैवाभियुक्ताः आहुः ।

वाजिनां सूत्रकृत्साम्नामुपग्रन्थस्य कारकः ।

स्मृतिं श्लोकात्मिकां सम्यक् आजमानां चकारह ॥

महावार्तिक नौकारः पाणिनीय महार्णवे ।

यत्प्रणीतानि वाक्यानि भगवांस्तु पतंजलिः ॥

व्याख्याच्छान्तनवीयेन महावाक्येन हर्षितः ।

योगाचार्यः स्वयं कर्ता योगशास्त्र निदानयोः ॥

एवं गुणगणैर्युक्तः कात्यायन महाशुनिः इति ॥

अतः पूर्वोक्तानां ग्रन्थानां रचयिता एकएवेति प्रतीयते ।

(अतः पूर्वोक्तानां ग्रन्थानां रचयिता एकएवेतिप्रतीयते ।)
सूत्रमिदं प्रपाठकचतुष्टयात्मकम् । एकैकस्मिन् प्रपाठके
त्रयोदश खण्डास्सन्ति । आहत्यखण्डाः द्वापञ्चाशत् । वेङ्कटेश
दीक्षितारख्यः कश्चित् पण्डितो व्याख्यादिति श्रूयते ।

स च अप्पाशास्त्रीति विश्रुत श्रीनिवासदीक्षितस्याऽऽतुर-
सन्यासेन पूर्णानन्दयतीतिसंज्ञां प्राप्तस्य पुत्रः,

श्रीनिवासाभिधो विद्वानप्पाशास्त्रीति विश्रुतः ।

पूर्णानन्दयतित्वं च प्राप्यान्ते ब्रह्मतां गतः ॥

तस्यात्मजोऽहं नाम्ना मामुर्व्या सर्वे वदन्ति हि ।

वेङ्कटेश्वरशास्त्रीति कात्यायन महामुनेः ।

उपग्रन्थस्य तस्यैव कृता व्याख्या तदाज्ञया । इति ॥

अन्यत्र,

कात्यायनकृतस्यैव प्रायश्चित्तविधेरिह ।

व्याख्यां संग्रहतः कृत्वा प्रयोगस्य च निर्णयम् ॥

सर्वेषामुपकाराय याज्ञिकानां करोम्यहम् ॥

काहं कचैषनिगमार्णवरत्नकुम्भः

कात्यायनस्य करुणानिधिनैवतेन ।

यत्स्वप्न एत्य कथितं क्रियतां

मदीयोपग्रन्थ भाष्यमिति व्याकुरुते तदाज्ञा ॥

विलसतिचूडामणिना कौशिकगोत्रप्रयागसन्मणिना ।

चूडामणिरिति नाम्ना रचितमुपग्रन्थ भूषणं लोके ॥ इति ।

अनेन तस्यपिता श्रीनिवासदीक्षित इति ग्रन्थनाम चूडामणिरिति च ज्ञायते । अस्य पिता श्रीनिवासदीक्षितोऽपि उपग्रन्थसूत्रप्रायश्चित्तप्रकरणस्य, प्रायश्चित्तप्रदीपिकाभिधं व्याख्यानं कृतवानिति ज्ञायते । अस्यैवोपग्रन्थस्य माधवाचार्योऽपि व्याख्यां व्यरचयदिति, तेनाकृतप्रतिहारसूत्र भागस्य कल्पभाष्यकारवरदराजो व्याख्यादिति च ज्ञायते ।

तथा हि—

1. उपग्रन्थस्यवृत्तिर्माधवाचार्येण या कृता ।

तस्या वरदराजेन शेषस्संप्रति पूरितः ॥

इति प्रतिहारभाष्यान्ते श्रवणात् । एतच्चग्रन्थजातं श्रूयते ।

परं नोपलभ्यते । सूत्रमेतत् यज्ञेषु संभावितानां दोषाणां प्रायश्चित्तं विदधाति । प्रतिहारभक्तीः छन्ननिधनानां प्रयोगार्हाणि निधनानि, छन्दसां स्तोत्रीयाणां चाक्षरगणनां च व्यनक्ति । एतच्च मशक कल्पसूत्रात्परस्तात् पातंजलनिदानात्पुरस्ताच्च प्रणिनायेति ज्ञायते ग्रन्थपरामर्शेन ।

॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥

“अथ संपत्तिद्विरनादेशे” इत्यारभ्य यज्ञेषुविनियुज्यमानानां साम्नां छन्दांसि प्रतियागंस्तोत्रीयाणामक्षरपरिमाणं च व्यञ्जयति । सर्पणकाले उद्गातुरपच्छेदे तंयागमदक्षिणं संस्थाप्य सएवपुनः कर्तव्यः, एषैव निष्कृतिस्तस्य । ततः सोमापहरण-सोमाभिदहनसोमातिपवनादिषु यज्ञविशेषेषु, श्रायन्तीयं ब्रह्मसाम कार्यम् । विश्वजिदतिरात्रक्रतुविमर्शः, सोमक्रय सोमाभिषवावधिकृत्य विचारः इत्यादयो नैकविधाविषयानिर्धारिताः ।

॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

सोमक्रयात्पूर्वं सोमापहरणे प्रायश्चित्तं नास्ति । सोमक्रयादनन्तरं सोमापहरणे प्रतिसवनं निमित्तसंभवे निष्कृतिः पूतभृतः द्रोणकलशस्य च विदारणे प्रायश्चित्तं, सोमभक्षणमन्त्राः, सोमदहनेनिष्कृतिः, ततः केषुचिद्वागेषु स्तोत्रकृत्स्निरित्यादयः प्रतिपादिताः ।

॥ तृतीय तुरीयो ॥

वैश्यस्तोमः, व्यूढद्वादशाहः, समूढद्वादशाहः, इत्याद्य-हर्षणसाध्ययागेषुप्रयुज्यमानसाम्नां विवेचनम् । ततः छन्ननिधनविषये काशीतारूढवदांगिरसादीनामूपास्थाने सूवाः इति गातव्यम् ।

वषट्कारणिधने साम्नि वषडितिनिधनम् । प्रमित्राय-
 प्रेतिवारुणसाम यदिवर्षणार्थं प्रयुज्यते तर्हि “हिष्कृत्यदिबंगच्छ”
 इतिनिधनं प्रयोक्तव्यम् । संज्ञानादिसामसु क्षत्रियाणां सञ्जित्यै
 इति वैश्यानां संपुष्ट्यै इत्यादिनिधनप्रयोगः । बृहद्रथन्तरयो-
 र्वागित्येवनिधनम् । अथप्रतिहारभक्तिः । उत्तमपादेषु चत्वार्य-
 क्षराणि प्रतिहारइत्युत्सर्गः । तत्र प्रतिपादं स्तोत्रश्चेत्प्रयुज्यते
 तदा प्रतिहारस्य पुरस्ताद्विद्यमानः उद्गातुः, उपरिष्ठाद्विद्यमानः
 प्रतिहर्तुः । अयं न्याय्यप्रतिहारः । प्रतिपादं गाने समाने,
 अन्त्यपादस्य पूर्वः पादः प्रतिहारः अयं विभाग्यः । एवमुत्सर्ग-
 विधिमुक्त्वा यज्ञेषु स्तोत्रांगत्वेनप्रयुज्यमानानां साम्नां प्रतिहारः
 पृथक्निरूपितः । अस्य भागस्य प्रतिहारसूत्रमितिनाम । अस्य
 कल्पसूत्रव्याख्याता वरदराजः व्याख्यां कृतवानित्युक्तम् । एत-
 त्सूत्रकारस्य कात्यायनस्य वररुचिः, पारस्करः इत्यपिनामान्तर-
 मस्ति । कचित्तथाप्रयोगात् ।

॥ क्षुद्रकल्पसूत्रम् ॥

मशक कल्पसूत्रमधिकृत्य पूर्वं विचारः कृतः । तस्यैव
 शेषभूतोऽयं ग्रन्थः । कल्पसूत्रं सप्तदशाध्यायात्मकम् । तत्र
 एकदशाध्यायाः कल्पसूत्रत्वेन अवशिष्टभागः क्षुद्रकल्पत्वेन च

व्यवहियन्ते । यथा ताण्ड्य शेषस्य षड्विंशस्य ब्राह्मणान्तरत्वेन गणनां कृत्वा अष्टौ ब्राह्मणानीति व्यवहारः तद्वत् कल्पक्षुद्र-कल्पयोरेकत्वेऽपि पृथक्परिगणय्य दशसूत्राणीति व्यवहार-स्संगच्छते ।

एतच्चसूत्रं “ग्रामकामस्य क्लृप्तोज्योतिष्टोमः प्रजाकामस्यो-पोषुजातमसुरमिति” इत्यारभ्य “एतेन प्रदेशेनावरणान्तो द्वादशाहानां विद्यतेनपर इति नपरइति” एवं रूपेण समाप्तम् ।

अस्य व्याख्याता शतक्रतुताताचार्यकुमारः श्रीनिवासा-चार्यः वैष्णवमतानुयायीति ज्ञायते । व्याख्यारम्भेऽयं श्लोको विद्यते ।

श्रीकल्पसूत्रोपग्रन्थं कृतो गुरुवरान् भजे ।

श्रीगार्ग्यमशक-द्राह्यायण-कात्यायानह्वयान् ॥ इति ।

॥ अत्र प्रतिपाद्यविषयसंग्रहः ॥

ग्रामकामस्य ताण्ड्ये ज्योतिष्टोम उक्तः । प्रजाकामस्य ज्योतिष्टोमे स्तोत्रबलप्तिः गवां व्याध्युपशमाय प्रयोगः श्रैष्ठ्य-कामस्ययागः, तत्र स्तोत्रबलप्तिः, व्यूढद्वादशाहादन्यत्र यजमान मृतौ अग्न आयूंषि इति बहिष्पवमानं च विहितम् । ततः रोग-निवृत्तिकामस्य, वृष्टिकामस्य, पशुसमृद्धिकामयमानस्य, ब्रह्मवर्चस-

प्रतिष्ठा स्वर्गादिकामनावतां यागविशेषाः तत्र स्तोत्रकलप्तिः
स्तोत्रीयसाम्नामक्षरसंख्या न्यूनातिरेके परिहारप्रकारः इत्यादिः
प्रतिपाद्यते ॥

ततः उद्गात्रपच्छेदे सोमदहने सोमापहरणे द्रोणकलश
भेदने च प्रायश्चित्तम्, ऊहगाने रहस्यगाने च प्रायश्चित्त
तन्त्रस्य विनियोगः अक्षरसंपदित्यादिप्रदर्शितम् ।

अनन्तरं वर्णत्रयविषयाः स्तोत्रकलप्ताः । रथन्तर-
बृहत्पृष्ठयोर्वैलक्षण्यम् । अष्टविधगर्भगर्भिणः, तेषां नियमाः ।
श्रीस्तोमे पृष्ठस्तोत्रविचारः । द्वादशाहश्चतुर्विधः, तत्र बहिष्पव-
मानादीनां स्तोत्राणां कलप्तिः निर्वचनं च । कामनाभेदेन
द्वादशाहाः “अनन्ताद्वादशाहा” इत्यारभ्य बहवो विषयाः प्रति-
पादिताः । त्रयस्त्रिंशद्विंशः, सप्तोद्यतः, पञ्चातिरात्राः, आभिचा-
रिकाः क्रतवः, तत्र क्षुद्रसामविनियोगः । प्रायश्चित्तक्रतवः तत्र
प्रायश्चित्त साम्नां विनियोगः एतादृशा अन्येऽपि प्रतिपाद्यन्ते ।

॥ तन्दा (ताण्ड्य) लक्षणम् ॥

अस्य तन्दा लक्षणमिति प्रथा विद्यते अथापि ताण्ड्य
लक्षणमित्येव मूलग्रन्थेषु विद्यमानं नामधेयमुपपन्नमिति प्रतिभाति ।

अत्र त्रयः प्रपाठकाः चतुर्त्रिंशत् खण्डाश्च सन्ति । “अथ यज्ञेशब्द
स्तोत्र विधिवाक्यशेषः यथामाशकं तत्प्रामाण्यात्” इत्यारभ्य,
द्वादशाहानन्त्यमपि, एकमहस्तोत्रसवनं तृचर्कं साम्नां अन्यत्रा-
न्यत् व्यत्यासेवर्चाः इति समाप्तिर्विद्यते । इदं च ताळपत्रमयं
शिथिलं व्याख्या रहितं चोपलभ्यते । अतः स्पष्टतयानस्फुरति
यज्ञीयस्तोत्राणां छलाक्षरमिवप्रतिभाति ॥

॥ पञ्च विधसूत्रम् ॥

पञ्चविधसूत्रं प्रपाठकद्वयात्मकं चतुर्दशखण्डात्मकं च ।
इदं प्रकृतिस्थानां साम्नां क्रमेण भक्तीः प्रदर्शयति । प्रथमं
खण्डचतुष्टयेन परिभाषा प्रस्तावप्रतिहारौ चप्रदर्श्यन्ते सामा-
न्यतः । प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनानि भक्तयः ।
तत्पाञ्चविध्यं स्मृतं व्याख्यास्यामः । ओंकारहिकाराभ्यां
सामविध्यम् । इत्यादिना, एष न्यायो सप्तिसामं पर्व
इत्यन्तेन । अनन्तरं अष्टभिः खण्डैः प्रतिहारभक्तिं क्रमेण
दर्शयति । अन्ते खण्डद्वयेननिधनभक्तिं प्रदर्शयति, निधनं
पर्व सामान्त्यमूहत्यादिना, इतरेषां यथोक्तं, इत्यन्तेन । अस्य
व्याख्याविद्यते हस्तलिखितग्रन्थमयी । सूत्रकर्ता व्याख्या
कर्ता च नोपलभ्यतेनाम्ना व्याख्यानं च न स्फुटं । प्रस्ताव
प्रतिहारनिधानि दर्शितानि । उद्गीथोपद्रवयोः तदन्तर्गत्वेन

ज्ञातुं सुशक्तत्वात् । पञ्चभक्तयः अध्ययनादिषु सप्तभक्त्य-
यज्ञेषु प्रयोगकाले । इदं च जर्मन् भाषायां आंग्लभाषयां च मुद्रापि-
तमिति श्रूयते ।

॥ कल्पानुपदम् ॥

कल्पानुपदं नाम किञ्चन सूत्रम् । अत्र द्वौ प्रपाठकौ स्तः ।
एकैकस्मिन् प्रपाठके द्वादशखण्डास्सन्ति । इदं च सूत्रम् आचार्य
प्रमाया[ण] निर्देशो ब्राह्मणसूत्रार्थेय कल्प ऋक्समाम्नायोहो
पदेशमाचारं चैकेनियमाभावस्त्वेवं तेषां इत्यारभ्य प्रकृति-
संपन्नित्यः इति पूर्यते । ब्राह्मण सूत्राभ्यां विहितेषु यज्ञेषु
बहिष्पवमानादि स्तोत्रेषु गायत्रादीनां साम्नां सान्तत्ये जामि-
तादोषः स्यात् तत्परिहाराय विभिन्नरूपेण स्तोत्रविधानम् ।
अहीनसूत्रेषु नामसुब्रह्मण्याह्वानं इत्यादयो विशेषाः प्रतिपाद्यन्ते ।

॥ अनुस्तोत्रम् ॥

श्रौत सूत्रेष्वन्ति ममिदमनुस्तोत्रम् ॥ स्वरवर्णमात्राक्रम-
सृङ्गनियमाद्वर्णक्रमं वा प्रवचनशास्त्रानुवचन स्वराख्यत्वात् इत्या-
रभ्य उक्तंतु प्रतिसंहितं सन्तनितस्त्वशब्दः सहस्रे सहस्रे
इति पूर्यते । आर्चिकपाठे स्वराः वर्णाः मात्राश्च यादृशा-
विद्यन्ते तादृशा एव सामस्वपि प्रवर्तन्ते इत्युत्सर्गः । तस्यापवादः
एवमिति विधीयते । प्रकृति साम्नां सन्तानि 'एषाहाउ' एत-

दन्तानां सर्वेषां विधानं विद्यत इति प्रतिभाति संपूर्णशुद्धकोशाला-
भात् स्फुटं न प्रतीयते ॥

एवं श्रौतसूत्राणि दश द्राह्यायणादीनि संगृह्यप्रतिपादि-
तानि । एतानि सर्वण्यपि मुद्रणामप्राप्तानि । ताळपत्रस्थानि कुत्र-
चिदेवलभ्यन्ते ।

॥ लक्षणग्रन्थाः ॥

॥ गायत्रविधानम् ॥

शुक्लचार्यकृतं गायत्रविधानम् । अत्र त्रयःखण्डाः
वर्तन्ते । अस्य व्याख्याविद्यत इति श्रूयते । नोपलभ्यते स्वरूपतः
कर्तृतोऽपि । प्रतिपाद्याविषयाः ।

गायत्र साम्नः तद्वि विड्ढास्वरः प्रस्तावः । प्रथमस्वर-
एव प्रस्ताव इत्यर्थः । सच प्रथमपादस्थाक्षरमात्रे गीयते ।
तानिचाक्षराणि गायत्रीछन्दसि अष्टौ, जगत्यां द्वादश । सर्वेष्वपि
छन्दस्सु अष्टाक्षराणि प्रस्तावः शिष्टानि उद्गीथेयोजयेत् इति वा
प्रस्तावभक्तिः ओंकारान्ता प्रयोक्तव्या । उद्गीथ भक्तिः सर्वापि
निरुद्धवासं गातव्या । यदि नशक्यते तदा, प्रथमखण्डमात्रं तथा
गातव्यम् । खण्डत्रयात्मिका उद्गीथभक्तिः । हिंआ इति प्रति
हारः । सोऽपि उद्गात्रागेयः । प्रतिहर्तातु मनसा ध्यायेत् ।
कामनानुसारेण निधनभेदः । बहि ष्ववमानेवक्तव्या विशेषाः ।

अक्षरन्यूनतायां यकारवकारयोः विकर्षप्रकारः । एवं गायत्रिसाम्नः
विशेषान् विशदयित्वा सामान्तराणामपि कतिचनविशेषाः
प्रतिपाद्यन्ते ।

॥ ऋक्तन्त्रम् ॥

पूर्वार्चिकानां उत्तरार्चिकानां च लक्षणमिदं सूत्रम् अत्यन्त
लघुभूतम् । अत्र पञ्चप्रपाठका द्वात्रिंशत् खण्डाश्च सन्ति । एकै-
कस्मिन् खण्डे प्रायशस्सप्तखण्डाः सन्ति । अस्य कर्ता औदव्रजिः
उत शाकटायन इत्युत्तरविचारयिष्यते ।

प्रथमे प्रपाठके अक्षराणां उत्पत्तिस्थानानि उत्पत्तिप्रकारः
तेषां स्वरूपं च प्रतिपाद्यते ।

द्वितीये, अक्षराणां स्थान, स्वर, मात्रा, निर्णयः क्रियते ।
तृतीये, तेषां संहिता, सन्निकर्ष विकाराश्चोद्यन्ते । चतुर्थे,
विसर्गस्य सकारः, लोपः, अन्यस्य वर्णस्य वर्णान्तरत्वं, इत्यादि
विधीयते । पञ्चमे, वर्णस्य दीर्घाभावः, द्वित्वं, मूर्धन्यभावः,
इत्यादि । अस्य ऋक्तन्त्र व्याकरणमित्यपि व्यवहारो विद्यते, मूल-
ग्रन्थेषु । व्याकरण सूत्रात् लघुभूतानि सूत्राणि विद्यन्तेऽत्र ।
यथा लतुलमानां दन्ताः, एतत्सूत्रस्थाने । “दन्तेत्स्लाः” इति,
इचुयशानां तालु इतिस्थाने, “तालुनिश्च्ये” इति, एवमादीनि
सूत्राणि नैकविधानि सन्ति । इदं “अथवाचो वृत्तिं व्याख्या-

स्यामः इत्यारभ्य' षादन्त्यः इति समाप्यते । व्याख्या सहित-
मेतल्लाहुरु सूर्यकान्तशास्त्रिभिर्मुद्रापितं चत्वारिंशतः वत्सरेभ्यः
पूर्वम् । सूत्राणामतिदुरुहत्वात् मूलकृदेव व्याख्यातवानिति केषां
चिदाशयः ।

॥ लघु ऋक्तन्त्रसंग्रहः ॥

लघुऋक्तन्त्रसंग्रहाख्योऽयं ग्रन्थः ऋक्तन्त्रस्थान् विषयान्
श्लोकरूपेण विशदयति । प्रकरणारम्भे वक्ष्यमाण विषयान्
संगृह्यज्ञापयति । यथा

“दीर्घास्तु संहिताकाले अचोव्यञ्जन पूर्वकाः ।

पदकाले प्रपद्यन्ते ह्रस्वतां येव्रीमितान् ॥

अच्छारक्षा श्रुधीरास्वा वहा एहूषु युँक्ष्वतु ।

अद्या शग्ध्युष्वानुहोता तिष्ठा ऊषुमपर्यया ॥

संहितायां दीर्घाणामक्षराणां पदकाले ह्रस्वतापत्तिः, यथा
अच्छानत्प्रे—अच्छ—नत्प्रे । रक्षाणः—रक्ष—नः—इत्यादि ।

एवं संहितायां ह्रस्वानि पदकाले दीर्घाणि भवन्ति । क्रिय-
माणस्य मह्व्रत्ने । मह्वा—ऋते । सवर्णदीर्घम् । आभरास्मभ्यम् -
आभर - अस्मभ्यम् । रथ्येयथाऽऽजौ - यथा - आजौ । वर्मीव -

चर्मी - इव सर्पिर्मधूदकम् । मधु - उदकम् । अपादुशिप्रन्धसः -
 शिप्री - अन्धसः । जवितेन्द्रस्य - जनिता - इन्द्रस्य । भानवेऽ-
 र्चा - भानवे - अर्चा-रोदसी उमे - रोदसी - उमे । परीतोषिञ्चत-
 इतः सिञ्चत । इत्यादौ ह्रस्वत्वदीर्घत्वे, इ, उ, यण् गुण संधयः,
 पूर्वरूपं, प्रगृह्यं, ओत्वमित्यादयः श्लोकरूपेण प्रतिपादिताः ।
 अत्यकर्ता नोपलभ्यते - मुद्रापितमिति श्रूयते । अत्र अष्ट पंचा-
 शदुत्तरशतं श्लोकाः वर्तन्ते ।

॥ ऋक्तन्त्रविवृतिः ॥

ऋक्तन्त्रविवृत्याख्योऽयं ग्रन्थः प्रकरण त्रयात्मकः ।
 गायत्र गानप्रकारारम्भ प्रथमप्रकरणे, यज्ञेषु बहिष्पवमानाज्यादि-
 स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानगायत्रसाम्नः गानप्रकारः उद्गीथादि
 भक्तिनिरूपणं ज्यायसिञ्चन्दसि अधिकाक्षराणां उद्गीथभक्तौ
 आवापप्राप्तौ, तस्याः खण्डत्रयात्मकत्वात् कुत्रावाप इति विशये,
 प्रथमेखण्ड आवापः इत्यादि आर्षेय ब्राह्मण प्रौढब्राह्मणे प्रमाणी-
 कृत्य, निर्णीयते । आर्षेय ब्राह्मणस्य “प्रथमस्वरैर्वा चतुरक्षर
 वृद्धान्तैः” इति वाक्यस्य ताण्ड्यस्य व्यावृत्तेयं इतिवाक्यस्य-
 चार्थोविचार्य निर्णीतः । ततः प्रतिहारोपद्रवनिधन भक्तिप्रदर्श-
 नमित्यादि ।

द्वितीये प्रकरणे स्वरितनिरूपणं, अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यर्चिं कस्यस्वरत्रयम् । उदात्तश्चानुदात्तश्च तृतीयः प्रचयस्वरः । इति । अत्र स्वरितस्य स्वरान्तरत्वेनापरिगणनात् स्वरितं नाम किञ्चन नास्ति । उदात्तानुदात्तयोस्समाहारस्यैव स्वरितत्व व्यपदेशात् । अत्र प्रमाणानि । य एवोदात्त इत्युक्तस्स एव स्वरितस्वरः । ना शिक्षा-उन्नीचेमे, ऋक्तन्त्र - नीचे, विरामेप्रत्यये - उत् उदात्तः, स्वरितो भवति । नीचमुच्चात्, ऋक्तन्त्र उच्चात् परं यत् नीचं तद् स्वरितं भवति । एवं उदात्तानुदात्तयोरिव, स्वरितस्य स्थानं (इस्तर्पणं) नास्ति इति, नारदशिक्षा ऋक्तन्त्र मात्रालक्षणाद्यनु-रोधेन स्वरितस्य स्वरान्तरत्वं नास्तीति समर्थ्यते ।

तृतीये प्रचयस्य एक श्रुतित्वं उदात्तस्वरत्वं प्रमाणपूर्वकं साधयति । अयं च ग्रन्थः “अथगायत्रगान प्रकारो निरूप्यते इत्यारभ्य” आद्यार्धमात्रा एवोदात्ता भवन्तीत्यर्थ एव विवेकः इति समाप्यते । अस्य कर्तानोपलभ्यते ।

॥ सामतन्त्रम् ॥

सामतन्त्रमिदं वेयगानारण्यगानाख्य प्रकृति भागस्य लक्षणम् । पञ्चदश प्रपाठकात्मकम् । त्रयोदश प्रपाठकात्मकस्य सामतन्त्रमिति, जतुर्दश पञ्चदशात्मकस्याक्षरतन्त्रं संज्ञालक्षण-मिति वा व्यवहरन्ति लक्षणविदः । अस्परचयिता औदत्रजिः ।

ऋक्तन्त्रस्याप्यायमेव कर्तेति ब्रह्मोऽभि प्रयन्ति । संज्ञासूत्राणामैक-
रूप्यागवमात्, इति हेतुं वदन्ति । तथा हि—

ऋक्तन्त्रसूत्रम् । सामतन्त्रसूत्रम् ।

112—143	1—10—1	आङ् — पादमध्याय
71—77	3—7—8	अण — पादादि
145	1—9—7	} खिङ् — पादोपान्त्य
	2—4—10	
	5—8—9	
247—255	1—10—3	चु — दीर्घोभवति
148—	5—4—1	पा — पादान्तीय
27—49—269	1—8—4	} सण — संयोग
	5—4—3	

एतेषु स्थलेषु ऋक्तन्त्रसामतन्त्रयोरेकैवसंज्ञाकृता । उप-
लभ्यमानेषु ऋक्तन्त्रकोशेषु शाकटायनप्रणीतम् इति वर्तते ।
सर्वानुक्रमण्यां च—

ऋचां तत्र व्याकरणे पञ्चसंख्या प्रपाठकाः ।

शाकटायन देवेन द्वात्रिंशत्तरवण्डिकाः स्मृताः ॥

इति निर्दिष्टम् । नागेशोप्येवमेवाह । भट्टोजिदीक्षितस्तु पाणि-
नीय शिक्षा व्याख्यायां “ऋक्तन्त्र व्याकरणाख्य छान्दोग्य
लक्षणस्य प्रणेता औदव्रजिरप्यसूत्रयत् इत्याह । अनन्त्यान्त्य-
संयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इत्यौदव्रजिः इति । अपि च ऋक्तन्त्रे

न्यायेनौदव्रजिः । “नाद इति शाकटायनः” इत्यादि वर्तते ।
अतः ऋक्तन्त्रस्य अनयोः कतरः कर्तेतिनिर्धारयितुं न शक्यते ।

॥ सामतन्त्रेप्रतिपाद्याः ॥

“स्वरोऽनन्त्यः” इदं प्रथमसूत्रम् । अनन्त्यः स्वरः
गीतोभवति इति व्याख्यातम् । अतिस्वार्यस्वरभिन्नेषु षट्सु-
स्वरेषु अक्षराणि सस्वराणि गीयन्ते अतिस्वार्येपरं अक्षरं सस्वरं
न गीयत इति ज्ञायते । एवमारभ्य संज्ञापरिभाषात्मकं प्रकरणम् ।
तन्त्रमक्षरं सस्वरेनीचं चतुर्थं प्रथमयोः प्र-1-ख-6-सू-6 इतः
प्रभृति नीचीभावः

अच्चं गेस्पर्शात्	1-9-8	- इतः उर्चीभावः
तानैधनोत्	2-7-1	- इतः वृद्धभावः
दिचुन्नु दिवि	2-9-6	- इतः लुभावः
प्रथमाद्यातृतीयात्	2-10-3	- उच्चम्-लु-अरोहणम्
स्वरान्तश्च		स्वर्यते संप्रसारणम्

3-1-1 ह० - इञ्जुग्व्वा - चतुर्भात् - इत्यारभ्य भिन्भाव (विन-
तम्) आ - भावः - ओ - भावः - ए भावः - औभावः -
लोपः - प्रणतम् - प्रत्युत्क्रामः - परिस्वारः - इत्यादयः त्रिंश-
द्भावाः प्रकीर्त्यन्ते । ग्राम इह इविपरीतं विश्वोरोहतु । इदमन्तिमं
सूत्रम् । अत्र त्रयोदश प्रपाठकाः एकैकस्मिन् प्रपाठकेदशखण्डाः

प्रायशस्सन्ति । अहत्यसूत्राणि 1311 - वर्तन्ते । इदं स भाष्यं हिन्दु विश्वविद्यालये - कास्यां मुद्रापितम् । ताळपत्रमयेषु साम-
तन्त्रभाष्येषु ब्रह्मानन्दसरस्वतीशिष्य वेङ्कटेशदीक्षित हृदय सरो-
जवसति महागणपति कृतौसामतन्त्र प्रकाशे इति वर्तते ।

॥ अक्षरतन्त्रम् ॥

अक्षरतन्त्रम् । सामसु, आर्चिकाक्षरेषु गीयमानेषु ऋगक्ष-
रादधिकानि कानिचिदक्षराणि सस्वराणि गीयन्ते, यानिस्तो-
भत्वेन प्रसिद्धानि छन्दः पदपाठे स्तोभपदत्वेनाऽधीयन्तेऽध्ये
तृभिः, अधिकत्वेसति ऋग्विलक्षणन्वमिति लक्ष्यन्ते पूर्वमीमां
सायां नवमाध्याय द्वितीयपादैकादशाधिकरणे, “आद्यन्तदर्शनस्तो-
भोविभागीतेषु सामसु” इति लक्षणग्रन्थे च विचार्यन्ते, तानि-
स्तोभाक्षराण्यधिकृत्य विचारोऽत्रग्रन्थे क्रियते । अक्षरतन्त्रमिति
शब्दघटकाक्षरपदस्य स्तोभाक्षरमित्यर्थः ।

ऋचांस्वराक्षरविचारात्मकस्य ग्रन्थस्य ऋक्तन्त्रमिति,
साम्नां विकारविश्लेषविकर्षणाभ्यासविरामादिविचारात्मकस्य
सामतन्त्रमिति च यथा संज्ञा, तथा स्तोभाक्षरविचारात्म-
कस्यास्याक्षरतन्त्रमिति संज्ञालक्षणमिति च संज्ञा । अत्र प्रपाठ-
कद्वयं षट्द्विंशतिः खण्डाः षष्ट्युत्तर द्विशत सूत्राणि च विद्यन्ते ।
सामतन्त्रस्य पंचदशप्रपाठात्मकस्य शेष भूतोऽयं ग्रन्थ इति

प्राचाम्मतम् । सामतन्त्रमूलपुस्तकेषु तालपत्रात्मकेषु तथा
दर्शनात् सर्वानुक्रमणिकायां सामतन्त्रप्रस्तावे तत्र प्रपाठकाः
प्रोक्तास्तिथि संख्यामुनेर्मताः इत्युक्तेः, उपाकर्मणि पृथगनारम्भा
बवेदारंमसमये । अत औदव्रजिः कर्तेत्यनुक्तिसिद्धम् ।

अस्याक्षरतन्त्रस्य सत्यव्रतसामश्रमी व्याख्यानंकृत-
वान् । तत्र आपिशलिप्रोक्तमिति कथयति । प्रामाणिकास्तत्र
मानम् । अपि च ग्रन्थोऽयं पाणिनीय व्याकरणात् यास्क,
निरुक्ताश्च प्राचीनः, पाणिनीय व्याकरणे यास्कनिरुक्ते च
गार्ग्यशाकटायनगोमतेः स्मरणात्, आपिशलेश्च सामतन्त्र-
कृद्गार्ग्यस्य ऋक्तन्त्रप्रणेतुश्शाकटायनस्य च समकालिकत्वात्
इति चाभिप्रेति, सत्यव्रतसामश्रमीमदुः । अस्मिन् ग्रन्थे प्रथमे
खण्डे अक्षराणां संज्ञा, द्वितीयादिषु षट्सु अक्षराणां प्रयोगविधिः,
ततः आसमाप्तेः अक्षरगतस्वर पर्वणां विधिश्च निर्दिश्यते । एतेषां
परिज्ञानमध्येतृणामावश्यकम् । द्वितीयपुस्तकमपि न लभ्यते
लब्धमपि शिथिलमाद्यन्त दुष्टमिति सत्यव्रतसामश्रमिमडा-
चार्यः स्मिद्यते । तथापि मुद्रापयामसेति श्रूयते ।

तत्रादिमं सूत्रं “अनृगाद्यक्षरम्” इति ऋगक्षरभिन्नं यत्
साम्नि दृश्यते, तदक्षरमिति । तस्यैवस्तोम इति संज्ञा स्तोभाश्च

हङ्, होङ्, औ, ओ, हो, इट् एवमादयः । एतेषां सामसुप्रवृत्तिः
विचर्यतेऽत्रग्रन्थे ॥

सामतन्त्र प्रकाशिका

सामतन्त्र प्रकाशिकाख्योऽयं ग्रन्थः सामतन्त्रभाष्यस्य
विवरणात्मकः । उदाहरणप्रत्युदाहरणानि विविच्य दर्शयति ।
इदं महागणपति कृतमिति ज्ञायते ग्रन्थान्ते तथादर्शनात् ।

सामतन्त्रपोतम् - सामतन्त्रसंग्रहः

अत्र प्रकृति साम्नां ओगादप्रभृति उच्यामीत्यन्तानां
प्रत्येकं यावन्ति सूत्राणि प्रवर्तन्ते तावता तत्तत्साम्नि समन्वयं
करोति । यथा ओगाद - अस्मिन् पदे - 'प्रितुडाधेषु' - तत्ति-
सूत्रः - असत्तिनः - सर्वोन्तः, एतानि चत्वारि सूत्राणि प्रवर्तन्ते ।
एवं एकैकं साम लक्षयति । अस्यास्मिन् एवम् ।

“ऋग्विहीनं छन्नगानं लेशं स्तोममृचासह ।

आविर्गानं स्तोमहीनं एवं गानत्रयं विदुः ॥

इदं बान्छिनाथकृतमिति ग्रन्थान्ते लिखितम् ॥

फुल्लसूत्रम् - पुष्पसूत्रमिति वा

इदं च सूत्रं ऊर्गहस्ययोः लक्षणात्मकम् । वररुचिकृतमिति
प्राचीन ग्रन्थेषु दृश्यते । औदत्रजिकृतमिति केचनाभिप्रयन्ति ।

पुष्पविं कृतमित्यन्ये । अस्याजातशत्रु मट्टोपाध्याया व्याख्या-
तारः । व्याख्यानंचातिगंभीरमर्थपुष्टिपुतं च । रामकृष्ण
कृष्ण दीक्षितः नानाभाइ इतिनाम्ना विस्तृततया व्याख्यां
कृतवान् । तत्र सूत्राणां प्रत्येकं उदाहरणप्रत्युदाहरणानि वि-
शदतयाविद्यन्ते । शिवरामइति कश्चन पण्डितः व्याख्यादिति
भ्रूयते । उत्तरदेशे तस्य प्रसिद्धिः । अस्मिन् पुष्पसूत्रे दश
प्रपाठकाः एकैकस्मिन् प्रपाठके प्रायशः दशखण्डाश्च सन्ति ।
एकोनात्रिंशदुत्तरखण्डं खण्डा विलसन्त्यत्रग्रन्थे । प्रथमेद्वितीये च
प्रपाठके ऊइरइस्वयोः साम्नां क्रमेण आर्चिकं, नामधेयं
च व्यनक्ति । उच्चांमही नारवजये प्रत्वौशनंकयादे व्यमित्या-
दिना ।

तृतीये चतुर्थे च प्रपाठके तालव्याखराणि यदा वर्धन्ते
तदाआयिभावं प्राप्नुवन्ति । यदि नवर्धन्ते तदाप्रकृति भावः ।
एवमुत्सर्गविधिं दर्शयित्वाऽनन्तरं अपवादान् बहुविधान्
व्यनक्ति । यथा, “तालव्यमायियदूदृद्धम्” “अदृद्धं प्रकृति”
‘ए, इ, ऐ, ई, इत्येतानि’— ‘आयिप्राप्तमोयि भवति ; “हि शब्द
एवाहिसौभरामहीयवयोः” इत्यादिना, सदनन्तरं षड्भिः प्रपाठकैः
षोडश भावान्दर्शयति । आहत्य फलसूत्रे अष्टादश भावाः
प्रकीर्त्यन्ते ॥ ते यथा—

१. आयिभावः

तालव्यमायियद्वृद्धम्—उच्चाताइजातमन्वसाः ।

२. प्रकृति भावः

अवृद्धं प्रकृति—यौधादेवस्तावे—दे ३ वो—

३. वृद्धभावः

सौमरामीवर्तजयानां वृद्धं तुरीयम्—सौमरे—वया ३
मू ३ त्वा

४. अवृद्धभावः

अपीयूवा जे तीषि....प्रत्ता ३, १० पी ३ युं

५. स्तोमगतागतम्

अगतिः स्तोमस्यस्वरे प्रत्ययेसन्धौ—औहौ अग्ने
विबस्व दुषसा ३ ए'गतिर्विस्ते अस्यप्रत्ता ३० । हौ ३ हो ३-१ इ ।

६. उच्चनीचम्

वादौमन्ते नीचैः पुना प्रत्तं....पुना नस्सोमधारया (सम-
न्तम्) अनित्न्द्रन्तवाऽन्तारं पर्यां प्रान्त्ययोः इन्द्रं विश्वाअवी-
वृधन् . आष्टादंष्ट्रम् ।

७. सन्धिवद्दानम्

मदश्चब्दः प्रथमस्वरः पवस्वशंकुद्वितीयायां—महिधुषा-
हंश्याः—मदो

८. पदवद्दानम्

अकारोवृद्धः पदगीतः—पुरो ३ हाइताः—

९. अत्वम्

आकारोऽत्वम् ; पाशब्दः गान्ध्यायां पार्यवाराहकुत्सरथी-
वादिषु । शुचि व धुःपवाकाः

१०. आर्मावः

वृद्धमृवर्णसर्वमार्भवतिषकार, स्पर्शयोः प्रत्यययोः घन्ताः
काऽ २३ ण्याम्

११. विश्लेषः

क्रचिप्रश्लिष्टाः स्वरस-
न्धयः पादमण्ये साम्निविवृताये अयं वामहे अवसे शची
तान्वक्ष्यामः । महेऽवस इमा वस ३४ । वारवन्तीयम् ।
उवायां वार देव्य रथ बृहत्सु ।

१२. प्रश्लेषः

श्रुष्येतु प्रश्लेषः—

अयं वा महोऽवसे शचीव-
स्रविशं विशोहि, श्रुष्यम् ।

१३. संकुष्टम्

यस्सं योगोयवान्तः कचि-

त्संकुष्टः कचिद्विकुष्टः तत्र संकुष्ट-
ग्रहणम् । न्यर्यस्ताहीयपर्णं वर्ण-
मिश्रविलंबेषुएना ३४ विश्वान्यर्यया
सत्रासाहीय

१४. विकुष्टम्

नैडे

एनाविश्वा निअर्या३आ

१५. लोपः

आइःकारस्य मेस्वरे प्रन्यये
ग्रहणैः विसर्गलोपः । स्याभिर्यस्ते
सुरूपे । व्यञ्जनमपराङ्गं विरामे
लुप्यते ।सूपस्वामाऽइ = मा-दिष्टो-
मात्सादन्ध, व्यञ्जनलोपः
वामदेव्यम्

१६. अतिहारः

अवृद्धादिपदान्तात्स्वरे

परेयकारोव्यवधीयते उपदान्ता-
वकारोविकर्षेऽर्धवत्र, तत्रचा
लोस्सन्धौ विरतेलोपः ।अबोधिया-त्रिवरूथं सुव-
स्तयाइ

१७. आभावः

बुद्धमन्तः पदेतालव्यमा प्रतिभागं - नदाऽ३
भवति हादौस्तोमे प्रत्यये । हाऽ३इ ।

१८. विकारः

विकारादिप्रत्यक्षपरोक्षा - पप्री ऽ० वयममुतम्, प्रति-
दयः—दीर्घकर्षणस्यबुद्धिः । भागन्नदी, धिमः ।

अत्र पुष्पसूत्रे अन्तिमस्वण्डद्वयं प्रस्ताव भक्ति प्रदर्शन-
परम् । उद्गीथादीनामन्यत्र विस्तरशः प्रतिपादनात् अत्र प्रस्ताव-
मात्रमुक्तम् । “ अथोद्गीतीनां प्रस्तावोद्देशः ” । इत्यारभ्य प्रस्ता-
व्येवामन्तनिनः इति पूर्यते । प्रस्तावभक्तिः कुत्रचित् पादशः,
कुत्रचिदक्षरशः, - वान्ता, जारान्ताच, कुत्रचित् - हाउ कारान्ता-
कुत्रचित् - कुत्रचित्साग्नि प्रस्तावद्वयं, कुत्रचित्प्रस्ताव एव नास्ति,
इत्यादिविषयाः प्रतिपाद्यन्ते ।

फुल्लपोतमिति कश्चनग्रन्थोविद्यते । तत्र आमहीयक
मारभ्य ऊह रहस्यस्थानां सर्वेषां साम्नां प्रत्येकं विषयीकृत्य
एकैकस्मिन् साम्नि यावन्तिसूत्राणि प्रवर्तन्ते तावतां समन्वयः
क्रियते । इदं व्युत्पत्सूत्रां महते उपकाराय भवति । चौकम्पा-
मुद्रणालये वाराणस्यां मुद्रापितमजातशत्रुमण्डोपाध्याय भाष्य
सहितं तुट्यादिदोषबहुलं दृश्यत इति, समीकर्तव्यम् ।

आर्षेयदीपिका

आर्षेय दीपिकाख्योऽयं ग्रन्थः ग्रामेगेयारण्येगेययोः विद्यमानानां ऋचां साम्नां च क्रमेण ऋषीन् ज्ञापयति । यद्यप्यार्षेय ब्राह्मणेन ज्ञातुं शक्यते । तथापि तत्र विकल्पेनवा समुच्चित्यवा बहवः ऋषयः बह्व्यश्चदेवता ज्ञाप्यन्ते तेषां निर्धारणे प्रमाणग्रन्थमन्तरा बुद्धेः क्लेशो भवति । तादृश क्लेशं विना एकैकसाम्नः ऋषिरयमिति निर्दिशत्ययं ग्रन्थः । तद्वत् देवताविषयेऽपि । अपि च एकस्यामृचि एकं साम, द्वेसामनी, बहूनि सामानि इति बनेकधा विद्यते । तत्र प्रतिसाम ऋषिरयमिति निर्विचिकित्सं विवेचयतीयं दीपिकेव । किंच दिशां व्रतं दशानुगानं, कश्यपव्रतं दशानुगानं, महादिवाकीर्त्यं, पुरुषव्रतं, आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानं इत्याद्यार्षेय ब्राह्मणपठितानां वाक्यानां विविच्यार्थाविष्करणे बहूपकरोति । अयं च ग्रन्थः आर्षेयब्राह्मणस्य संकुचित व्याख्यारूपइत्यपि वक्तुं शक्यते । अत्र आर्चिकानां साम्नां च विभाजकधर्माणां प्रपाठकत्वेनाप्येतत्प्रसिद्धानां अध्यायत्वेन व्यवहारः, खण्डानामनुवाकत्वेन व्यवहारश्च विद्यते । अस्यग्रन्थस्य रचयिता भट्ट भास्कराध्वरीन्द्रइति ज्ञायते । तथाचारंभे श्लोकाः ॥

वेद साम्नामृषिच्छन्दः प्रकारा अथदेवताः ।

आर्षेयाधनुसारेण भृत्यै भास्कर यज्वना ॥

काश्यपान्वयसंभूत भास्करामिधयज्वना ।

अनेक ऋषिदृष्टानां .... प्रकीर्त्यते ।

प्रतिहारार्षेय कल्प सूत्र दृष्ट श्रुतावपि ।

प्रकृतीनामृचां साम्नां ऋषिच्छन्दोऽथ देवता ॥

इदं ताप्रत्ययो नाम इयत्ताच विचार्यते ।

आर्षेय भरत.... ....सामानु सारतः ॥

एवं त्रुटिताण्वोपलभ्यन्ते । इदं पुस्तकं तिरुप्पति
केन्द्रीयविद्यापीठे मुद्रापितम् टिप्पणि, अनुक्रमणिका, विशेष-
विमर्शेन पुरस्सरं सामविदपरिशीलिततया नातीवशुद्धम् ।
तथापि मुद्रापणेनाविष्कृतत्वाद्बहूनामुपकारकम् । तत्रापि आरं-
भश्लोका एवमेव वर्तन्ते ।

अत्रत्याविषयाएवम्

पूर्वं भाषणानन्तरं आग्नेयमैन्द्रं पावमानमिति त्रीणि
पर्वणि । आग्नेय साम्नां अग्निदेवतेत्युत्सर्गः । ऐन्द्राणामिन्द्रः ।
पावमानानां सोमः । कचिद्विशेषस्तत्र तत्र बक्ष्यते ।

आग्नेयं पर्व-

अथ आयाहीत्यादेतस्यनुवाकानां गायत्रीछन्दः । चतुर्थ-
 प्रमृतीनां त्रयाणामनुवाकानां बृहतीछन्दः इत्यादि-एवमेन्द्रं पर्व,
 यावमानं पर्व, आरण्यकं इति क्रमेणानूद्यते । ततः “अथ ऋचां
 साम्नांचक्रमेण ऋषय उच्यन्ते । अथ आया हि, इत्यस्याऋचः
 अरद्वाजऋषिः । तत्साम्नां प्रथमस्य पर्कस्य गौतमः । द्वितीयस्य
 बर्हिष्यस्य कश्यपः । तृतीयस्य पर्कस्य गौतमः । इत्यारभ्य
 क्रमेण सर्वेषां साम्नां अनुगानानां च विविच्य ऋषीनुत्त्वाऽन्ते
 विदामधवन्नित्येकंसाम, विदामधवन्नित्येकाऋक्, विदाराये
 सुवीर्यमित्युत्तरा, इन्द्रन्धनस्य सातये इत्युत्तमा । तासु एविदा
 मधवन् - एविदा राये ए इन्द्रन्धनस्य इत्येकं साम । तदेव-
 सिमाः, शक्वर्यः मङ्गिण्यः, महानाम्न्यः इति व्यवहरन्ति ।
 ऋचामिन्द्रः शक्वी, इन्द्रो देवता । साम्नामिन्द्रः ऋषिः, ऋचां
 प्रजापतिः, विष्णुः, विश्वामित्रो वा ऋग्वच्छन्दोदेवते । पुरीष
 षदानि सर्वाण्यैन्द्राण्येव । तच्चक्रियामकत्वेन सर्वदेवानां बलरूपेण
 इन्द्रस्संचोध्यते, इति पर्यते । नैतावत्पर्यन्तमस्मदेशे प्रसिद्धि-
 मलमतैषग्रन्थः ।

नैगम्

नैगाख्योऽयं ग्रन्थः प्रपाठकद्वयात्मकः । प्रथमे प्रपाठके
 पूर्वाचिकानां उत्तराचिकानांच प्रत्येकं ऋषयः प्रोच्यन्ते । द्वि-

तीये प्रपाठके पूर्वोत्तरार्चिकानां पृथक् देवता निर्दिशति । अर्षे-
 ब्राह्मणं तावत् प्रकृतिसाम्नां ऋषीन् कचिद्देवताश्च निर्दिशति ।
 अर्षेयदीपिकात् प्रकृतिस्थानामृचां साम्नां च ऋषीन् देवताश्च
 ज्ञापयति । इदं तु पूर्वोत्तरार्चिकानां सर्वेषामपि ऋषीन् ज्ञापयतीति
 न गतार्थता । अस्परंभ एवम् । “अथार्षमार्चिकस्याग्ने त्वम-
 ग्नेऽग्निः” इति । प्रथमतः समष्टिरूपेणामिधाय ततः व्यष्टिरूपेण
 कथयति । कासुचित् ऋक्षु पादस्य पृथक् देवताः कथयति ।
 उत्तरासु ऋक्षु प्रकृतौ अपठितानामेव ऋचां देवता अभिधत्ते ।
 कानिचित् वाक्यानि प्रदर्श्यन्ते । अग्न आग्नेयं प्राक्तद्वः । तद्व-
 ऐन्द्रं प्रागुच्चा । उच्चात आसमाप्तेस्सौम्यम् । रहस्यास्वृक्षु देवता
 अनुक्तास्ता ऐन्द्रयः । इति सामान्यरूपेणामिधायविशेषतः
 कथयति । पादेदेवता मेदः । उदुत्तमं वारुणी आदित्यस्तृतीयः
 पादः । अरुरुचत्सौमी पित्र्यश्चतुर्थः पादः । इत्यादिकथयति ।
 सायणाचार्यः स्वीयसामवेदभाष्ये इदं प्रमाणतयाऽग्रहीत् ।
 अग्नेविवस्वदित्यत्र ग्रन्थान्तरशब्देन । अस्य नैगेयम् नैगेयार्चि-
 कमिति नामान्तरमपि विद्यते । नैगस्य कर्ता नोपलभ्यते ।

सामवेद सप्तलक्षणम्

सप्तलक्षणमिति आर्चिकानां लक्षणग्रन्थः । अस्यकर्ता
 नारायणाख्यः कश्चित्पण्डितवरः । अत्र प्रकरणानि सप्त-

श्लोकाश्च अष्टत्रिंशदुत्तरशतसंख्याकाः । एवमेव यजुर्वेदस्य
सप्तलक्षगमितिग्रन्थो वर्तते । तत्र विलङ्घ्यप्रकरणारंभेऽयं
श्लोकोविद्यते ।

प्रणम्य भारतीं देवीं सर्वलोकैकमातरम् ।

नारायणः प्रवक्ष्यामि विलङ्घ्यानि पदान्यहम् ॥ इति
तत्परप्रकरणारंभे - “औरिस्तुनः प्रवक्ष्यामि” इति
आनङ्ग्यारम्भः

मुनि मानसमन्थान पथितागमसागरात् ।

उदिताय नमो भूयादमृताय मुरारये ॥

गुणत्रय विहीनाय जगत्रय विधायिने ।

श्रुतित्रय दृष्टे शश्वत् पुरत्रयमथे नमः ॥

इति च वर्तते । अन्तिमौ श्लोकौ अत्रापि वर्तन्ते अन्तिमप्रकरणारंभे ।
अतः उभयोः कर्ता एकएवेति, तस्य नारायण इति नाम शौरेः
पुत्रः इति च ज्ञायते । अपिच गुणत्रयविहीनाय, मुरारये, पु-
त्रयमथे, इति श्लोके विद्यमानत्वात् अद्वैतमतानुसारिण इति
ज्ञायते ।

प्रतिपाद्याविषयाः

प्रकरणम्—१-२-अमानम् । विसर्ग लोपालोपौ ।

आकारः स्तुत पूर्वोयो घोषवद्वयञ्जनोत्तरः ।

शसकार परथैव विसर्गस्तु लुप्यते ।

संहितायामृचां तानि पदान्यत्र विवृण्महे ।

उदाहरणम् । इतरा विदामुनि, स्तोमा देवा रुद्रा । वि
वरणम् । अग्रइत्येतरागिरः । विदागाधं तुचेतुनः । पवमान
विदारयिम् । अयं संहिता पाठः । पदपाठ स्त्वेवम् । अग्ने -
इत्या - इतराः - गिरः । विदाः - गाधं - तुचे - तु - नः ।
पवमान - विदाः - रयिम् । अत्र यादृशेपदे विसर्गः पदपाठे-
संहितायां तत्रैव विसर्गलोपः । अस्य शमानमिति संज्ञा ।

प्रकरणम् ३-रङ्गम्

रङ्गस्तु द्विविधोज्ञेयः स्वर परो व्यञ्जनपरः ।

नकारवैकृतं चात्र नासिक्यं रङ्ग उच्यते ॥

उदाहरणम् । कलशा० अचिक्रदत् । दाशिवा० वोचे ।

पदपाठः - कलशान् - अचिक्रदत् । दाशिवान् - वोचे ।

प्रकरणम्-४-विलिङ्घ्यम्

एकारैकार वर्णौयौ संहितायां विकारिणौ ।

तदन्तानि विलिङ्घ्यानि उच्यन्ते वेदवित्तमैः ॥

उदाहरणम् । अग्न आयाहि - वन्दद्वा अग्निम् - अहये
इन्तवाउ - अत्र-ए-ऐ, इति द्वयमपि अ-आ-इति संहितायां
विक्रियते ।

प्रकरणम्-५-नपर तपरे

नकारतकारान्तयोः सन्धिविषये विधयः - उदाहरणम्
आसन्नः पात्रं जनयन्त । महान्महीभिः । सनादग्ने । यन्मातृज-
गन् - वचस्तच्चिन्न ओहसे - उन्नयामि - इत्यादि । एषां पद-
पाठः - आसन्-नः । महान् - महीभिः - सनात् - अग्ने ।
यत् - मातृः । तत् - चित् - उत् - नयामि ।

प्रकरणम् - ६ अवर्णि

ओदेदवर्णं संछन्नं संहितायां पदादिगम् ।

अवर्णे ज्ञातुमस्माभिः इदं शास्त्रं प्रणीयते ॥

उदाहरणम् । युद्धयोऽस्माकम् । अस्या नवेऽसि
प्रश्वर्धतुर्वशे । दोषो आगात् । याइन्द्र भुज आभरः । पदपाठः ।
युद्धयः - अस्माकम् । आनवे - असि । दोषः - आ - अगात् ।
आ - अभरः । अत्र अवर्णः संहितायां, ओत् - एत् - अवर्णः,
एतैः संछन्नः वर्तते । सचवर्णः पदादिगः ।

प्रकरणम्—७

अनवग्रहः—अनिङ्ग्यम् ।

अनिङ्ग्यमित्यस्य अवग्रहरहितमित्यर्थः अवग्रहमित्यस्य वेष्टनपदमित्यर्थः । वेष्टनपदरहिताश्रयः उदाह्रियन्तेऽत्र त्वमग्ने-
यज्ञानां होता । एष्टूषु ब्रवाणिते । आदिप्रज्ञस्यरेतसः । इत्यादि ।
अस्य लक्षणग्रन्थत्वात् पारिभाषिकशब्दा बहवो विद्यन्ते ।
अतः अध्येतृभिरेव ज्ञातुं शक्यते । अध्येतृणामावश्यकमे-
तद्ग्रन्थपरिज्ञानम् । यजुर्वेदसप्तलक्षणस्य व्याख्या वैद्यनाथ-
कृता, कुम्भघोणस्थ शारदाविलास मुद्रणालये मुद्रापिता,
वर्तते । नैवं सामवेद सप्तलक्षणस्य व्याख्या विद्यते ।
उभयोस्तप्तलक्षणयोः कर्ता एक एवेति पूर्वमुक्तम् ।

अवग्रहसूत्रम्

अवगृह्यं नाम आर्चि कानां पदपाठे यादृशंपदं विभक्तं सत्
आवर्त्यते तत् । तादृशमवगृह्यं पदमत्र निर्णीयते । इदं द्वादश-
सूत्रात्मकम् । “अथावगृह्यमिति चतुरक्षरंपदम्” इत्यारंभः ।
चतुरक्षराधिकं पदं, यस्मिन् पदे पंचाक्षराणि तदधिकानि वा
सन्ति तत्पदं अवगृह्यत इत्युत्सर्गः । हव्यदातये हव्य - दातये -
इत्युदाहरणम् । एवं विश्ववेदसम् - और्वभृगुवत् इत्यादि ।

“विभागे च” पदविभागे यस्य चतुरक्षाधिक्यं भवति तदध्य-
वगृह्यम् । नर्यापसम् - नर्य - अपसम् । दध्याशिरः - दधि-
आशिरः । द्वादश सूत्रैरवग्रह विधिमुक्त्वा ।

“चिकितिश्चुक्रुधं चैवेत्येताश्च प्रकृतयो नावगृह्यन्ते”
इति समाप्यते । अस्य मूलकर्ता व्याख्याता च नोपलभ्यते नाम्ना ॥

हितवाक्यम्

अयं ग्रन्थः ऋक्षु एकैकस्यां वेष्टनपदानि कति इति
अकाराद्यक्षरकथनेन सूचयति । सूचनविवरणमेवं कृतम् ।

अकारे पंच ऐकोवा आकारेद्वौ षडेववा ।

इवर्णे सप्तवात्रिर्वा उवर्णे चतुरष्टवा ॥

एऐ ओ औतु इत्येते विज्ञेया अन वग्रहाः ॥

अकारे श्रुते - एकं - पंचवावेष्टनानि विद्यन्ते इति जानी-
यात् । आकारे श्रुते - द्वे - षड्वा - इवर्णे श्रुते - त्रीणि - सप्तवा-
उवर्णे श्रुते - चत्वारि-अष्टौवा-वेष्टनपादानीति जानीयादित्यर्थः ।
ए - ऐ - ओ - औ - एतेषां श्रवणे अवगृह्यं नास्तीति विद्यात् ।
“धर्मोपादानं सन्तोषः श्रेष्ठः” इदं प्रथमवाक्यम् । अत्र -
ष - इत्यत्र अकारो गृह्यते - अनेन, प्रथम ऋचि - अक्ष -

आयाहीत्यत्र एकं वेष्टनपदं विद्यतइति ज्ञायते । तच्च पदं—
हव्यदातये-इति । अत्र दशाक्षराणि विद्यन्ते । तानि प्रथमखण्ड-
स्य दशानामपि ऋचां क्रमेण वेष्टनसूचकानि । एवं रूपेण
एकस्मिन्वाक्ये यान्यक्षराणि वर्तन्ते तानि तत्खण्डस्थ ऋचां
वेष्टनसूचकानीतिविद्यात् । धर्मो-इत्यत्रद्वितीयवक्षरं-ओकारः—
सच द्वितीयचिं वेष्टनपदामावसूचकः । त्वमग्रेयज्ञानामित्यत्र
वेष्टनपदं नास्ति । अत्रत्यानां वाक्यानां लक्ष्यविशेषसूचक
त्वेऽपि, वाक्यार्थे सामान्यधर्मबोधकत्वं विद्यतइति विचि-
त्रतया रचितोऽयं ग्रन्थः । तथाहि - “अशीलस्याचारे न
भ्राजते” “आचार्यस्याज्ञां कुर्वीत” “कल्याण भाजी न स्त्रीवशः ।
“नाश्रद्धाने कीर्तिश्शश्वतं तिष्ठेत् । “मितभं क्तामदा
न बाध्यते रोगैः । एषु वाक्येषु अक्षरार्थबोधकत्वेऽपि, शीलस्या-
वश्यकत्वं, गुर्वाज्ञानुवर्तित्वं, स्व्यवश्यकत्वं, श्रद्धान्तत्वं, मितभो-
क्तृत्वं, इत्यादयो धर्मा अवशानुष्ठेया वाक्यार्थतया बोध्यन्ते । एवं
“सुचितो दानं दया ह्रीः कृता क्षमास्त्यं प्रथमः” इति स्तोमपद-
स्यापि विद्यते । “उत्तरार्चिकपदस्यापि वेदो धर्मयैवा देवोऽत्र”
इत्यारभ्याऽऽसमाप्ति छलाक्षरं विद्यते, अस्यकर्ता नोपलभ्यते ।

स्तोभानुसंहारः

साम्नि गीयमाने ऋग्व्यतिरेकेण स्तोभो नाम गानमा-
धनं पदं विद्यत इत्युक्तम् । तादृशस्तोभानां कुत्र गानमिति

विचारोऽस्मिन् ग्रन्थे क्रियते । श्लोकरूपेण वर्ततेऽयं ग्रन्थः ।
चतुश्चत्वारिंशच्छ्लोका विद्यन्तेऽत्र ।

“आद्यन्तदर्शनं स्तोमो विधागीतेषु सामसु ।

पादे पादेऽनुसंहार्यस्सोपायो निधने भवेत् ॥

इत्यारंभः । प्रकृतौ साम्नि आरंभे समाप्तौ च स्तोमः
विद्यते चेत्, सः पादे पादे प्रयोज्यः यज्ञेषु प्रयोगकाले ॥
यथा धेनुसाम्नि ।

“अन्वयी चानुषंगी च द्वौ स्तोभावनु कीर्तितौ ।

अन्वयी तु पदादौ स्यादनुषंगी पदात्परः ॥

पदारंभे विद्यमानः स्तोमः अन्वयी पदावसाने विद्यमानो-
ऽनुषंगी । एवं संज्ञा । एवं ग्रामे गेयारण्ये गेययोः स्तोमप्रयोगः
यज्ञेषु प्रयोगकाले प्रयोगश्चात्रनिरूपितः । ”

पदं पदं विधांमात्रां छन्दो विज्ञाय दैवतम् ।

आर्षं च ब्राह्मणं चैव ततस्साम प्रयोजयेत् ॥

अक्षरज्ञो विरामज्ञः प्रत्यारंभी तथैव च ।

स्वरमात्राविभागज्ञस्सविप्रो गानमर्हति ॥

सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्क्ति पावन पावनः ।

किमर्थमनुसंहार्यो विधौ पादे पुनर्भवेत् ॥

अनग्नत्वात्तु वै साम्नां न्याय एष विधीयते ।

उद्धारः पुनराचार्यैः स्वाध्याये लाघवार्थिभिः ॥

प्रोक्तस्तस्मिन् प्रतिष्ठा च संहारस्तेन इध्यते ॥

इति लक्षणपरिज्ञानस्यावश्यकतामुपपाद्यसमाप्यते । स्तोभं प्रति सामविधानब्राह्मणे “तस्य हवा एतस्य साम्नः ऋगेवा-
स्थीनि स्वरोमांसानि स्तोभालोमानि इति” साम्नः श्लक्ष्णता प्रयोजकत्वमुक्तम् स्तोभस्य ॥ अस्यकर्तानोपलभ्यते ।

मात्रा लक्षणम्

मात्रानां कालविशेषः । वेदाक्षराणामुच्चारणसमये कालस्य परिच्छेदोविद्यते । अन्यूनानतिरिक्ततया प्रयोग एव वेदफलं भवति । तदर्थं सामवेदीयकौथुमशाखायां आर्चिकानां साम्नां च मात्रानियमोऽत्र प्रतिपाद्यते । अतः मात्रालक्षणमित्यस्यसंज्ञा । यद्यपि शिक्षासु मात्रामधिकृत्यविचारो वर्तते । प्रतिवेदंशिक्षाचप्रातिस्विकी भवति । तथापि सामवेदस्यस्वरबानु-
ल्यात् मात्रा विचारार्थमेव कश्चनग्रन्थः प्रवृत्तः ।

“अथातोह्रस्वदीर्घप्लुतमात्राण्यक्षराणि व्याख्यास्यामः”
इत्यारंभः । सामस्वर्धमात्रमणुमात्रं च । ह्रस्वमात्रा, दीर्घदे-
प्लुतं वृद्धं चेति त्रिमात्रमभिधीयते । ह्रस्वं द्विमात्रसंयुक्तं प्लुत-

माहुर्मनिषिणः । दीर्घतु मात्रासंयोगाद्वृद्धमित्यभिधीयते ।
 मात्रायाश्चतुर्थोऽंशोऽणुमात्रानाम् । अक्षराणि त्रिविधानि ह्रस्व-
 दीर्घप्लुत भेदात् । एकमात्राकालमक्षरं ह्रस्वम् । द्विमात्र-
 मक्षरं दीर्घम् । त्रिमात्रं प्लुतम् । ऋचि ह्रस्वमक्षरं साम्नि
 त्रिमात्रं गीयते चेत् तत्प्लुतम्, ऋचि दीर्घमक्षरं साम्नि त्रिमात्रं
 चेत् गीयते-तद्वृद्धम् । पादमात्राया अणुरितिसंज्ञा । ह्रस्वत्वादि
 धर्माः अचामेव न व्यञ्जनानाम् । वृत्तिस्त्रिविधा-द्रुता,
 मध्यमा, विलम्बिता चेति । द्रुतायां त्रिकलामात्रा - साचामुखी
 करणे । मध्यमायां चतुष्कला - साच प्रयोगममये । विलम्बि-
 तायां पंचकला - साचगुरोर्ग्रहणसमये, वैस्वर्ये प्रतिस्वरं त्रिमात्रं
 भवति । “विस्वरमक्षरं स्वरे स्वरेत्रिमात्रं भवति” हीऽ²³⁴पी
 इत्यादौ । प्रणवःसार्धत्रिमात्रः । एवम्मात्रानियममुक्त्वा आरो
 हावरोहौविवेचयति । प्रत्युत्क्रामातिक्रम कर्षणस्वाराः । प्रत्यु-
 त्क्रामोऽष्टविधः अतिस्वारो मन्द्रं प्रत्युत्क्रामाति । मन्द्रश्चतुर्थं ।
 चतुर्थस्तृतीयं - तृतीयोद्वितीयं - द्वितीयः प्रथमम् । मन्द्रश्चतु-
 र्थमतिक्रम्य तृतीयम् । मन्द्रश्चतुर्थतृतीयावतिक्रम्यद्वितीयम् ।
 तृतीयोद्वितीयमतिक्रम्यप्रथमम् । इति अष्टविधः । अयमारोहः ।

चतुर्विधोऽतिक्रामः । क्रुष्टः प्रथममतिक्रामाति ऊ-२ । प्रथ-
 मोद्वितीयम् आरोहान् । तृतीयश्चतुर्थम् यज्ञा....य । प्रथमस्त्री

नतिक्रामति, ई-५ । अयमवरोहः । पंचविधं कर्षणमाद्वितीय
मातृतीयमाचतुर्थमामन्द्रं मन्द्रश्चातिस्वार्यात् बोधा २ बोधा ।
आ-३इन्द्रा । न्मा-भाइ । ओ—इडा । त्वं त्वा ५ मे । अयमप्य-
वरोह एव । त्रिविधः स्वारः । प्रथमादिर्द्वितीयादिस्त्रृतीयादिरिति ।
अस्य संप्रसारणमिति संज्ञा । हरी....श्रीः - प्रथमोदाहरणं ई-५
आ-५ एवं स्वरितविनत प्रणतोत्स्वरिताभिगीतानां लक्षणं मात्राच
कथ्यते । अन्ते प्रतिज्ञाखलु वर्तते इति ग्रन्थ समाप्तिः । अस्य
कर्ता वररुचिरिति ज्ञायते ।

आर्चिकलक्षणम् ।

अयं श्लोकरूपेण वर्तते । आर्चिकानां स्वरनिर्णयः तेषा-
मवान्तरभेदः स्वरसन्निवेशप्रकारः हस्तेन निर्देशप्रकारः इत्याद-
योऽत्र प्रतिपाद्यन्ते । अयमारंभश्लोकः ।

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः प्रचयस्तथा ।

बहुर्चास्वर भेदाः स्युस्तद्युक्त्यार्चिकमुच्यते ॥

ऋचां चत्वारः स्वराः उदात्तानुदात्तस्वरित प्रचयसंज्ञकाः ।
उदात्तं व्यञ्जयति-1-अयमंकः । स्वरितं व्यञ्जयति-2-अयम् -
अनुदात्तं व्यञ्जयति-3-अयम् । कुत्रचित्-2-अयमपि उदात्तं
व्यञ्जयति । अंगुष्ठेन उदात्तं, तर्जनीमध्यरेखया स्वरितं

प्रचयं कुत्रचिदुदात्तं च प्रदर्शयेत् । मध्यमा मध्यरेखया अनुदा-
त्तं च निर्दिशेत् । स्वरितात्परः प्रचयस्वरः ।

उदात्तस्वरः अनुदात्तात्परः पूर्वोवास्यात् । अनुदात्तयोर्मध्ये
उदात्तस्वरे अनेकाक्षराणि चेत् तत् शिवकोदात्तसंज्ञं स्यात् ।
सनः पवस्वशं गव इति । मध्यमांगुलिं संकोच्यनिर्दिशेत् ।

“संकोच्यमध्यमां किंचिदुदात्तेतर्जनीं स्पृशेत्” इत्यु-
क्तम् । उदात्तस्थानेकाक्षरात्परं यत् स्वरितं तत् स्वारसंज्ञं ;
गणनामर्हति छलाक्षराय । तस्य हस्त संनिवेशप्रकारः कथ्यते ।

ततः “आवाजं वाज्यमेतत्तु जात्यादेः स्वारदाहृदि” ।
इतो न्यो योविशेषः स्यात् सन्नियम्ययथामति ।

इति समाप्यते ॥ “छलाक्षराणि” आर्चिक छलाक्षरम्

छलाक्षराणि अक्षरप्रदर्शनव्याजेन तत्रत्यस्वरादीनां
सूचकानि । यथा अग्रे वेखाथे - इत्यादि । अस्यविवरणमेवम् ।
पूर्वस्यां ऋचि उदाहरणम् । स्वरितोदात्तधारीणां परिज्ञानमनेन
भवति । यथा उदात्तात्परःस्वरितः² द्विसंख्यया ज्ञाप्योभवति ।
तत्र अनुदात्तात्परः स्वरितोत्तरः अनेकोदात्तः यत्र, तत्र स्वरि-
तस्यगणना भवति “अनुदात्तात्परोऽनेक उदात्तः स्वरितोत्तरः ।
संजगुःस्वारसंजतं सैव वामेन निर्दिशेत् । एनाविश्वानिसं-
ग्राह्यमुदाहरणमुत्तमम्” अनुदात्तयोर्मध्येऽनेकोदात्तःयत्रतत्रोदात्त-

ग्रहणम्

मध्येऽनुदात्तयोः स्यातामुदात्तौ प्रथमतयोः ।

उत्कलाः कोशमित्याहुः उदात्तं संप्रदायिनः ॥

संकोच्यमध्यमार्किंचिदुदात्तेतर्जनींस्पृशेत् । यादृशाक्षरेषु
स्वरांकोनास्ति पूर्वाक्षरस्वरेणैवैषामपिस्वरः तादृशान्यक्षराणि
धारीत्युच्यन्ते ।

अत्र पूर्वोक्तस्वरिताक्षरगणनेन यत्संख्या भवति तत्र पंचशो
विभागे शिष्टं यद्येकं तदा-क.इति. यदिद्वे, तदा-च-इति-यदि
त्रीणि, तदा ट-इति-यदिचत्वारि, तदा-त-इति, यदि पंच तदा -
प-इतिजानीयात् ॥

तथा उदात्तान् परिगणय्य पंचशोविभागे शिष्टं यद्येकं
तदा स्वरिताक्षरस्य प्रथमं यदि द्वितीयं तदा (वर्गद्वितीयम्) यदि
तृतीयं तदा वर्गतृतीयं, इत्यादि वर्गाक्षरं जानीयात् ।

तथा धात्रीणां परिगणने दशशोविभज्य शिष्टंयद्येकं तदा
उदात्ताक्षर प्रथमं-क-प्रथमस्वराविशिष्टं जानीयात् । यदिद्वे, तदा -
का-द्वितीयस्वरविशिष्टं, एवं. क,का, कि,की, कु,कू, के,कै, को-
कौ. इति क्रमेण जानीयात् । पूर्वोक्तरीत्या परिगणने “ननस्ते
अग्न ओजसे” इति द्वितीयखण्डस्य स्वरितानिपट् - उदात्तेद्वे -
धार्यः द्वापंचाशत्-स्वरितस्य शिष्टं एकं. क.इति. उदात्तस्य-द्वे.
ख. इति. धार्याः द्वे-तदा-खा-इत्येतदक्षरं निर्देश्यं स्यात् । तथैव
मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते ।

यदि कस्मिंश्चित् खण्डे उदात्तमेव नास्ति तदा स्वरितं परिगणय्य-शिष्टम्-ह-य-र-ल-व-इत्येतदक्षरैः यथा संख्यं एकं द्वि, त्रि, चतुष्पंच, संख्याभिर्जानीयात् । एतत्परि ज्ञानाय “अग्ने नमस्तेऽग्निवो - इत्यारभ्यार्चिकखण्डान् परिगणय्य तत्र यथा संख्यं” ‘अग्नेवेखाथे’ इति प्रपाठकानां छलाक्षराणि सम्यक् बोधयति छलाक्षरारव्योऽयं ग्रन्थः ॥

॥ पदछलाक्षरम् ॥

आर्चिकवत् पदपाठस्यापि छलाक्षरं विद्यते । आर्चिके यत् स्वरितं तत्स्थाने अत्र आद्युदात्तम् । उदात्तस्थाने अवग्रहम् । धारीस्थाने पदं च गणनीयम् । आद्युदात्तं च अग्ने - इत्यत्र-20 एतादृशां विद्यते, एतदेव गणनीयम् । अवग्रहं नाम वेष्टन-पदं । हव्य दातये । हव्य—दातये इति । पदमिति सर्व पदानां ग्रहणम् । आद्युदात्तावग्रहयोः पंचशः पदानां दशशः विभागः करणीयः । अग्न आयाहि इति प्रथमेखण्डे आद्युदात्तानि-33- । अत्र-त्रीणि शिष्यन्ते पंचशो विभागे । त्रिसंख्यायाः-ट-एतदक्षरम् । अवग्रहः-9-अत्र पंचशो विभागे चत्वारि शिष्यन्ते-अत्र चतुस्संख्यायाः पूर्वाक्षरवर्गं चतुर्थाक्षरग्रहणम् । पदानि-121-अत्र दशशो विभागे एकमवशिष्यते-तस्य-ढ-इत्येव-ग्रहणम् प्रथमखण्ड पदपाठस्य छलाक्षरं-ढ-इति । एतदेव-

अग्ने-ठ-ढो-टे णीज्ञौ-इत्यारभ्य स्तोमपदपाठपर्यन्तं छलाक्षराणि
ज्ञापयति-छलाक्षरग्रंथः ॥ अवग्रहाभावे आर्चिकेउदात्ता
भावेयथा हकारादिगणनं तद्वत् । उत्तरार्चिक पदपाठस्यापि
एवमेव छलाक्षराणिविद्यन्ते । यथा उपास्मैगायत-अस्य पदपाठे
आद्युदात्तम्-12-अवग्रहः-1-पदानि 32 छलाक्षरम् चा-इति
पूर्वोक्तरीत्याज्ञातव्यम् । पूर्वस्यामृचि यथा छलाक्षरलक्षणमुक्तम्
तथैवोत्तरस्यामृचि उत्तरार्चिक छलाक्षरम् ज्ञेयम् । तत्र
प्रथमतः धारी-ततः उदात्तम् ततः स्वरितमिति क्रमेण गण
नीयम् । उपद्विषव इत्यारभ्याऽऽन्तं छलाक्षरमुक्तम् । प्रथमाया-
मृचि-ती-इति-द्वितीयायां-यि-इति पुस्तकेषु दृश्यते ।

॥ प्रकृति साम छलाक्षरम् ॥

प्रकृति साम्नि दीर्घाक्षराण्यादितोगणनीयानि तानि पञ्चशः
विभज्यशिष्टं क-च-इति क्रमेण एकद्वयादि संख्ययाऽर्चिकवत्
जानीयात् । ततः पदानि परिगणय्य पञ्चशोविभज्य दीर्घाक्षरवर्गे
प्रथमादि यथा संख्यं पूर्ववज्जानीयात् । अनन्तरं मात्रां गणयित्वा
दशशोविभज्य पदेयदक्षरं गृहीतं तस्य स्वरविशिष्टस्य-क-का-कि-
की-इति क्रमेण दशशोविभक्तस्य शिष्टंयत् तत्संख्यानुसारं
गृहणीयात् । आर्चिक छलाक्षरविवरणमग्रे विवृतमेतत् ।

अत्र दीर्घमित्यनेन द्विमात्रमक्षरं ० एतदं कविशिष्टंजानीयान्
पदमित्यनेन तावत् सर्वाणिपदानि । मात्रा इत्यनेन अनुस्वारः

विसर्गः व्यञ्जनं केवलं स्वराः एतत्सर्वं गृहीतव्यम् । एतेषां प्रमाणवचनानि कचटतपा येवर्गाः विज्ञेया ग्रहणेनते ।

हयरल वा इत्युक्तो वर्गोऽत्रनगृह्यते । वर्गाक्षरं पदैर्विद्यात् मात्रां विद्याद्विवृत्तिभिः । अनुस्वारो विसर्गश्च व्यञ्जनं स्वरवर्जितम् । स्वराश्च सर्वे कथिता विवृत्तय इति ध्रुवम् ॥ विवृत्तयः-मात्राः । एताः पदारम्भेयदिस्पृः तदा न गणनीयाः । आर्चिकपदपाठयोर-विद्यमानः कश्चित् विशेषः अत्र साम्नि वर्तते । साम्नि ऊनिधनं चेत् छलाक्षरे रेफः पूर्वं स्यात् । र्क इतिवत् । ई-निधनं चेत् रेफः परं क्र इतिवत् । साम्नि वृद्धोपाचेत् छलाक्षरेलकारः, मध्यो पाचेत् वकारः, दण्डोपाचेत् यकारश्च योजनीयः । क्ल-क-क्य-इतिवत् । एवं छलाक्षरोदाहरणम् । ओग्राइ-अत्रसाम्नि दीर्घाः 7 पञ्चशोविभागे द्वे शिष्येते । तस्य, च इत्यक्षरम् । पदानि 9 पञ्चशोविभागे चत्वारि शिष्यन्ते । तस्य चवर्गचतुर्थं झ-इति । मात्राः 9 तस्य ओकारः-झ-इत्यनेन ओकारयोगे-झो-इति स्यात् । ओग्राइ साम्नि झो-इत्यक्षरं मुद्रितपुस्तकेऽस्ति इदं प्रकृति छलाक्षरं “अग्रे झो तू तू”, -इत्यारभ्य तत्सवितुः क भारुण्ड कि इति शक्यः इति समाप्यते ।

ऊह्रहस्ययोरपि प्रकृतिवत् छलाक्षराणि गणनीयानि, किंतु पदस्थाने उद्धं गणनीयम् । उद्धं नाम द्वितीयस्वरात् प्रथम-

स्वरंप्रति आरोहतया यद्रीयते तत्पदम् । एतादृशोद्धाभावे आर्चिके उदात्ताभावे यथा ह य र ल वा गृह्यन्ते तथैव । ऊह छलाक्षरं द्विविधं विद्यते । उच्चा न आमहीयवं पुनाबौटीरौख यौधाजये इत्यारभ्य कश्चनग्रन्थः । “आमन बौटी इत्यारभ्यापरो ग्रन्थश्च प्रवर्तते । ऊहगानारंभसाम्नि, आमहीयवे दीर्घाणि 9 उद्धाः 5 मात्राः 21 अत्र पूर्वोक्तरीत्या परिगणने न, इत्यक्षरं स्यात् । तथैवपुस्तकेषु दृश्यते । एवं छलाक्षर परिज्ञानेन वेदगताक्षर स्वरमात्राविपर्यासदोषोनिवर्तयितुं शक्यते । अतः अवश्य ज्ञातव्यत्वाद्ध्येतृभिः किञ्चिद्विस्तरशोऽभिहितम् ।

॥ छलप्रक्रिया ॥

छलप्रक्रियानाम कश्चनग्रन्थः । तत्र पूर्वोक्त छलाक्षराणां परिज्ञानप्रकारः, निधनभेदेन छलाक्षभेदः प्रत्युत्क्रामाभिगीत कर्षणवत्सु, छलाक्षरवैलक्षण्यं, उद्धातलक्षणं, विवृति विवरणमित्यादयो विषयाः प्रतिपाद्यन्ते । श्लोक रूपोऽयं ग्रन्थः द्वाविंशच्छलोकात्मकः ।

“पंचविधाष्टविधयोः छलयोः कथ्यतेऽधुना ।

संदेहमोचनीसाम्नां प्रक्रिया निधनस्य च” ॥ इत्यारभ्य

विधर्ममामचोत्तरं विवृत्या हीनमुच्यते ।

पवस्वसोम संज्ञकं कमित्युदीरिताक्षरम् ॥ इति समाप्यते ।

॥ छलाक्षर कारिका ॥

छलाक्षर कारिकायां आर्चिके छलाक्षरपरिज्ञानाय
यादृशसंकेताः प्रोक्ताः साम्नितादृशसंकेतात् अन्यः प्रकारः
इति, आर्चिकगानयोः छलाक्षरपरिज्ञानप्रकारस्सम्यक् बोधयते ।
इयंचाष्टश्लोकात्मिका,

दीर्घस्थानेतुस्वरिति पर्वस्थान उदात्तकम् ।

मात्रास्थानेतु धारीस्यात् प्राकृती छललक्षणम् ॥ इत्यारभ्य,

स्वरोविकारस्सर्वत्र पदादि वर्जमेव च ।

पदान्ते च विसर्गश्च व्यञ्जनः स्थितसंधिताः ॥

इति पूर्यते ।

एतादृश छलाक्षराणि मन्त्रशास्त्रेऽपि वर्तन्ते ।
सामवेदे वेदान्तरापेक्षया स्वराणां बाहुल्यात्, छलाक्षर ग्रंथः
आर्चिकपद गानानां पृथक् विद्यते ॥

सामप्रकाशन(कम्)म्

सामप्रकाशनारव्यो ग्रंथः वेयगाने अरण्यगानेच अवश्य
विज्ञेयानि, दुरूहानि, सूक्ष्माणि, अवधारणसाधनानि, बोधयति ।
गजवदनचम्पू कमलं नन्वा साम प्रकाशनग्रंथम् । रचयतिमान
समूहात्, प्रीतिकरस्मारमुद्धृत्य । इत्यारंभः । वेयगाने

ऋग्वर्जितमेकमेवसाम संत्वाहिन्वेति । दीर्घपद मात्राणां
 पंचैव विद्यन्ते, यस्तेनूनमिति साम्नि । सप्तस्वरात्मकंयाम
 एकमेव मोषुत्वावा द्वितीयम् । तृचात्मकंसामएकमेव एषाहाउ
 इति । प्रथमद्वितीयस्वरमात्रयुतंसामद्वयं उपोषु, अर्पासोम आदि-
 मम्, कृष्टस्वरयुतं सामत्रयं मोषुत्वावाद्वयं इन्द्र सुतेषुच । आदा
 वन्तेच पुनरुक्तंपादं ऋक्त्रये । उपनो हरिभिः; मान इन्द्रपरा-
 वृणक् तरत्समन्दी । असंपूर्णार्चिकानि सामानि षट् । मानोहणी
 थाद्वयम् । अग्नेन्वन्नोद्वितीयं चतुर्थं च । अयारुचा द्वयम् ।
 अकारस्य ओकारः षट्सुसामसु । अग्न आयाहि, अग्निर्वृत्राणि ।
 अग्निस्तिग्मेन, अग्नेत्वन्नो इत ऊती, पुरोजिती, । ऊकारनि-
 धनानित्तप्त सामानि, ईनिधनानि चतुर्विंशतिः, दण्डोपानिधना-
 न्वितानिदशसामानि । मध्योपायुतानि पंचत्रिंशत्, आउवायुक्तं,
 वा औहोवायुक्तं, दीप्तायुक्तंचसाम, ऋचि ह्रस्वमक्षरं साम्नि दीर्घ
 भवति । तृतीयस्वरे चतुर्थस्वरेच धारी, धारीनाम पूर्वाक्षरस्व-
 रेणैव स्वरवत्त्वं । एतेषां उदाहरणानि सम्यङ्निर्दिष्टानि । स्तो
 भरहितानि सामानि चत्वारिंशत् । आदिछेकः त्रयस्त्रिंशत् ।
 यथाऽरंभेगानं तथैवोत्तरत्रापि । यथा अश्वन्नत्वा द्वितीयं, शन्नो
 देवीद्वितीयम् इत्यादि । एवंवेद्यगाने प्रतिपाद्य अरण्ये गेयेऽपि
 कथ्यते ।

अत्र सप्तस्वरात्मकं साम एकं । काह्वह्व । आर्चिकपाठे स्तोमपद पाठेच अन धीतम्-आक्रन्दय इति एकं ऋक्पद पूर्वकं गीयतेऽर्ण्ये । त्रिस्वरान्तरितस्वरं अश्विनोव्रतपूर्वे । ऊकारनिधनं प्रोक्तंपंचैवारण्यसामसु । ऋग्युग्मेन समन्वितानिषट् अतीष-गाद्याः । द्विस्वराणि अष्टौ सुवस्संसर्प अग्निमीडे, अग्निरस्मि, इत्यादि । तृचात्मकानिसामानि नव, शाकरं, यष्वं, अपत्यं, परिधिसामानि षट् । दीप्तायुक्तानिएकादश । या औहोवा, वा औहोवा, युक्तंसाम । हस् । अम्-इतिनिधनयुतानि सामानि । आदिछेकस्त्रयोविंशतिः । ऋग्वर्जितानि स्तोममात्रेणगीयन्ते सप्त त्रिंशत् सामानि । पतिर्दिवः, इत्यादीनि । ईकारनिधनानि चतुःपंचाशत् । उहुवा हाउ वा, इति युतानिषट् ॥

अथोहगीतीनांतृतीय चतुर्थयोर्यदक्षरं तद्वार्यमुच्यते, इत्यारभ्य, ऊहगाने धारीकथ्यते । अध्येतृणां संशयनिरा-करणार्थं । तरोलेपेतेमा अयंदासेइन्द्रगो । अभीवर्ते सर्व त्राधार्यः । इति चतुर्थधारी । अथ तृतीयधारीण अभिश्यैतेप्रस्ने-इत्यादि । अभीवर्ते सर्वत्र तस्मान् गोवर्जम् । इतिपूर्यते ॥

मात्रालक्षणावग्रह हितवाक्याचिकलक्षणलप्रक्रियादीनि मुद्रितानि ग्रन्थाक्षरेण श्रीकृष्णस्वामि श्रौति महानुभावैः ।

रावणभेद् इति सर्ववेदलक्षणग्रंथः अस्ति । तत्र सामवेदे ओं कनक, तत्कनरः । आने दिग्मं, गम्सः⁷ नमोरस नेत्र अरः 52 - अग्निग्रह द्रमासः 52 यज्ञाधा⁹ पावक त्यगीतिः । एनाथि चै क सप्ततिः । देवो रुद्रानयन मासः 57 - इत्यारभ्य एवा ह्येव यदिन्द्र जज्ञानश्चन्द्रमा अपि । अया सो मेति चैतेषु पदमार्त्रं प्रतिष्ठते । आद्युदात्तावग्रहौ नस्तः तेष्वृक्षु- इत्यर्थः । पूर्वं ऋक्पदस्य खण्डं प्रति रावण भेद् समाप्तः । इति समाप्यते । अस्यव्याख्यानोपलभ्यते । छलाक्षरविशेष इतिप्रतिभाति, मदरास् सर्वकलाशालायां एवंदृष्टम् ॥

“ पाणिनीयशिक्षा ”

पाणिनीयशिक्षायास्साधारण्येऽपि सामवेद लक्षणेष्वा-
न्यतममिति प्रस्तूयतेऽत्र । आरम्भेऽत्र अच्चाव्यञ्जनानां
व्यवस्था क्रियते । अक्षराणां बुद्धिमनस्संयोगेन आविर्भावः
मन्द्र मध्य तार स्थिति त्रयस्य उत्पत्तिस्थानं उदात्तादिस्वरेभ्यः
निषादादयः उत्पद्यन्ते, अक्षराणां उच्चारण हेतुभूतानिस्थानानि
अष्टौ, अक्षरोच्चारणप्रकारः यथा व्याघ्री स्वापत्यस्य नयनानयन
काले स्वदंष्ट्राभिः नात्यन्त काठिन्यमार्दवाभ्यां संगृह्य नयति
तथोच्चारणं कर्तव्यमिति ज्ञापनं, वेदपाठकानां षड्गुणाः दोषाश्चेति
कथनं, वेदपुरुषस्य छन्दः पादौ, कल्पसूत्राणिहस्तौ, ज्योतिश्शास्त्रं

नेत्रं, निरुक्तं श्रोत्रं, शिक्षाघ्राणं, व्याकरणम् मुखम् उदात्तादयः
हस्तरेखासु हस्तविन्यासेन दर्शनीयाः, अन्यधादोषः । वेद-
पारायणेन पापानि नश्यन्ति पुण्यानिवर्धन्ते इत्यादयो नैकवि-
पयाः प्रदर्श्यन्ते ।

“अथशिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतंयथा ।

शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्यात् यथोक्तं लोकवेदयोः । इत्यारभ्य
त्रिणयनमभिमुखनिस्सृतामिमां यहहपठेत्प्रयतश्च सदाद्विजः ।
सभवति धनधान्यपशुपुत्र कीर्तिमान् अतुलं च सुखं समश्नुते
दिवीति इति समाप्यते । एकोनषष्टिश्लोकास्तन्ति ॥

॥ नारदशिक्षा ॥

नारदेन प्रणीतत्वादस्य नारदशिष्येति ज्ञात । इयं तावत्
ऋचस्साम्नश्च लक्षणम् । भट्टशोभाकरोऽस्या व्याख्याता ।
प्रपाठकद्वयं षोडशखण्डाः चत्वारिंशदुत्तर द्विशतग्रन्थाश्चात्रसन्ति ।

॥ प्रथमे प्रपाठके ॥

अथातः स्वर शास्त्राणां सर्वेषां वेदनिश्चयम् ।

उच्च नीच विशेषाद्वि स्वरान्यत्वं प्रपद्यते ॥ इत्यारंभः ।

स्वरस्त्रिविधः, आर्चिकसामिक गाधिकमेदात् । स्वरादि-
वैगुण्ये विपरीतफलस्य श्रुतत्वात् तत्र अवधानमावश्यकम् ।

मन्द्र मध्यताराणां स्थानभेदः । कुत्र कानि व्यज्यन्ते ?
 ऋग्वेदे कीदृशः, आह्वारकाः स्वराः के ? छन्दोगवाजसनेयिनोः
 ब्राह्मणस्वरः । ताण्डिभाह्विनां स्वराः, एते प्रतिपाद्यन्ते
 प्रथमेखण्डे । सप्तस्वराः, त्रयोग्रामाः एकविंशतिर्मूर्च्छनाः ।
 तेषां विवरणम् । मूर्च्छनानां नामानि उत्पत्तिः षड्जा-
 दिनाकेषांप्रीतिः इत्यादयो द्वितीये । रक्तं पूर्णमित्यादयो गान-
 गुणा दश, तेषां लक्षणानि । गानदोषाश्चतुर्दश । तेषां लक्षणा-
 निच तृतीये । षड्जादीनां स्वराणां वर्णः पद्मपत्रनिभष्षड्जाः,
 इत्यादिनास्वरसन्निवेशेन सामगानमनन्तप्रभेदं भवति, तथाग्राम
 भेदोऽपि इत्यादयो विशेषाश्चतुर्थे । वैदिकलौकिकगानयोः स्वर-
 वैलक्षण्यम्, “ यस्सामगानांप्रथमस्सवेणोर्मध्यमः स्वरः
 इत्यादिना । षड्जादीनां मयूरादि प्राणि ध्वनिना परिज्ञानं
 भवतीति, षड्जादीनां उरआदिस्थान विशेषादुत्पत्तिः, षड्जा-
 दीनां अग्न्यादिदेवताकत्वचिन्तनमावश्यकं, गान्धारादिस्वर-
 श्रवणेन गवादीनांप्रीतिर्भवति, निषादादिशब्दनिर्वचनं च क्रियते
 पंचमे । गानसाधनं वीणाद्वयं तत्रदारुमयीवीणा लौकिक
 गानस्य, शरीरमेव वीणा वैदिकस्य । हस्तसन्निवेश प्रकारः ।
 प्रणवव्याहृतिसावित्र्यनुवचनपूर्वकस्वाध्यायाभ्यासः, अंगुल्या
 स्वरनिर्देशः मात्रागणनं सव्येन, शरीरचेष्टाराहित्येन गानम्

इस्तसन्निवेशमुखोच्चारणयोस्सम कालिकत्वम् । स्वरच्युतौ दोषः
द्रुत मध्यम विलम्बित भेदेनवृत्तिस्त्रिविधा । तस्य उपयोग
कालः, एवंशिक्षाशिक्षितएवाध्यापयितुंशक्तइत्यादि पष्ठे
प्रतिपाद्यते । कुश्रादि स्वराणां मूर्धादिस्थानादुत्पत्तिः, अङ्गुष्ठा-
द्यंगुलि विशेषेणस्वरसन्निवेशप्रकारः, देवमानुषषशुगन्धर्वादयः
सप्त, क्रुष्टाद्यैस्स्वरैरुपजीव्यन्त इत्यादिः, दीप्ताऽऽयताकरुणानां
ज्ञापनायाऽङ्गुलिसन्निवेशप्रकारः, तेषां उच्चनीचत्वादिविशेषश्च
प्रतिपाद्यतेसप्तमे ।

अष्टमे, आर्चिकस्वरत्रयं, स्वरितप्रचययोस्स्वरूपं, स्वरि-
तस्य साप्तविध्यं, वैस्वर्यलक्षणमित्यादयःप्रतिपाद्यन्ते । सप्तविध
स्वरितस्यपृथग्लक्षणं, कम्पलक्षणंचोच्यते नवमे । ह्रस्वदीर्घ
भेदेन कम्पोद्विविधः, शिवकोदात्तलक्षणं, व्यञ्जनानां द्वित्व-
विधिः, तस्यापवादः, यमाख्यस्यवर्णविशेषस्य लक्षणं, अनुस्वा-
रोपधमामूलीयानां लक्षणं, तेषां पूर्वागत्यपरागत्यनिर्णयः
इत्यादयो विचार्यन्ते दशमे ।

पदकाले उदात्तादीनां स्वरान्तरत्वप्राप्तिः, मात्राद्वि-
मात्रादीनां, कालनिर्णयः, प्राणिध्वनिसादृश्येन, अवग्रहलक्षणमि-
त्यादयः प्रतिपाद्यन्ते एकादशे । चतसृणांविवृत्तीनां लक्षणं,
तासां मात्राकालः, अनुस्वारलक्षणं, रंगलक्षणं, रंगोच्चारण-

प्रकारः, इत्यादयोद्वादशेनिरूप्यन्ते । स्वराणामुदात्तादीनां स्वरानुवर्तित्वं, न व्यञ्जनानुवर्तित्वम् । अष्टविधागतिः, सन्ध्यलक्षणं, तस्यविकारः इत्यादिः त्रयोदशे । स्वरभक्तिलक्षणमुच्यते चतुर्दशे ।

पथ्यालक्षणं, पदपाठे आद्युदात्ताद्यष्टविधस्वरलक्षणं, पञ्चविधमाचार्यलक्षणं, तत्र प्रतिज्ञायाः प्राबल्यं, स्वरसौक्ष्म्यस्य तुम्बुरुनारदादिभिरप्यविज्ञेयत्वमुक्तं पञ्चदशे । गानप्रागल्भ्याय शरीरारोग्यसाधनं, अभ्यव्यवहारादिकं, प्राणोपरोधस्वरो-
नोपयोक्तव्यः, सदाचार्यादभ्यासः, वेदोच्चारणसमये मुखसन्नि-
वेशप्रकारः, विद्यादाने अपात्रनिरूपणं, जनैर्विद्याग्रहणं, वेदा-
भ्यासेन दिनस्यावन्व्यत्वकरणं, विद्यार्थिभिरभ्यसनीयागुणवि-
शेषाः, गुरुशुश्रूषाया आवश्यकत्वं च प्रतिपाद्यते अन्तिमे ।
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः नाव्यक्ता न च पीडिताः । सम्यक्
वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते” इति समाप्यते । भट्टशोभा-
करकृतव्याख्यानस्य, प्रकाशाख्या टिप्पणी काचित् श्रीनारायण-
स्वामिदीक्षितेन विरचिता विलसति ।

“ गौतमशिक्षा ”

गौतमशिक्षायां, अक्षराणां संयोगे कीदृशोविकारः कतिव्यञ्ज-
नानि एकस्मिन् अक्षरेसंयोक्तुं शक्यन्ते इत्यायोविचार्यन्ते ।

इयं गौतममहर्षिणा रचिता । अस्यास्संयोग शृङ्खलेति
नामान्तरमप्यस्ति । अत्र द्वेप्रपाठके षोडशखण्डाश्च सन्ति ।

अथ त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि “इत्यारंभः । व्यञ्जनानि
त्रयस्त्रिंशत् । कादयः मावसानाः स्पर्शाः । यकारादीनि चत्वारि
अन्तस्थाः । शकारादीनि चत्वारि ऊष्माणः । एतेषां एकत्रयोगे
संयुक्ताक्षरं भवति तत्र प्रथमस्य द्वित्वं भवति । यथा अग्न
आयाहीत्यत्र गकारस्यद्वित्वम् । वर्गद्वितीय चतुर्थाक्षराणां
रेफहकारयोश्च द्वित्वं नास्ति । वर्गद्वितीयस्य द्वित्वस्थले पूर्वं
वर्गप्रथमाक्षरं, चतुर्थस्य तृतीयाक्षरंच क्रमेण श्रूयते । यथा
वेत्थाहि, भरामेद्वमम्, इत्यादौ । रेफहकारयोः परमक्षरं
द्विर्भवति । अर्कोदेवानां, ब्रह्मजज्ञानं, इत्यादौ, अथद्व्यक्षर-
योस्संयोगः ।

शन्नोदेवीः, उन्नयामि, अत्र यथा संख्यम्, न-न्-ओ,
न-न्-अ, इति नकारद्वययोगः । व्यक्षरयोगः, आक्रन्दय -
न-न्-द् अ, नकारद्वयं दकारश्च ।

चतुरक्षराणां । अग्न आयाहि, ग्-ग्-यम, न्. अ ।
अत्र गकारद्वयं नकारः, गकारतकारयोर्मध्ये यमइत्यक्षरमेकं
विद्यते । तच्चनिस्वरूपम् । अशरीरंयमंविद्यात्, इत्युक्तेः ।
अनन्त्यान्त्य संयोगे मध्ये यमो नाम कश्चिद्वर्णविषयः अस्तीति

ज्ञेयम् । अत्र गकारः अनन्त्यः नकारः अन्त्यः, तपोर्योगे मध्येयमो वर्तते वर्णक्रमोच्चारणसमये तस्य विवरणं भवेत् ।

पंचाक्षराणां, विश्वप्स्न्या । प-प-स-न-य-आ । एवं अग्नियुङ्क्ष्व ङ्ङ्-क-पू-व्-अ ।

षडक्षराणमुदाहरणम् सत्र कात्स्नर्या । र-त्-त्-स-न-य-आ एवंसप्ताक्षराणामपि उदाहरणं शाखान्तरे दृश्यते । इत्थ-मक्षरपरिज्ञानात् सुष्ठु प्रयोगो भवति । संयुक्ताक्षराणि त्रिधा-विभक्तानि, अयस्पिण्डः । दारुपिण्डः । ऊर्णापिण्ड इति । यमयुक्तः अयस्पिण्डः । अन्तस्थायुक्तः दारुपिण्डः । यमान्त-स्थारहितः ऊर्णापिण्डः । एवं निरूप्य

“एषा सहस्रवर्त्मात्मा नाना वृत्तिविभूषिता ।

संयोग शृङ्खलानाम सामवेदनिबन्धनात् ॥

इति समाप्यते । अस्य व्याख्या नोपलभ्यते ।

॥ लोमशशिक्षा ॥

लोमशिन्यां प्रवक्ष्यामि गर्गाचार्येण चिन्तिताम् ।
सामिधानां यथोक्तांतु आचार्य वचनं यथा ॥ इत्यारभ्य
अष्टखण्डात्मिकैषा शिक्षा प्रवर्तते । अत्र स्वरविशेषाः तेषां
उच्चारणप्रकाराश्च कथ्यन्ते । ह्रस्व दीर्घवृद्धाभिगीतादयः स्वराः
मृदंगवत् श्रूयन्ते, कंपस्य निर्वचनं, दीर्घकंपेह्रस्वकंपेच उच्चनीचयोः

मात्राविधिः, रंगो द्विविधः, स्वरपरो व्यञ्जन परश्चेति, तस्यमात्रा
कालः, अनुनासिकोच्चारणप्रकारः, अक्षराणां द्विर्भावः, तत्र
पूर्वागत्वपरागत्वविधिः, स्वारलक्षणम् पदपाठे, आद्यु-
दात्तान्तोदात्तमध्योदात्तादयः स्वरविशेषाः, बहवः प्राणापान-
साम्नोः उच्छ्वासनिश्वासप्रकारः, अणुमात्रादीनां स्थाननिर्देशः,
मात्रादीनां चाषादिध्वनिसमानता, इत्यादि विचार्य ॥

“शून्यगृहे पिशाचस्तु गर्जते नच दृश्यते ।

एवं यकारावक्तव्याधियग्निर्ज्म निदर्नम् ॥

इति समाप्यते ॥

॥ गीतिकल्पम् ॥

गीतिकल्पं, अथवा गीतिकल्पपरिशिष्टं, इति कश्चनग्रन्थः
वर्तते । अत्र ऊहसाम्नां प्रतिसाम प्रस्तावभक्तिः कथ्यते ।
चतुश्चत्वारिंशत्खण्डास्सन्त्यत्र । फुल्लसूत्रान्तिमेखण्डद्वये प्रस्ता-
वभक्तिरुक्ता । तथापि अत्र तदपेक्षया विशदतया प्रस्ता-
वपरिज्ञानं भवतीति विशेषः । अपिच उहगानस्यसाम्नां
योनिभूतप्रकृतिसाम्नां बृहद्भारद्वाजादीनां महानाम्न्यन्तानां प्रति-
साम प्रस्तावः प्रस्तूयते । अथोहगीत साम्नां योनिगानान्यनु-
क्रमिष्यामः प्रस्तावलक्षणैस्साकम् इत्यारभ्य ॥

प्रस्तोतुर्मोह नाशाय गीत्याख्यं बोधसिद्धये ।

चकाररामशुक्लाख्योगीति कल्पं सलक्षणम् ॥ इति पूर्वमेते ।

॥ ऊहसामानुक्रमणिका ॥

ऊह सामानि षत्त्रिंशच्छतानि नवसंख्यया ।

तेषु द्वे द्वे भवन्त्याश्च नाम्ने धाक्षारानानदम् ॥

वैतहव्योत्तरक्रौञ्च सोमसामाद्यदंष्ट्रकम् ।

कक्षमौक्षपुवक्रोश्च शौक्तच्यावनशैशवम् ॥

पौरुमद्गयतस्तोभ गौतमे वार्शशाकले ।

वसिष्ठस्य प्रियं वात्सप्रोत्तरत्रैतवाजजित् ॥

आश्वेविपश्चितोऽभिद्रो नामधेतु अधाहिच ।

इन्द्रंविश्वाऽथाक्षारं पवतेह्यमच्छसु ॥

नानदेतु पुरःप्रत्यतहव्ये पान्तमापुरो ।

क्रौञ्चोत्तरेपुरः पूषासोमसामविपश्चितः ॥

सुता इन्द्रायदंष्ट्राद्ये आत्वावीन्द्रस्य थपुवौ ॥ इति ॥

अस्यविवरणमेवं क्रियते । एवं श्लोकात्मकतया वर्तते ।

ऊहसामानां एकनामधेयानि सामानि कुत्र कानि क्रियन्ति इत्यदि

विचारः क्रियते । अत्र त्रिंशदुत्तर शतश्लोकाविद्यन्ते ।

न सुद्रापितम् ॥

॥ गृह्यसूत्रम् ॥

श्रौतकर्म बोधकानि श्रौतसूत्राण्यधिकृत्य विचारः पूर्वं

कृतः । इदानीं गृह्यसूत्रमधिकृत्यप्रस्तावः क्रियते । आश्वलायना-

पस्तंबबोधायनादीनां यथा गृह्यसूत्राणिविद्यन्ते तथा द्राह्मण्य-

सूत्रानुसारिणां गृह्य सूत्रं विद्यते । गृह्याग्निः औपासनाग्निः,
 “यस्मिन्नग्नौपाणिं गृहीयात् सगृह्या” इति विवाहादारभ्य
 उपास्यमानस्य गृह्यत्वाभिधानात् । तत्रक्रियमाणानि कर्माणि
 गृह्यकर्माणि । तद्वोधकमिदं गृह्य सूत्रम् । उपलक्षणतया अग्नि-
 साध्यानि तदसाध्यानि च कर्माणि गृह्यन्ते ।

आश्वलायनादि सूत्रेषु, श्रौतसूत्रं, धर्मसूत्रं च एकेनैव ऋषिणा
 कृतमिति ज्ञायते । द्राह्मयणसूत्रे तु श्रौतसूत्रकारः द्राह्मयणः,
 गृह्यसूत्रकारः स्वादिर इति, भिन्नः कर्तेति ज्ञायते । स्वादिरस्य
 प्रसिद्धिः न कुत्रापि ज्ञायते । वंशब्राह्मणेऽपि बहवो महर्षयः
 प्रोक्ताः, न तत्र स्वादिरो गृह्यते । अतः द्राह्मयणस्यैव स्वादिर
 इति नामान्तरं स्वादिति अनुमातुं शक्यते । श्रौतगृह्यसूत्रयोः
 परामर्शे तत्र लिङ्गं ज्ञायते । “एवमयज्ञे कुरेतेति यज्ञे”
 (४-४-२२-२३ गृ-सू.) “तूष्णीमयज्ञे दक्षिणा इति धानञ्जयः”
 अथर्वस्वरोमिति गौतमः ओमिति वा (५-४-श्रौ-सू.) अत्रो-
 भयत्रापि अयज्ञशब्देन गृह्यकर्मग्रहणमेकं लिङ्गम् ।

“पाकयज्ञ इत्याख्यायः कथैकाग्रौ” (गृ-सू-१-१-१७)
 “पाकयज्ञ इत्याचक्षते एकाग्रौ यज्ञान्” (१२-१-४-श्रौ-सू.) अत्र
 गृह्याग्निसाध्यकर्मणां उभयत्रापि सूत्रे पाकयज्ञशब्देन व्यवहारः
 इति अपरं लिङ्गम् ।

एवं लिङ्गान्तराण्यपि दृश्यन्ते । अतः श्रौतगृह्यसूत्रयोः
एकः कर्तेति अनुमीते ।

श्रुतिपश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथास्मृतिम् ।

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरेतपसापूर्वं अनुज्ञाताः स्वयं भुवा ॥

इति वेदोक्तानां सूक्ष्माणां धर्माणां द्विजैः कर्तव्यत्वेन-
विहितानां बोधकानि गृह्यसूत्राणि स्मृतित्वेनप्रमाणानि ।

अत्र, द्विजैरवश्यमनुष्ठेयेषु चत्वारिंशत्संस्कारेषु षड्विंश-
तिःसंस्काराः विहिताः। चत्वारिंशत्संस्काराः धर्मसूत्रविवरणसमये
प्रकाशयिष्यन्ते ।

गृह्यसूत्रे, चत्वारः पटलाः, एकोनविंशतिः खण्डाश्च
विद्यन्ते । अस्य वृत्तिकारः रुद्रस्कन्द इति ज्ञायते ।

॥ प्रथमः पटलः ॥

गृह्यकर्मणामुदगयनादिः कालः । यज्ञोपवीतलक्षणं ।
तद्धारणप्रकारः । आचमनविधिः । मन्त्रस्वरूपपरिज्ञानोपायः ।
ब्रह्मणः उपवेशनप्रकारः । तस्यमौनविधिः, अकरणे प्राय-
श्चित्तम् । स्वयं ब्रह्मत्वविधिः । उल्लेखलक्षणं । आज्यसंस्कारः ।
अग्निपरिषेचनमित्यादयः होमेषु साधारण धर्माः । अनन्तरं

गुरुदक्षिणादानपूर्वकं विवाह करणम् । तत्रापुवनम् । उदकुम्भ
धारकस्य नियमः । वस्त्राच्छादनम् । होमविधिः ।

लाजहोमः । सप्तपदी । पाणिग्रहणम् । ततः दम्पत्योर्नि-
यमः । लेखाहोमः । ध्रुवदर्शनम् । गुर्वभिवादनम् । मधुपर्क
प्रदानम् । चतुर्थेऽहनि चतुर्थीहोमः । ऋतुसमावेशनम् ।
औपासनारंभः । अस्य प्रकारः । वैश्वदेवप्रयोगः इत्यादयो
विधीयन्ते ॥

॥ द्वितीयतृतीयपटलयोः ॥

दर्शपूर्णमासारंभः । चरुतन्त्रप्रकृतिभूत दर्शपूर्णमासस्था-
लीपाक प्रयौगः । पुंमुवनसीमन्तोन्नयनप्रयोगः । सोष्यन्तीहोम,
जातकर्म, चन्द्रदर्शन नामकरण विप्रोष्यकर्म, चौलोपनयनानि ।
तेषां कालः । ब्रह्मोपदेश प्रकारः । भिक्षाटनम् । गोदानादिव्र-
तानि । ब्रह्मचर्य नियमः । नियमलोपप्रायश्चित्तम् । समार्बतन
प्रयोगः । स्नातकधर्माः । गोपुष्टिकामस्य प्रयोगः । सर्पबलि
प्रयोगः । उपाकर्मकालः । तस्य प्रयोगः । अनध्ययनानि ।
आश्वयुजी । नव व्रीहिसाध्याग्रयणम् । नवाक्षप्राशनविधिः ।
त्रिस्रोष्टकाः । मध्यमाष्टकाप्रयोगः पशुतन्त्राणां प्रकृतिः । अन्वष्ट-
क्य प्रयोगः । पिण्डदानविधिः । चैत्री । एतानि प्रतिप्राद्यन्ते ।

॥ चतुर्थः पटलः ॥

काम्यकर्मणां आरम्भे षट् कालाः काल त्रयवोपवासः ।
 नित्यानामेवं । नैमित्तिकानां पश्चादुपवासः । ब्रह्मवर्चसकामपशु
 कामयोः प्रयोगः । पशुस्वस्त्ययन स्नेहादिकामानां प्रयोगः ।
 अनकाम मरणकामस्य जपः । अलक्ष्मीनिर्णोदप्रयोगः । सन्ध्यो
 पस्थानम् । आचितशतवृद्धि कामप्रयोगः । वास्तु निर्माण प्रदेशः
 वास्तु द्वारनियमः । तत्फलम् । वास्तु होमप्रयोगः । वशीकरण
 प्रयोगः, शत्रुवधार्थप्रयोगः । ग्रामकामादि प्रयोगाः, अत्र चतुर्थे
 पटले दृष्टार्थाः प्रयोगविशेषाः बहवोविधीयन्ते ।

तथाहि पशुलाभार्थं, पशु क्षेमार्थं, केनचित् स्नेहार्थं,
 भूमि, अर्थ, अश्व, अज, संग्रहार्थं, संपादितस्यद्रव्यस्याधिक-
 वृद्धयर्थं, प्रोषितस्य सुखेन प्रतिनि वृत्त्यर्थं, अलक्ष्मी निर्हरणार्थं,
 मार्गेभयनिवृत्त्यर्थं, यशोऽभिवृद्धयर्थं, गृहनिर्माणस्थल, वास्तुहोम
 प्रयोगादिकं च, वशीकरणोपाय, शत्रु वधार्थं पशु व्याधिशमन,
 वृत्त्यविच्छेद, स्वापकालेऽभय, विषनिवृत्त्यर्थं प्रयोगाः अन्तेमधु-
 पर्कप्रयोगश्च विशदतया कथ्यते । गृह्यसूत्रमिदं रुद्रस्कन्द वृत्ति-
 सहितं श्रीलक्ष्मण श्रौतिभिः पंचनदक्षेत्रे ग्रन्थाक्षरेण पुना
 अनन्दाश्रममुद्रणालये, महीसुरपुरस्थविश्वविद्यालये नागरा
 क्षरेण च मुद्रितम् । सूत्राणि, वृत्तेर्द्राविडभाषाविवरणेन साकं

दशवर्षेभ्यः प्राक् ग्रन्थाक्षरमयानि मुद्रापितानि मया । आनन्द-
ताण्डवपुरं श्रीपट्टाभिरामार्यैस्सूत्रार्थबोधिनीति सूत्रव्याख्या
कृता मुद्रिता च ।

॥ गौतम धर्म सूत्रम् ॥

तत्तत्सूत्रीयाणां प्रातिस्विक तत्तत्कर्मावबोधकानि गृह्य
सूत्राणियथा तथा बौधायनादीनि धर्मसूत्राणि प्रायशः सर्व
सूत्राणांसाधारण धर्मबोधकानिविद्यन्ते । तेष्वन्यतमं गौतम धर्म
सूत्रम् । इदं, धर्मसूत्रान्तरेऽविद्यामानान् कांश्चन धर्मान् बोधयति
स्फुटीकरिष्यन्ते पश्चात् । प्रायशस्साधारण्येऽपि गौतमधर्मसूत्रं
सामवेदिनामसाधारणान् धर्मान् बोधयति । यथा उपाकर्म
कालः, वैश्वदेवकर्मेत्यादिकम् । सामवेदिनां सन्ध्या ब्रह्मयज्ञ
श्राद्धादि कर्मावबोधिका गौतममहर्षिप्रणीता श्लोकात्मिका काच-
नस्मृतिः वर्तते । साच ग्रन्थाक्षरमयी मुद्रिता चकास्ति । अनव-
धार्यैतत् गौतमधर्मसूत्रापेक्षया गौतमस्मृतिरिति ग्रन्थ एव
नास्तीति केचित्प्रलपन्तिलिखन्ति च पुस्तकेऽपि ।

॥ गौतमः किं सामवेदी ॥

गौतमधर्मसूत्रे चत्वारि वेद व्रतानि इति प्राजापत्यादीनां
व्रतानां विधानात् श्रवणादिबाषिकीमिति यजुःश्रावण-
विधानात्, तैत्तिरीयारण्यक प्रोक्तावकीर्णि प्रायश्चित्तविधानाच्च
गौतमोयजुर्वेदीति केषांचिदभिमानः ।

॥ गौतमस्सामवेदी ॥

सामवेदिनां सन्ध्या ब्रह्मयज्ञ श्राद्धादीनां कर्मणां विधानं, विवाहाच्चतुर्थदिवसे औपासनारंभः इत्यादयोबहवः गृह्यसूत्रेऽस्पष्टाः गौतम स्मृतावेवदृश्यन्ते । धर्मसूत्रचे, अहश्चमादित्यश्च पुनातुस्वाहा, रात्रिश्चमावरुणश्च, इति सन्ध्यामन्त्रः, प्राजापत्य कृच्छ्रनिरूपणावसरे रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुंजीत इति साम जपविधिः, प्रायश्चित्तार्थतया जपविधाने राजनरौहिणे, बृहद्रथन्तरे, इति सामविधानं वैश्वदेवप्रयोगः, इत्यादयस्साम वेदीयत्वं गमयति । अपि च सामवेदीयवंशब्राह्मणे, गाता गौतमः, राधोगौतमः, इति सामगाचार्यत्वेन कथ्यते । किंच अपर सूत्रं गौतमप्रणीतमेवे दानीं सर्वैरुपयुज्यते । अतः सामवेदिनां बहुधर्मावबोधक धर्मसूत्र कर्तृत्वात् तादृशस्मृतिकर्तृत्वात्, अपरसूत्रकर्तृत्वात्, सामगाचार्यत्वेन निर्देशाच्च गौतमस्सामवेदी तिज्ञायते ।

चत्वारि वेदव्रतानीति वेदव्रतचतुष्टयविधानं, गोदान व्रातिक महानाम्निकोपनिषत् व्रतचतुष्टयस्यैवावश्यकता बोधनाय । आदित्यव्रतस्य कचित् शाखायां विधानं नास्ति, भौतिक-ब्रह्मसाम व्रतयोः पौनरुक्त्यं, उपनयनव्रतं साधारणमिति मत्वा अष्टव्रतेषु चत्वार्यावश्यकानीत्युक्तम् । श्रवणादि वार्षिकीं, इति उपाकर्मविधानं, 'श्रावणीमित्येके' इति गृह्यसूत्रोक्तश्रावण्यपि

उपाकर्मकालस्सामगानामिति बोधयति । अवकीर्णिनः प्रायश्चित्तविधानसमये तैत्तरीयारण्यकमन्त्रविधाने स्वीक्तेः सप्रमाणत्वं बोधयति । प्रमाणत्वेन यजुर्वेदग्रहणे स्वयं यजुर्वेदीति न कथमपि वक्तुं शक्यते, यजुर्वेदविहितासु इष्टिषु से.मे.सु च मन्त्राणां विनियोजयिता द्राह्यायणः न कौरपि यजुर्वेदीति कथ्यते- अत उक्त हेतूनामा भासत्वात् गौतमस्सामवेदीति पूर्वोक्तप्रमाणेन सिद्धयति ॥

धर्मसूत्रमिदं अध्यायत्रयात्मकं एकोनत्रिंशत्खण्डात्मकम् । उत्तरदेशीयाः षटलत्रयात्मकं एकोनत्रिंशदध्यायात्मकमिति व्यवज्रहुः । हरदत्तः, मस्करीचाख्यव्याख्यामारचयामासतुः । हरदत्तीयमिताक्षरयासाकं पूना आनन्दाश्रममुद्रणालये मुद्रितमेतत् । मैसूरु देशे मस्कारिव्याख्यामुद्रापयामास ।

॥ प्रथमेऽध्याये ॥

धर्मप्रमाणानि द्विजानां उपनयनकालः मुख्ययोगैश्च । अजिनदण्ड शिखाविकल्पः । तैजसमृण्मय दारुमयानां शुद्धिः । आचमनविधिः । द्विराचमननिमित्तानि । शौचविधिः । गुरुपसंग्रहणम् । अध्ययननियमाः । गुरुशिष्ययोस्तरागमने त्र्यहमुपवासइत्यादि । उपनयनात्प्राक् नियमाभावः । उपनयनानन्तरं नियमः । सन्ध्यायाः आसनस्थानविकल्पः ।

ब्रह्मचारिनियमाः, गुर्वनुवर्तित्वम् । भिक्षाऽऽदानविधिः ।
 शिष्य शिक्षण प्रकारः । अध्ययनकालः । आश्रमविकल्पः ।
 यतिधर्माः । वानप्रस्थधर्मः । गृहस्थाश्रमस्यप्राधान्यम् ।
 विवाहभेदाः, तत्र धर्म्या अधर्म्याश्च । अनुलोमप्रतिलोमानां
 उत्पत्तिः । विवाहभेदेन सन्ततेरुत्कर्षापकर्षौ । ऋतुगमनम् ।
 औपासनारंभकालः । वैश्वदेवहोमः बलिहरणम् । दानपात्र-
 निरूपणम् । फलतारतम्यम् दानस्यावश्यकता कुत्रचित् ।
 कचिद्विषयेऽनुतस्यापातकत्वम् । स्वभोजनात्पूर्वं भोजयि-
 तव्याः । मधुपर्कपात्रनिरूपणम् । श्रोत्रियादीनामुपस्थाने
 कर्तव्यम् । पूज्यानां समवाये पादोपसंग्रहण प्रकारः । मान्यता
 निमित्तानि । आपत्कालेविद्याग्रहणम् अवरादपीतिनिरूपणम् ।
 आपत्काले वृत्तिः । तदाऽपि अपण्यानि । प्रपंचरक्षणं ब्रह्म-
 क्षत्राधीनम् । चत्वारिंशत्संस्काराः । अष्टावात्मगुणाः संस्कारापेक्षया
 आत्मगुणानां श्रेष्ठत्वनिरूपणम् । स्नातकस्य गृहस्थस्यच
 धर्माः । नित्यं शुचित्वादि । अजीर्णमलवद्वासस्त्वम् ।
 अकारणं श्मश्रुकेशादिवर्धनम् । दारोपगमनप्रकारः । नित्यं-
 वज्यानि । मूत्रणादिविधिः । दिनस्य सफलत्वकरणम् ।
 आत्तवीर्यस्याभक्षणम् । अशने स्वापेच नियमः । उक्तनियमा-
 चरणे ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।

द्वितीयाध्याये

द्विजानामध्ययनयागदानानि आवश्यकानि । प्रवचन-
याजन प्रतिग्रहास्तु वृत्त्यर्थाः । वेददानपात्रम् । प्रजारक्षणं राज-
धर्मः । संग्राम नियमः । तत्र जेतुः जितस्य धनम् । चतुर्थ-
वर्णस्य एकजातेः सत्याक्रोध शौचादयो धर्माः । राज्ञः सर्वेशि-
तृत्वं ब्राह्मणं विहाय । प्रजासु समवर्तित्वम् । विद्यावृत्तशील
संपन्नं पुरोहितं वृणीत । तदनुमत्या राजकार्याणि कुर्वीत । ब्राह्म-
णानुमतश्चत्रियः वृद्धिं प्राप्नुयात् । मान्त्रिकानां ज्यौतिषिकानां
च साहाय्येनराज्यं कुर्वीत । शान्त्यर्थानां होमः लौकिकेऽग्नौ ।
देशधर्मजातिधर्म कुलधर्माणां प्रमाणविरोधे अनादरणीयत्वम् ।
कर्षकवणिगाद्याचारान् यथासंप्रदायं रक्षेत् । वर्णधर्माश्रम
धर्माणां स्वर्गादिफलदानानन्तरं पुनर्जन्मनि विशिष्टदेश जाति
कुलरूपादि प्रयोजकत्वम् । वर्णाश्रमधर्मानुष्ठाने ततोनिवर्तनं
राजदण्डेन आचार्योपदेशेन च । अतः राजाचार्यो अनिन्द्यौ-
वन्द्यौ च । अनन्तरं अपराधानुगुणं दण्डः वादिप्रतिवादिनो
विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्तसत्यव्यवस्था । साक्षिणोनियमाः ।
व्यवहारे दण्डनियमः । आशौचप्रकरणम् श्राद्धप्रकरणम् ।
तत्र अन्नादिसंस्कारप्रकर्षः । निमन्त्रणीय ब्राह्मण लक्षणम् ।
अनिमन्त्रणीयाः के । पितृणां प्रियतमानिद्रव्याणि । निमन्त्रित

नियमः । श्राद्धं परिवृतेदेशे कर्तव्यम् । पञ्चतिपावनाः । दैवे
पिण्डेच कर्मणि ब्राह्मणाः वरणीयाः के ? । उपाकर्मकालः ।
उत्सर्जनकालः । अनव्यायाः । भोज्यान्नाः के ? प्रतिग्राह्याः
के ? एधोदकादीनां सर्वतस्संग्रहणम् । अमोज्याः पदार्थाः
गोमहिष्योः प्रसूत्यनन्तरं दशाहमव्ये पयः निषिद्धम् । विवत्सा
पयश्चाग्राह्यम् । दृष्टे दुष्टंयत् तस्यदोषपरिहारः । स्त्रीण मस्वात-
न्व्यम् । कन्यादान कालः ऋतोः प्राक् । विवाहसिद्धयर्थमन्य
वर्णादिपि धनं गृह्णीयात् । तन्नियमाः । धर्मकार्यस्य विघ्नसंभवे
राज्ञा तदपनोदः कर्तव्यः । तदकरणेदोषः ।

॥ तृतीयाध्याये ॥

प्रायश्चित्तप्रकरणम् । अयाज्य याजनाभक्ष्य भक्षणावधव दन्न
विहितकर्मत्यागनिषिद्धकर्मकरणादौ पापकर्मणि तन्निर्हरणार्थं
प्रायश्चित्तं कर्तव्यं उत नकर्तव्यमिति संशयं प्रापय्य पूर्वपक्ष-
सिद्धान्तौ व्यवस्थापयति । नकर्तव्यमिति केचनाहुः । कथमिति
चेत् अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नाशुक्तं
क्षीयते कर्म कृतं जातु शुभाशुभम् ॥ इतिवचनात्

कुर्यदित्यपरम्मतम् । “पुनस्तोमेनेष्ट्वापुनस्सवनमायन्तीति
विज्ञायते ” । “आत्यस्तोमैष्ट्वा । “तरति सर्वं पाप्मानं तरति

ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेनयजते” । अग्निष्टुताऽभि शस्यमानं याजयेत्
 इत्यादि श्रौतप्रामाण्यात् । अत्रायाज्ययाजनादौ पुनस्तोमः,
 उपनयनादौकालातिक्रमे त्रात्यस्तोमः, ब्रह्महत्यादौ महापातके-
 ऽश्वमेधः । दौषवत्वेन प्रथितस्याग्निष्टुत्, इतिव्यवस्था । एवं
 प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति निर्णीय तस्य निष्क्रयणानि इत्यारभ्य
 जपहोमोपवासादयोविहिताः । तत्र जपविधाने सर्वेषु वेदेषु
 संहितापारायणम् । उपनिषदः । रुद्रपुंस्रक्तादिः । राजन-
 रौहिणादिसामानिविहितानि । अनन्तरं तपत्रादीनिविहितानि ।
 क्वचित्पापाचरणविषये पितरमपित्यजेत् । त्यक्तस्य और्ध्वदैहि
 क्वविधिः । महापातकलक्षणम् । तेषां प्रायश्चित्तम् सविस्तरम् ।
 रहस्य प्रायश्चित्तम् । अवकीर्णिनः शक्तिक्षयप्रकारः । तस्य
 प्रायश्चित्तम् । प्राजापत्यादिकृच्छ्रविधानं सामजपविशिष्टम् ।
 चान्द्रायणविधिः । दायविभागः पित्रोरूर्ध्वमुख्यः स्त्रीधनस्य
 विभागः । पुत्रा द्वादशविधाः । तेषां लक्षणम् । अदायादाः
 पुत्राः । परिषल्लक्षणम् । धर्माचरणेन, यथावत् धर्माणां परिज्ञानेन
 वा स्वर्गादिपुण्यलोकप्राप्तिः । इत्यादयो बहवः प्रतिपादिताः ।
 एवं गौतमधर्मसूत्रं आचारव्यवहार प्रायश्चित्ताध्यायात्मकं
 पूर्यते । अत्रगौतमधर्मसूत्रे चत्वारिंशत् संस्काराणां परिगणनं
 गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरणान्न-

प्राशन, चौलोपनयनं, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नानं, सहधर्म-
चारिणी संयोगः, पंचानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्य
भूतब्रह्मणाम्, अष्टका, पार्वणः, श्राद्धं श्रावणी, आग्रहायणी,
चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः अग्न्याधेय मग्निहोत्रं दर्श
पूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबंधस्सौत्रामणीति सप्त-
हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोम उक्थ्यष्पोडशी वाज
पेयोऽतिरात्रोसोर्यामइति सप्तसोमसंस्थाः इत्येते चत्वारिंश-
त्संस्काराः । इति संस्काराणां स्पष्टतयागणनं स्मृत्यन्तरे नोपल-
भ्यते । अपि कन्यादानकालः स्मृत्यन्तरे । यावन्नल्लज्जते कन्या-
यावत्क्रीडतिपांसुषु दशवर्षाभवेत्कन्या अत उर्ध्वराजस्वला इयादि-
ना कालसंकोचः कृतः । गौतमेन तु “ प्रदानं प्रगृतोः इति
कराले कलियुगेऽपि धर्मव्यतिक्रमोभाभूदिति ऋतुपर्यन्तं
मुख्यः कालइत्युक्तः, प्राजापत्यादि कृच्छ्रानुष्ठानं । तिष्ठेदहनि
रात्रावासीतक्षिप्रकामः इत्यादि रौरवयौधाजयादिसामजपोदकर्तृ-
णादित्योपस्थान चरुश्रपणहोमतर्पणसहितं विधीयते । चान्द्रा-
यणं च वैदिकेनमन्त्रेण हविरनुमन्त्रण होम पूर्वकं ओंभूर्भुवः-
त्यादि मन्त्रेणैवप्राशनं पंचदशदिनेष्वपि इत्यादिकं मनुयाज्ञव-
ल्क्यादिभिरप्यनुक्तम् । अपि च गौतम धर्मसूत्रम् बोधायनापस्तं-
बापि, सूत्रापेक्षयातिप्राचीनं, भगवत्पादा अपि अस्मरन्—

॥ गौतम सूत्रपरिशिष्टम् ॥

गौतमसूत्रपरिशिष्टं इति, क्रियाकाण्डमिति वा प्रसिद्धमिदं ।
अत्र विंशतिः अष्टादशवा अध्यायास्सन्ति । मैसूर नगरे-
मुद्रापिते मस्करी भाष्यसहित गौतमधर्मसूत्रेऽन्तिमभागत्वेन
मुद्रितम् । चेन्नपुरीनिकटवर्ति अडयार्पुस्तकालये (कोशागारे)
च मुद्रितम् । अत्र दिनचर्या आह्निक धर्माः स्नानसन्ध्या-
होमपूजनादयः अवश्यानुष्ठेयास्तु, बोधतया प्रतिपादिताः ।
कर्मविपाकः मोक्षप्राप्त्युपायः, पापप्रमेदाः, तत्प्रायश्चित्तानिच
प्रतिपाद्यन्ते ।

“ अथातोधर्मशेषान् व्याख्यास्यामः ” इत्यारभ्यते ।
ब्राह्मेमुहूर्ते उत्थाय प्राणायामपूर्वकं गुरुध्यानम् । शौचविधिः ।
आचमनं, दन्तधावनं स्नानभेदाः, यज्ञोपवीतवस्त्रधारणम् ।
उपवीतरचनं, तन्महिमा, पुण्ड्रधारणं, सन्ध्योपासनं, आसन
जपमाला विशेषः । पितृतर्पणं, देव पूजनं, गुरुवन्दनं, आतिथ्यं,
प्राणाहुतिः, तांबूलचर्वणमित्यादि ।

॥ गौतमस्मृतिः ॥

इयं गौतमस्मृतिः । अत्र नारदेन धर्मजिज्ञासयापृष्टः
गौतमः श्लोकरूपेणैव सकलान् धर्मान् बोधयामास । चतुर्दशा-

ध्यायात्मिका पंचाशदुत्तरषट्छत श्लोकात्मिका च । चेन्नपुर्यां
विद्यानिकेतनं मुद्राक्षरशालायां 1894 कि-पि-वत्सरे मुद्रि-
ता च ग्रन्थाक्षरमयी ।

प्रथमेऽध्याये—धर्माचरणस्य देशः, कालः, धर्म-
प्रमाणानि—

द्वितीये—शौचस्यावश्यकता । तत्र मृत्प्रक्षेपः मूत्रपूरीषयोः ।

तृतीये—तदपि आश्रमभेदेनभिन्नम् । दन्तधावनं तदर्ह-
काष्ठानि । गण्डूषविधिः ।

चतुर्थे—आचमन भेदाः । तस्य प्रकारः ।

पंचमे—स्नानप्रकारः । स्नानांगानि । सन्ध्योपासनं,
तत्र अहश्च मादित्यश्चेत्यादयो मन्त्राः अर्घ्यविधिः तत्प्रकारः ।
प्रायश्चित्तार्घ्यम् । गायत्रीध्यानप्रकारः इत्यादि ।

षष्ठे—वन्दनविधिः । गायत्री जपविधिः । तत्र देश-
भेदेन फलभेदः । गायत्र्युच्चारणप्रकारः । आदित्योपस्थानम् ।

सप्तमे—प्रतिलोमगायत्री-उपस्थानफलम् - समिदाधा-
नम्-विवाहात् परं चतुर्थदिने औपासनारंभः । औपासन-
प्रकारः । स्थालीपाकविधिः । संक्रमणश्राद्धम्-सगोत्रविवाहे
कर्तव्यम् । पापनिर्हरणार्थं जपः । पवमान शुक्रिय रुद्रसूक्तादि
जपविधिः ।

अष्टमे—आज्यतन्त्रचरुतन्त्रमेदेन अग्नि निधानम् ।
 श्राद्धे पादप्रक्षालनादि । महालयश्राद्धम् । दुर्मृतौ प्रायश्चित्तम् ।
 मृतस्य पुनर्जीवनप्राप्तौ ग्रहणप्रकारः । दशाहकृत्यप्रकारः ।
 अनभिगम्यस्त्रीगमने प्रायश्चित्तम् । उपनयनानन्तरं ब्रह्मयज्ञ-
 कारणम् । कृच्छ्रप्रतिनिधयः । आशौचम् ।

नवमे—और्ध्वदैहिक कर्मविचारः । वपनविधिः । तत्र
 अग्निनिर्णयः । द्वादशाहादिविधिः । आब्दिकम् । तत्रतिथिर्गाह्या-
 वर्जनीया च आमहिरण्यश्राद्धविधिः ।

दशमे—निमन्त्रणीया ब्राह्मणाः वर्जनीयाः । निमन्त्रणे
 प्रायश्चित्तम् । श्राद्धेग्राह्याः पदार्थाः वर्ज्याश्च । पिण्डदान
 तिलतर्पण विधिः । कर्तृभोक्तृनियमः ।

एकादशे—श्राद्धांगतर्पणम् । कस्मिन् श्राद्धे कदा तर्पणम् ।
 तर्पणप्रकारः । तर्पणे तिथिवारनिरीक्षणम् ।

द्वादशे—अग्निसमारोपणम् । जातेमृते च वपनविचारः ।
 श्राद्धे वैश्वदेवः । भोजनविधिः ।

त्रयोदशे—भोजने पक्कनियमः तत्र ग्राह्यत्याज्यपदार्थाः ।
 दर्शपूर्णमासकालः । सापिण्ड्यविधिः । दर्शेषु स्त्रीत्वपुंस्त्व-
 विचारः । कर्ममेदेन तद्व्यवस्था । वस्त्रनिष्पीडन विधिः ।

यमतर्पणम् । औषधादि सेवनेऽपि ब्रह्मयज्ञः कार्यः । यज्ञोपवीत-
निर्माणम् । ग्रन्थिः, धारणम् । अर्घ्यदानं, प्रायश्चित्तार्घ्यम् ॥

चतुर्दशे—पात्रोद्भृततोयेन सन्ध्याकरणेविधिः । मार्ज-
नम् । गायत्र्या भिन्नपादत्वेनजपः ।

अत्र सन्ध्या, सामजपादिविधिः सामगानां औपासनारंभः
विवाहाच्चतुर्थेदिने, इत्यादयः अवश्यविज्ञेयाविषयाः प्रतिपा-
दिताः छन्दोगानाम् ॥

॥ अपरसूत्रम् ॥

अपरसूत्रं गौतममहर्षिणा प्रणीतम् । अपरकारिकाकारः
प्रणम्यगौतमाचार्यं सूत्रमाश्रित्यतत्कृतमिति, प्रयोगमणि दर्पणकरः
अक्षपादीयसूत्रार्थमालोच्यान्यस्मृतीरपि इतिच, गौतमकृतत्वेन
भणति, अतः गौतमः कर्तेति ज्ञायते ।

इदं पटलद्वयात्मकं त्रयोदशखण्डात्मकं च वर्तते । जीवस्य
शरीरात् लोकान्तरंप्रतिगमनसमये सुखेन गमनार्थं सामजपः,
निर्गतेसंस्कारक्रमः, तदर्थमग्न्युत्पत्तिः आश्रमभेदेन, अग्निसन्धान-
प्रकारः, संस्कारप्रयोगः “यथोक्तं सामगानमनुगीतो ब्रह्मलो-
कमवाप्नोति” इति सुस्वरसामगानेन ब्रह्मलोकावाप्तिरुच्यते ।
न पृथग्ब्रह्मभेदसंस्कारोविहितः । एवं आद्यादशाहं प्रयोगाः

कथिताः । अनन्तरं श्राद्धप्रयोगः । पार्वणस्त्रिपुरुषोद्देश्यः ।
 एकोद्दिष्टः एकोद्देश्यकः “प्रायणकाले प्राक्स्मृतिवियोगात्”
 इत्यारभ्य एतेपिण्डा व्याख्याताः इति पूर्यते । इदं सष्टि
 वरहूरु श्रीकृष्णस्वामि श्रोतिभिः मुद्रापितम् । दुर्लभमिदानीम् ।

॥ अपरकारिका ॥

कर्मणामनुष्ठानोपयोगिनीकारिकेति सर्वसूत्रेषु विद्यते ।
 सूत्रेणैवानुष्ठानपद्धतिर्ज्ञातुमशक्या । अतः एतन्सूत्रानुसारेण
 अपरकारिकेति कश्चनग्रन्थः वर्तते । इयं विशदतया प्रयोगान्
 बोधयति । नवखण्डात्मिकैषा । प्रणम्यगौतमाचार्यं सूत्रमाश्रित्वा
 तत्कृतम् । कारिकासंग्रहं वक्ष्ये सुबोधायाल्पमेधसाम्, इत्यारभ्य,
 अनु ग्रहेण च गुरोः हरेश्च कृपयामया ।

सूत्रं च सूत्रं वृत्तिं च समालोच्य यथा विधि ।

संस्कारादि सपिण्डयन्त कारिका संग्रहः कृतः ॥

इति समाप्यते ॥ एतदपि पञ्चनदेमुद्रितम् ॥ गीर्वाणवाणी-
 मुद्रणालये ॥

॥ गृह्य परिशिष्टम् ॥

प्रायश्चः प्रतिसूत्रं गृह्यसूत्रापेक्षया परिशिष्टग्रन्थो विद्यते ।
 सामवेदे गृह्यसूत्रानुक्तानि कानिचित् उक्तानामपि केषां चित्

प्रयोगविशेषाः विधीयन्ते गृह्यपरिशिष्टाख्येनाने न ग्रन्थेन ।
परिशिष्टान्तरापेक्षयाऽस्य कश्चन विशेषः । यत् गृह्यसूत्र
परिशिष्टयोरेकः कर्ताऽन्यत्र । अत्र तु सूत्रकर्ता स्वादिरः
परिशिष्टकर्तारः बहवः । तत्तत्खण्डान्ते नामनिर्देशश्चकृत इति ।

इदं च प्रपाठकद्वयात्मकं एकचत्वारिंशत्प्रकरणात्मकं
विलसति ।

॥ प्रथमप्रपाठकः ॥

शौचविधिः, ग्रामाहूतरं गत्वा यज्ञोपवीतं शिरसिदक्षिण-
क्षणेऽपिष्टाः काष्ठमन्तर्वायोपविशेत् । एकार्लिगे गुदेतिष्ठः
दक्षवामकरेतया इत्यादि, मृत्तिकाविधिः । आचमनविधिः
बद्धशिखोयज्ञोपवीती । न चोष्णाभिर्नफेनाभिः नक्षाराभिरद्भिः,
न बहिर्जानु, ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्तेपंचतीर्था भवन्ति,
इत्यादि सविस्तरं आचमनमुक्तम् । अनन्तरं समिदाधानं
भस्मधारणम् । यज्ञोपवीतनिर्माणं तत्प्रतिष्ठां ग्रन्थिकरणं धारण-
मन्त्रः । ततः सन्ध्योपासन विधिः । गायत्रीजपस्य संख्या
तत्फलम् । संध्याया अकरणे दोषः तत्प्रायश्चित्तम् । ब्रह्मयज्ञ-
विधिः तत्र सावित्र्युच्चारणप्रकारः । विस्तरशः प्रयोगः । औपा-

सनविच्छेदे पुनराधानविधिः । औपासनप्रयोगः । शाट्थायनि
 प्रोक्तानि प्रायश्चित्तानि । अथाष्टव्रतानां प्रयोगः सेतिकर्त-
 व्यताकः विधीयते । प्रतिमरबन्धविधिः रक्षाबन्धनम् ।
 अंकुरार्पणकर्म । पालिकाः सुवर्णमय्यः अलाभेराजतादयः ।
 तत्प्रयोगः । पुण्याहवाचनं । उदकशान्तिविधिः तत्प्रयोगः
 कुत्र कर्तव्यमित्यादिः । प्रथमार्तवशान्तिः । उपाकर्मप्रयोगः
 उत्सर्जनविधिः । रुद्रसंहितायान्यासविधिः । महाभिषेकः ।
 श्रुताभिषेकविधिः नवकलशान् स्थापयित्वा तत्र पूजादि प्रयोगः ।
 पर्जन्यसूक्तविधिः । अर्कविवाहः रम्भाविवाहः । आग्निद्वय-
 संसर्गविधिः ।

॥ द्वितीयप्रपाठकः ॥

अग्निविभागः । विभक्तस्य विनियोगप्रकारः । ततः
 गृहशान्तिविधिः । गृहाराधनं सविस्तरमुक्त्वा गृहाणां समि-
 दन्नादिभेदेन होमः । उपहोमः सामसूक्तजपः दक्षिणादानम् ॥
 अंकुरार्पणं प्रतिसरोदकशान्तिं प्रयोगाः श्लोकरूपेणविस्तरशः ।
 मृत्युंजयध्यानं, पूजा, होमः सूक्तजपादि तस्य फलम् ।
 आयुर्होम प्रयोगः तत्र मन्त्रः सामजपः तत्फलम् । सर्वेषामपि
 होमानां अंगवैकल्ये प्राजापत्यान्तपंचकपाहित्रयोदशकहोमयो-
 र्यवस्था । जृम्भणादि निमित्ते च प्रायश्चित्तहोमः । ब्रह्मणः

स्थाने कूर्चनिधानेविधिः । परिस्तरणदर्भसंख्या । आहुति
प्रमाणम् । स्तरणाग्न्योः मध्ये न परिषेचनम् । समिल्लक्षणम्
सायंप्रातर्होमयोः गौणकालः । औपासनविच्छेदे कियत्पर्यन्तं
प्रायश्चित्तं प्रधानांगभेषेकदा कर्तव्यं, वैश्वदेवस्थालीपाकावश्यकता ।
जातकर्मादीनां वेदव्रतानां च स्वस्वकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम् ।
विवाहमध्येवह्निनाशे कथं कर्तव्यम् । अपरक्रियायां शिलाकुम्भ-
वासोद्व्यविनाशे पुनः करणम् । नवग्रहहोमः श्लोकरूपेण ।
नागप्रतिष्ठा प्रयोगः । गर्भिणीसंस्कारः । वृषोत्सर्गप्रयोगः । एको-
दिष्टप्रयोगः अभ्युदयश्राद्धप्रयोगः । पिण्डपितृयज्ञविधिः । नाराय-
णबलिः । दुर्मृतानां नारायण बलिः । सहस्रभोजनविधिः ।
वृष्टिप्रदायकशान्तिः श्लोकरूपा । वृष्टिप्रदपूजाजपहोमाः ।
सामान्यतः प्रायश्चित्तार्थं सूक्तजपेनियमाः गौतमोक्ताः ।
अश्वत्थप्रतिष्ठा विधिः अश्वत्थोपनयनं अश्वत्थविवाहः । अघमर्षण
जपः । जडबधिरमूकोपनयनम् । पुत्र प्रतिग्रहविधिः । अद्भुत-
शान्तिः । आहिताग्निसंस्कारप्रकारः । उत्सर्जनतर्पणम् । वेदारं-
भक्रमः । एतावदुक्त्वापूर्यते ग्रन्थः ॥

॥ प्रयोगमणिदर्पणम् ॥

अयंग्रन्थः अपरसूत्रानुसारेण यथा क्रमं प्रयोगान् वदति ।
अस्य कर्ताकौशिककुलोद्भवः नारायणसूरीति ज्ञायते ।

अत्र प्रयोगकथनावसरेतत्तद्विषयान् सप्रमाणं विचार्य निर्णयः क्रियते । यथा प्रथमत एव श्रुत पूर्विकां चेत्, तव श्यावीयानि इति बहुवचनमुक्तं सूत्रे । तस्योपपत्तिः निदानसूत्रमादायविचार्यनिर्णीता । एवं बहुषु स्थलेषु कर्तृक्रमे यमकपुत्रविषये शिशुमृतौ, दशाहमव्ये दर्शसंक्रान्ति समागमे पुत्राणामसन्निधाने सापिण्ड्यकालनिर्णये जननाशौचमरणाशौचविषयेच

स्मृति वचनान्युदाहृत्यसयुक्तिकं विचार्यनिर्णयः कृतः ।

अक्षपादीयसूत्रार्थमालोचयान्यस्मृतीरपि ॥

प्रणम्यास्मद्गुरुन् वक्ष्ये प्रयोगमणिदर्पणम् ॥

इत्यारंभः । मुमूर्षुमन्त्यसमये पुत्रादिर्मन्त्रैः स्नाप्य, इत्यादिना दानानि वेदमन्त्रजपः गोदानं, कर्तृक्रमः, कर्ता यदि ब्रह्मचारी, अनुपनीतः, स्त्री, कनिष्ठाभावे ज्येष्ठः, इत्यादौ निर्णयः, संस्करविधिः, अग्नि द्वयसंसर्गविभागौ । ब्रह्मचार्यादीनां अग्निनिर्णयः इत्यादि प्रथमखण्डे ।

द्वितीये शवहरणं रुद्रभूमिसंस्कारः, अग्नि संस्कारः अनन्तर कर्तव्यानि, नदीतीरगृहद्वारकुण्डविधिः पिण्डबलिप्रदानं एकोत्तर-वृद्धिनवश्राद्धानि असगोत्रदहे समापन प्रकारः बालमृतौ कन्यामृतौच संस्कारः सापिण्ड्यविचारः, गर्भिणीसंस्कारः इति । संचयनं, वपनविचारः गर्भवतीवपनम् प्रथमदशमदिनयोः वपन-

विधिः, आशौचिनियमः, अस्थिपर्णदाहविधिः, पुनर्दहन निमित्तम्
तद्विधिः, दशाहमध्ये दर्शसंक्रमणागमे कर्तव्यं, दशाहकृत्यं,
आशौचनिर्णयः संघातमरणेव्यवस्था, पुत्राणामसन्निधाने
विदेशस्थः दशाहमध्ये आगतः । परमागतः, ज्येष्ठेनैव आब्दि-
कर्ण्यन्तं कर्तव्यं, देशान्तरे मृतस्य संस्कारः तस्यतिथिः, यदि
पुनरागच्छेत् कृतसंस्कारादिकः, इत्यादि विचार्यते तृतीय
चतुर्थयोः । अथ वृषोत्सर्गप्रयोगः आद्यमहैकोद्दिष्टं, आवृत्ताद्यं,
आशौचेऽपि एकोद्दिष्टम् । द्वादशाह सापिण्ड्यं, तत्पूर्वं पंचदश-
मासिकानि, सापिण्डीकरणविधिः, अर्घ्य पिण्डसंयोजनम् तिथि-
निर्णयः पंचदशमुहूर्ताः । एकस्मिन् दिने श्राद्धदय संभवे
षण्णवति श्राद्धानि इति पंचमषष्ठयोः । एवं खण्डषट्केण बहवो-
विषयाः सम्यक्विचार्यनिर्णीताः । इदं मधुकरवेणि मुद्राक्षरशा-
लायां मुद्रितं चेन्नपुर्याम् ॥

॥ श्रौतप्रयोगः ॥

आण्डपिल्लै, इतिप्रसिद्धयशाः कश्चित् पण्डितवरः त्रिवेद
श्रौतप्रयोगं रचयामासेति ज्ञायते । तत्प्रयोगे याज्ञिकानां महा-
विश्वासोवर्तते । अतः प्रामाणिकोऽयं ग्रन्थः । तस्य प्रयोगस्य
कचिद्विरामसमयेऽयं श्लोको दृश्यते ।

छन्दोगस्य प्रयोगस्य वृत्तिरेषा प्रदीपिका ।

कृतात्रैविद्यवृद्धेन तारुवृन्तनिवासिना ॥

अयमेव आण्डपिह्लै इति कथयन्ति याज्ञिकाः ।

सामवेदीय श्रौतप्रयोगमधिकृत्य

अग्निष्टो मादि सप्तसोमसंस्थाः अहीनक्रतवः द्वादशरात्रादयः
चयनप्रयोगः इत्यादिकं ताण्ड्यादि ब्राह्मण द्राह्यायणादिश्रौतसूत्रा-
नुसारेण रचितवान् । तद्ग्रन्थारंभः एवं । द्राह्यायणीय कात्याय-
नीय पातञ्जलवाररुचमाशकानुपसंगृह्यकेवलं पंचविंशब्राह्मणोक्तम-
प्युपसंगृह्यषड्विंशब्राह्मणोक्तसासिसुब्रह्मण्यादीनुपसंगृह्य उपनिषदुक्त
लोकद्वारादीनुप-संगृह्यशाखान्तरीयान-विरुद्धानपेक्षितानुपसंगृह्य
मस्वस्वामि रुद्रस्कन्दादीनुपसंगृह्य ज्योतिष्टोममारभ्य विश्वसृजा-
मयनपर्यन्तानां यज्ञक्रतूनां प्रयोग उच्यते । अथ परिभाषा ।
उद्गातैव कुर्यादनादेशे । सोमप्रवाको यज्ञशर्मणस्सोमो भविष्यती-
त्यारभ्य क्रमेण प्रयोगः कथ्यते । प्रयोगानुपूर्वीपरिज्ञानाय
श्लोकरूपेण कारिकापि काचन तत्तत्प्रयोगावसानेलिख्यते ।
साऽपि तेनैव कृतेति ज्ञायते । ताण्ड्य ब्राह्मण भाष्ये सायणा
चार्येण क्रतुसंग्रह कारिकेति काचनकथ्यते साऽन्या । आनुपूर्वी
भेदात् । आतिथ्यान्ते सुब्रह्मण्याह्वान प्रयोगं समाप्य कारिकां
कथयति ।

अथेति मंगलार्थः स्यात्सर्वं क्रत्वर्थ एव च ।

सुब्रह्मण्यायजुः प्रायश्चित्ताम्नायस्तथैव च ॥

एवं रूपेण तत्तत्प्रयोगावसाने प्रयोगं संगृह्य ज्ञापयति । किंच अग्नीषोमीयवपा होमानन्तरं नामसुब्रह्मण्याह्वाने तत्प्रकारं विलिख्य तत्र प्रमाणानि कथयति ॥ यदि पुत्रात्पौत्रोज्येष्ठः तदा पुत्रं वर्गं समाप्यैव पोत्रवर्गाह्वानं तथा पौत्रान्नप्तायदिज्येष्ठः । तदा पौत्रं वर्गं समाप्यैव नप्तृणामाह्वानम् । इत्यादि स्मृति वचनमुदा-
हृत्यवदति । सुब्रह्मण्या स्वरविषयेऽपि प्राक्सुत्या देशात् सूत्रप-
ठितस्वर एव । तत्रापि महाभाष्यकारः इत्यादिना समर्थयामास । अपि च प्रवर्ग्यसामजपविषये धेनुषामाधिकृत्य किंचनसूत्रं सम-
स्येत् पददेवते इति शाण्डिल्यः इति । तत्र औहोवा इत्युक्त्वा हो
इत्यन्तमपोह्य स्वादिष्ठयेत्याह इति विवृतम् । एवं स्पष्टतया दाढ्या-
यण सूत्र व्याख्यानानेपि न दृश्यते एवं बहिष्पवमानगानमपि विश-
दतया सस्वरगान निर्देशपूर्वकं विवृतम् । एवं अग्नि चयन
प्रयोगेऽपि उपस्थान साम्नां स्थल निर्देशपूर्वकं सामानि प्रती-
कग्रहणेन स्पष्टयामास । अतोऽर्यामस्त्रिविधः केवलातोऽर्यामः
ज्योतिरतोऽर्यामः सर्वस्तोम सर्वपृष्ठातोऽर्याम इति सूत्र विवरण
पूर्वकं स्पष्टीकृतः । एवं सर्वेषामपि प्रयोगाणां तत्र तत्र मूल-

ग्रन्थानुदाहृत्य कथनं समेषां याजकानां महते उपकाराय
भवतीत्यलं विस्तरेण ॥

॥ पुरुषोत्तमभट्टीयम् ॥

अग्निष्टोमादीनां प्रयोगः पुरुषोत्तमभट्टाख्येन केन
चित्पण्डितेन विरचितोविलसति । कुत्रचित् प्रयोगावसाने ।

पुरुषोत्तमभट्टेन देवराजार्यं सूनुना ।

प्रयोगपारिजातोऽयं सर्वपृष्ठक्रतौकृतः ॥

इति वर्तते । अतः प्रयोगपारिजाताख्य प्रयोगविशेषं रचितवानि-
ति ज्ञायते । सूत्रानुसारेणैव वर्तते सुबोधं तथा परं प्रमाणं ग्रन्थो-
ल्लेखो नास्ति । साम्नां प्रतीकमात्रग्रहणं विना प्रस्तावादिभक्तीः
पूर्णतया दर्शयामास । अतः प्रयोगं बुभुत्सूनां विना क्लेशं सुबो-
धाय भवति ।

॥ श्रीनिवासदीक्षितीयम् ॥

सामवेदीयश्रौतप्रयोगः श्रीनिवास दीक्षितीयमिति कश्च न
प्रयोगो विद्यत इति श्रूयते परंपुस्तकं नोपलभ्यते नापि मुद्रितमिति
ज्ञायते । अनुद्धरणादि सर्वविधप्रायश्चित्त विधायकं श्रीनिवास-
दीक्षितीयमिति आध्वर्यवं किञ्चित्पुस्तकं वर्तते तदन्यत् ।

॥ श्रौतकारिका ॥

अग्निष्टोमादिषु यागेषु उद्गात्रादीनां कर्तव्य क्रियाकलाप-
ज्ञापिका श्रौतकारिकेति कश्चनग्रन्थः वर्तते । इयं च कारिका-
श्रौतप्रयोगकर्तृभिः अवश्यं ज्ञातव्या अनुष्ठानक्रम सौलभ्याय ।
“तत्रादौवृत उद्गाता महदित्यादिकं जपेत्” इत्यारभ्य क्रमेण
प्रयोगं बोधयति ।

श्रौतप्रायश्चित्तबोधिका सामवेदीयौद्गात्रादिश्रेषप्रायश्चित्त-
विधानार्थमन्याकारिका विद्यते । दोषनिर्हणार्थाय ऋत्वि-
गेकैकः तां सम्यक् जानीयात् । ऋत्विजामन्त्रश्रेषे यजमानस्य
विपरीतफलं स्यात् । ऋत्विजामपि दोषोभवति ।

“मन्त्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह
सवाग्वज्रोयजमानं हिनस्ति यथेन्द्र शत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

प्रहीगः स्वरवर्णाभ्यां यो वै मन्त्रः प्रयुज्यते ।

यज्ञेषु यजमानस्य रुशत्यायुः प्रजाः पशून् ॥

इत्यादिना दोषस्मरणात् ।

“गणेन शंकरं नत्वा कल्पकारास्ततः परम् ।

प्रायश्चित्तानि वक्ष्येऽहं क्रतु वैगुण्यशान्तये ॥

इत्यारभ्य । एवमेवान्ययोः कुर्युः स्तोत्रसाफल्यसिद्धये”

शेषं प्रकृतिवत् कर्म सवनेषु त्रिषूच्यते ॥

इति अष्टोत्तरशतश्लोकात्मकः ग्रन्थः विद्यते । नमुद्रितः ।
अस्य गणेश कारिका, कल्पकारिका, इति नामप्रथते ।

॥ स्मार्तप्रयोगः ॥

पुरुषोत्तमभट्टेन श्रौतप्रयोगवत् प्रयोगपारिजाताख्यः कश्चन-
प्रयोगविशेषः स्मार्तस्यापि रचितः । कचिल्लभ्यते आण्डपिल्लै
प्रयोगोऽपि विद्यत इति श्रूयते स्मार्तस्य तन्नोपलभ्यते । श्रीधरीय-
मिति स्मार्तकर्मानुष्ठापनप्रयोगो विद्यत इति श्रूयते ।

॥ वामनकारिका ॥

वामनकारिकेति कश्चनग्रन्थः स्मार्तपूर्वापरप्रयोगान् सेति
कर्तव्यताकान् गृह्यसूत्रापरसूत्र रुद्रस्कन्दवृत्त्यनुपारेणविधत्ते ।
गृह्यसूत्रे वृत्तौचा स्पष्टान् काम्यप्रयोगान् वृष्टिपशुपुत्रारोग्यसाधन-
भूतान्, अर्ककदलीविवाहौ रजस्वलासूतिकागभिणी संस्कार-
क्रमान्, आहिताग्निसंस्कारं च गृह्येनुक्तान् बोधयति । दक्षिण-
देशीयार्वाचीनप्रयोगग्रन्थानां इदमेवनिदानमित्यपिबुक्तं शक्यते ।

“प्रणम्यस्तादिराचार्यं गृह्यमाश्रित्यतत् कृतम् ।

संक्षेपेणपदार्थानां स्मार्तानां वक्ष्यते क्रमः ॥

अन्येष्वपाद बद्धेषु पूर्वपूर्वेषु सत्स्वपि ।

वाक्यधारण सौख्यार्थं क्रियते पद्ययागिरा ॥

एवमारभ्यश्लोकरूपेण सर्वप्रयोगानुक्त्वा एवमुपसंहियते ।

“खादिरान् सम्यगालोच्य वामनेन मयाकृतम् ।

पद्यभूतां कृतिं प्राज्ञाः परिगृह्णन्तुनिर्ममाः ॥ इति

वामनारुखेन पण्डितेन कृतेति ज्ञायतेऽन्तिमश्लोकेन,
नेदम्मुद्रणामलमतैतावत् ।

॥ शाट्यायनकारिका ॥

इयं शाट्यायनकारिका विवाहादीनां गृह्योक्तानां कर्मणां
क्रमबोधिका । अंगानि प्रधानानि च यादृशक्रमेणानुष्ठेयानि
तादृशक्रमेणैव बोधयति । एतस्य सम्यक् उपस्थितौ अप्रमादं
प्रयोगमनुष्ठापयितुं शक्यते । पूर्वप्रयोगमात्रं विद्यतेऽत्र । अपर-
प्रयोगबोधिककारिका पूर्वमुक्ता । सूत्रेऽनुक्तानां नान्दीपुण्याहं
कुरादीनामपि प्रयोगं बोधयति । एकदेशाग्नौ कृत्स्नाग्नौ च क्रिय-
माणानि । पुण्याहनान्दी प्रतिपराणां कारण कालः । अग्निनामधे-
यानि । इत्यादिकमत्रैव बोद्धुं शक्यते । त्रिंशत् खण्डात्मिकैषा ।
रचयितृनामनोपलभ्यते । शाट्यायनकारिकेति समारुपाबलात्
शाट्यायन इति कश्चित् पण्डितः कर्तेति ज्ञायते । खादिरगृह्यानु-
सारित्वादस्माभिरनुष्ठानायोपयोज्यते । गीर्वाणमुद्रणालये पञ्चनद-
क्षेत्रेमुद्रापितं श्रीकृष्णस्वामि श्रौतिमहानुभावैः ।

॥ शय्याप्रयोगः ॥

शय्याप्रयोगो नाम कश्चिद्ग्रन्थविशेषः दक्षिणभारते प्रथते । सच गृह्यसूत्र रुद्रस्कन्द वृत्ति वामनक रिकादिप्रामाणिक-
ग्रन्थानुसारेणानुष्ठापयितृणाम्महते उपकाराय भवति । नान्दी
श्राद्धप्रयोगः प्रथमम्, परस्तात् उदकशान्त्यादिकर्माणि कर्मणा-
मङ्गभूतानि । प्रधानानि च जातकर्मादीनि व्रताष्टकपर्यन्तानि
विशदतया बोधयति । उपनयनादिमुख्यकलः गौणकालः तदति-
क्रमे व्रात्यतेत्यादिकं स्मृत्यनुसारेण बोधयति । अनन्तरं
गृह्योक्तकाम्यकर्मणां प्रयोगः अनुष्ठानोपयोगी सविस्तरं प्रकाश्यते
सन्ध्यामाध्याह्निकप्रयोगश्च । अरकर्मणि सापिण्ड्यन्तानिगभिणी
प्रसूतिक संस्करादि प्रतीकग्रहणं विनामन्त्रान् स्पष्टमुदीर्य बोधयति ।
अन्तेग्रहयज्ञाख्यः नवग्रहागधनप्रयोगः एवं पूर्यते । स्मार्ततन्त्र-
सुधानिध्यादि प्रयोगाणाम्मूलमिदमेव । अन्तेदानश्लोकाः
विद्यन्ते । कर्ताकोवेति न ज्ञायते । शय्याप्रयोग इति समाख्यया
शय्यरुग्रामाभिजनः कश्चिदिति अनुमतुं शक्यते । तालपत्रमयं
वर्तते नैतावन्मुद्रणामलमत ॥

॥ स्मार्ततन्त्रसुधानिधिः ॥

अयं ग्रन्थः पूर्वप्रयोगान् अपरप्रयोगांश्च पूर्वोक्तप्रामाणिक-
ग्रन्थानुसारेण अनुष्ठानोपयोगितया सम्यग्बोधयति । दाक्षि-

णात्याः प्रायेणेमेवग्रन्थमनुपरन्तः स्वकार्याणि कुर्वन्ति ।
वरहुरुग्रामाभिजन श्रीलक्ष्मण श्रौतिमहाशयैः संपाद्यमुद्रापितं
पंचनदक्षेत्रस्थ ब्रह्मानन्दमुद्राक्षरशालायाम् अष्टषष्टैः वत्सरेभ्यः
पूर्वम् । इदानीं विरल एव ग्रन्थोऽयम् ।

“यज्ञेश्वरं विभुं देवं यज्ञानां फलदायिनम् ।
शङ्करं पार्वतीनाथं नौमिमवार्थसिद्धये ॥
नमामि स्वादिशचार्यं मखस्वामि महागुरुम् ।
रुद्रस्कन्दं महात्मानं सर्वमतकर्मसिद्धये ॥
श्रौतज्ञं सामवेदस्य स्मार्तं लक्षणपारगम् ।

इत्यादिनास्वीयवंशप्रख्यातिं स्वतातपादानामाचारज्ञानाति-
शयादिकमभिधाय तदनुग्रहेण रचितमिदं ।

लक्ष्मणश्रौतिना व्यक्तं स्मार्ततन्त्रसुधानिधिः ।
सामगानां सुखार्थाय प्रयोगः क्रियतेऽधुना ॥

इति विनीतिप्रदर्शनं पुनस्मरं प्रारभ्यते ।

मन्त्र ब्राह्मण सूत्र गृह्य परिशिष्ट सायणाचार्यमखस्वामि
रुद्रस्कन्द वामन श्यामरु प्रयोगपारिजात श्रीनिवास दीक्षितीय
प्रयोगमणिदर्पण धर्मशास्त्रदीनि समस्तानि यथामति यथा श्रुतं
मुहुर्मुहुर्विमृश्य छन्दोगानां बालानामपि सम्यगवबोधनार्थं
स्वादिरगौतमसूत्रोक्तानां कर्मणां प्रयोग उच्यते । इति प्रारंभः ।

विलम्बिनामके वर्षे भौमवारे शुभे दिने ।
 वृषभेमासिहस्त्रर्ध्वे शुक्लपुण्डशमीतिथौ ॥
 श्रीकृष्णस्वामि पुत्रेण पञ्चनदनिवासिना ।
 प्रणीतः श्रीलक्ष्मणेन स्मार्ततन्त्रसुधानिधिः ।
 इति समाप्तिर्दृश्यते ॥ मुद्रापितमिदानींनोपलभ्यते ॥

॥ प्रयोग कुसुमावलिः ॥

अयं छन्दोगानां पूर्वापरप्रयोगान् व्यनक्ति । विवाहादि
 तत्तत्प्रयोगारंभात् पूर्वं कारिकाः विलिख्य मुद्रापितमिति
 महत् उपकाराय भवति । अयं ग्रन्थः श्रीमदप्पट्टयदीक्षित
 वंश्यैः श्रीस्वामिशास्त्रिवर्यैर्वेदशास्त्रसंपन्नैस्तं पाद्यमुद्रापितं प्रमाथि-
 संवत्सरेकुम्भघोणे ।

॥ तत्रायमारंभः ॥

मरकतवल्याश्लिष्टं मार्गपहायं सुद्रुमं नमताम् ।
 कुलदैवतमस्माकं कर्मारार्घ्यं श्रेयध्वरेशानम् ॥
 सूत्र भाष्य प्रयोगादीन् परिशील्ययथामति ।
 पूर्वाचार्यानुरोधेन छन्दोगहितं काम्यथा ।
 बालाम्बा जननी यस्य वैद्यनाथाध्वरीपिता ।
 आता पितामहश्चापि यज्ञेश्वरमखीसूधीः ।

अप्ययथाध्वरिवंश्येन ग्रथितास्वामिशस्त्रिणा ।

छन्दोगीयस्मार्त कर्म प्रयोग कुसुमावलिः ।

अयंग्रन्थः पूर्वोत्तर भागद्वयात्मनारचितः । पूर्वभागे तत्तत्कर्मणामारंभान्पूर्वं तत्तत्कारिकाः, पुत्र प्रतिग्रहपष्टयन्द पूर्तिशान्ति वास्तु होम दर्शतर्पण ब्रह्मयज्ञादयः प्रयोगविशेषाः संकीर्णसामान्यधर्मशास्त्रवचनानि इत्यादयः लक्ष्मण श्रौति विरचित प्रयोगापेक्षया अधिकतया संग्रथिताः । उत्तर भागेच अपरप्रयोग क्रमे गर्भिणी सूतिकारजस्वला कन्या बालादि संस्कार प्रयोगः, नवग्रहमखप्रयोगः, सप्तविंशति नक्षत्राणां सामवेदोक्तमन्त्राः, क्षेत्र पिण्डतर्पण मन्त्राः संकीर्णविश्वकवचनानि चाधिकतया वर्तन्ते ।

अतः समेषां सामगानां महत उपकाराय भवत्ययंग्रन्थः ।
अयमपि नोपलभ्यतेऽधुना ।

॥ सामगाहिकसंग्रहः ॥

अयमपि श्रीस्वामि शास्त्रिभिरेव संग्रथितः । सुप्तोत्थितस्थ प्रातः स्मरणमारभ्य रात्रौ प्रथम यामशयनपर्यन्तं अवश्यानुष्ठेयान् कर्मविशेषान् सम्यक् विशदयत्ययं ग्रन्थः । विशिष्यसंन्यस वन्दनादि प्रयोगं, स्नानभेदं, समुद्रस्नानविधि, उपाकर्मोत्सर्जन-

प्रयोगं च सविस्तरं विशदयति । श्रीरङ्गस्थवाणीविलासमु-
द्रणालये मुद्रापितं द्वादशदर्पेभ्यः पूर्वम् ।

॥ सामप्रियं वामदेवं सामिसोम विभूषणम् ॥

ब्राह्मणान् सामगान् वन्दे गुरुंश्च ज्ञानसिद्धये ॥

इत्यारभ्य प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थः । अन्तेशताभिषेक प्रयोगो-
मुद्रितः सविस्तरः ॥ अयमुपलभ्यत इदानीम् ॥

॥ ग्रन्थसारशिक्षा ॥

ग्रन्थसारशिक्षाख्योऽयं ग्रन्थः छलाक्षरपरिज्ञानायगणनी-
यानां विषयाणां संग्रहेणश्लोकरूपेण प्रतिपादकः ।

ग्रन्थसार इति ख्यातः सारभूतः प्रवर्तते ।

योदीर्घपर्वमात्राणां ज्ञापकस्साम्नि साम्नि च ॥

दीर्घाक्षराणि प्रथमं विरामाः पर्वणामथ ।

ततो मात्राश्च गृह्यन्ते तदन्ते वाक् छलाक्षरम् ॥

इत्यारभ्य मात्राशब्दस्यार्थः छलाक्षरे कस्य ग्रहणं कस्य
परित्यागः ऊह्रहस्ययोः छलाक्षराय कानि गृह्यन्ते, छलाक्षर-
शब्दार्थः क इत्यादिनिर्णय अन्ते ॥

भारद्वाज नृसिन्धेन विचार्य च यथामति ।

सारं छलार्णयोरित्थं परिभाषा प्रकीर्तिता ॥

इति श्लोकेन पूर्यते । अनेन नृषिह्वाभिधः कर्तेति
ज्ञायते । ग्रन्थोऽयमर्वाचीनः प्राचीन कोशेषु सर्वानुक्रमण्या-
चानुपलंभात् ।

॥ सामवेद सर्वानुक्रमणिका ॥

सामवेदीयानां ग्रन्थानां स्वरूपतः विषयतश्च प्रकाशिका ।

सप्तगानानि वै साम्नां बाह्वणा अष्टवै स्मृताः ।

दशसूत्राणि सप्तापि दश लक्षणमिष्यते ॥

तत एषां स्वरूपं तु कथ्यतेऽत्र समासतः ।

गायत्रं प्रथमं गानं आग्नेयं तु द्वितीयकम् ॥

तृतीयं मैन्द्रं गानं स्यात् पावमानं चतुर्थकम् ।

अर्कद्वंद्वं व्रतानीति त्रीणि पर्वाणि पंचमम् ।

ततः परं शुक्रियं स्यान्महानाम्नी ततः परम् ॥

एतानि सप्तगानानि प्रकृतेः कथितानि च ।

अथवा । आग्नेयं प्रथमं तु स्यात् ऐन्द्रं स्यात् द्वितीयकम् ।

तृतीयं पावमानाख्यं चतुर्थं छान्दसम्मतम् ॥

शुक्रियं पंचमं प्रोक्तं षष्ठं मूहाख्यमेव तु ।

सप्तमं तु रहस्यं स्यात् इत्येतत्सामगानकम् ॥

इति केषांचित् मतम् ।

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमम् ।

षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात् ततस्सामविघ्नानकम् ।

आर्षेयं देवताध्यायो भवेदुपनिषत्ततः ।

संहितोपनिषद्वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिताः ॥

इत्यष्ट ब्राह्मणानि ।

द्राह्मण्यणपनुपदं निदानं कल्प मेव च ।

उपग्रन्थाश्च क्षुद्राश्च तन्दा (ताण्ड्य) लक्षणमेव च ॥

सूत्रं पंचविधं ज्ञेयं कल्पानु पदमेव च ।

अनुस्तोत्रं तु विज्ञेयं सूत्राणां दशकं स्मृतम् ॥

इति श्रौतसूत्राणिदश ।

गृह्यगायत्रमृक्तन्त्रं सामतन्त्रं च पुष्पकम् ।

ततोवग्रहं च हित वाक्यं स्तोभानुसंहारम् ॥

मात्रार्चिकेछलं चैव पाणिनीयं च शैश्वकम् ।

नारदीयं गौतमीयं लोमशीयमतः परम् ॥

अथ आयानुदात्तं च रावणीयं ततः परम् ।

परिशिष्टे लक्षणेऽस्मिन् वनसंख्याप्रकीर्तिता ।

इति सप्तदशलक्षणानि ।

ऋग्दीपिकातथा ऋच्यध्यूढं सामांकमेव च ।

ऋच्युद्धारस्तथा पद्यो परी ऋचनिधातकम् ॥

छन्दोमय्युपनिदानं तथा पैङ्गल नागकम् ।

नैगारख्यं लघु ऋक्तन्त्रं चन्द्रिकाख्यं स्वरस्य तु ।

ददंक्रः प्रतिस्तोत्रीयं विदुरेवं हि सूरयः ।
 ऋग्लक्षणमिति प्रोक्तं राशिसंख्या विधानतः ।
 सूची चतुर्थानित्यानि नमनं धारिलक्षणम् ।
 हस्तलक्षणमित्येव प्रकृतेस्तु लघोस्तथा ॥
 ऊहस्यतु लघूदस्य चैषां साम्नां प्रकाशिका ।
 सामोपर्यंक संज्ञच प्रकृत्यूहस्य लक्षणम् ॥
 संकृतं च तथैवानुस्मारवै कृतमेव च ॥
 स्वर भक्तिः कर्षणं प्रग्रथन त्रयमेव च ॥
 संपत्यस्तोत्र्यति हृतं स्तोभोत्तारक्रमेव च ।
 वेण्णामलक्षणं गीति कल्पं चैव ततः परम् ॥
 चरणानां व्यूहमिति लक्षणं पारिभाषिकम् ।
 फलाख्यं परिशिष्टर्षिं देवानां क्रमकारिका ॥
 पंचविंशति संख्याथ ब्राह्मणानां च सूचिका ।
 सूत्र लक्षण सूचिभ्या माहृत्यांकवनं स्मृतम् ॥
 सर्वानुक्रमणी नाम इयं ग्रथस्य निर्मिता ।
 श्रौतस्मार्त प्रयोगाणां ग्रन्थाख्या सम्यगीरिता ॥

इतः परं मूलग्रन्थानां प्रयोगग्रन्थानां च ग्रन्थ संख्या
 अध्यायतः खण्डतश्च, ग्रन्थ कर्तुर्नाम क्वचित् खण्डानां प्रतीकग्रहणं
 व्याख्यातुं नाम इत्यादि विशदीकृतम् ।

यथा ॥ सामतन्त्रं प्रवक्ष्यामि सुखार्थं साम वेदिनाम् ।
 औदत्रजि कृतं सूक्ष्मं साम गानां सुखावहम् ।
 तत्र प्रपाठकाः प्रोक्तास्तिथि संख्यामुनेर्मताः ।
 खण्डालमाया विज्ञेयाश्छन्दोगैः कटपादयः ।
 प्रथमे चतुरीये च षष्ठके सप्तमे तथा
 त्रयोदशप्रपाठके रुद्रसंख्या मुनेर्मताः ।
 द्वितीये च तृतीये च पंचमेदशमेतथा ॥
 अष्टमैकादशे ब्रह्मन् दशसंख्यास्तु खण्डकाः ।
 नवमे द्वादशेचैव नवकामुनि सत्तमाः ।
 चतुर्दशप्रपाठके खण्डा आदित्यसंज्ञकाः ।
 खण्डास्त्रयोदश प्रोक्ता स्तिथिसंख्याप्रपाठके ॥

अत्र खण्डाः, छमाया, इति शब्देन सप्त पंचाशदुत्तराशतं
 इत्यर्थोलभ्यते वर्णानां वामतः इति न्यायेन या इति एक
 संख्या मा इति पंचसंख्या छ इति सप्त संख्या १५७ इति
 कटपयादि संख्याया निर्दिष्टाः । एवं ऋक्तन्त्र फुल्लसूत्र
 शिक्षादीनां ग्रन्थ संख्याप्रदर्शिता । लाहूर नगरे मुद्रापित
 (१९३३-वर्षे) पुस्तकादानीतम् अत्र सामवेदिनांकौधुम-
 शास्त्रीयानां मन्त्र ब्रह्मण श्रौतसूत्र गृह्य सूत्र धर्म सूत्र प्राति
 शाख्यशिक्षा मात्रालक्ष्मणलक्ष्मणग्रन्थाः कतीति विशदतया
 ज्ञायते इति ज्ञातव्यं सामगैस्तमैः ॥

॥ लाट्यायन गोभिलसूत्रे ॥

उत्तरदेशीयाः कौथुमशाखावलम्बिन एव द्राह्यायण श्रौत-
सूत्रस्थाने लाट्यायन श्रौतसूत्रम्, खादिरगृह्यस्थाने गोभिल-
गृह्यं अन्यच्च छन्दोगपरिशिष्टं कर्मप्रदीपापर नामधेयम्, गृह्या-
संग्रहम्, वासिष्ठ श्राद्धकल्पम्, स्नानमन्त्र्यासूत्राणि, वृषोत्सर्ग-
विधिं च प्रमाणतया श्रौतस्मार्तकर्मसूत्रयुञ्जते ।

द्विपंचाशदिमेग्रन्थारशाखायाः कौथुमेरिह ।

प्रोक्तास्सामोदधौयस्मात् श्रौतेस्मार्ते सुनिश्चिताः ॥

इति मन्त्र ब्राह्मणात्मकमूलग्रन्थानां श्रौतस्मार्तसूत्रागाम् ,
लक्षणग्रन्थानां च परिगणितासंख्या द्विपञ्चाशत् इति तेषां-
संप्रदायः । तत्र लाट्यायन श्रौतसूत्रं समग्रं मुद्रापितम्, गोभि-
लीयं गृह्यसूत्रमपि नारायणभट्टोपाध्यायभाष्यसहितं मुद्रापितम् ।
प्रायशः बोधायनादि सूत्राणां मूलं तत्तत्प्रकरणे संकलय्य
टिप्पण्यपि चिन्तामणिभट्टाचार्येण विस्तरशः कृतमुद्रापिता च ।
चन्द्रकान्ततर्कालङ्कार इति कश्चन पण्डितवरेण्यः व्याख्यात-
वान् इदं । तदपि मुद्रापितम् । गोभिलीयसूत्रं खादिरसूत्रस्थानां
पदार्थानां अधिकानां च व्यञ्जकम् ॥

“जैमिनीय शाखावलम्बिनस्तु आर्चिकगानाख्य मन्त्र-
भागं कौथुमशाखातः विलक्षणस्वरयोगेन गायन्ति । तेषां

ब्राह्मणं जैमिनीय ब्राह्मणमिति, श्रौतगृह्यसूत्रमपि जैमिनीयमिति विभिन्नतया वर्तते । जैमिनीयब्राह्मणं ४० अध्यायाः गृह्यसूत्रमध्यायद्वयात्मकम् । तत्र पाकयज्ञतन्त्रम्, पुंस्वन सीमन्ताद्युपनयनान्तम् । नान्दीप्रयोगः, सन्ध्योपासनम्, उपाकर्मोत्सर्गप्रयोगः, वेदव्रतानां उपक्रमविसर्गौ समावर्तनम्, विवाहः, औपासन वैश्वदेवौ, इति प्रथमाध्याये । श्राद्धम्, अष्टकाः और्ध्वदेहिकं अद्भुतशान्तिः ग्रहशान्तिः, अनश्नत्संहिताकल्पः, इति द्वितीयाध्याये च विषयाः । खादिरेऽविद्यमानः अनश्नत्संहिताकल्पः इति संहितापारायण विधिः सेतिकर्तव्यताको विहितः पापक्षयार्थत्वेन ।

अग्निं प्रतिष्ठाप्याचारावाज्यभागौ हुत्वा अग्नये सोमाय रुद्राय इत्यादि श्रावणहोमवत् हुत्वा उत्तर तन्त्रं समाप्य ओं पूर्वा व्याहृतीः सावित्रीं च गीत्वा सोमं राजानं गीत्वा सन्ततमधीयीत, विरामे एवं होमः । इति प्रयोगः ।

॥ राणायनशाखा ॥

राणायनीयशाखाध्यायिन इति केचिद्वदन्ति । तेषां कौथुमशाखातोभिन्नतया मन्त्रभागो ब्राह्मणभागो वा प्रातिशाखादिकं वा न किञ्चिदपि ग्रन्थान्तरं विद्यत इति विच्छिन्न

संप्रदायाः स्युः । परं ह उ इति स्थाने हावृ इति वदन्ति ।
शाट्यायनबाल्लविशाखयोः ब्राह्मणग्रन्थः उत्तरदेशे वर्तत इति
गौतमशाखीया अपि वर्तन्त इति ज्ञायते । परमतीव-
विरळाः । एवं सामवेदे उपलभ्यमानान् ग्रन्थानधिकृत्ययथो-
पलम्भं यथामतिविलासं च रचितोऽयं ग्रन्थः । गुणैकप्रवणैः
सामलक्षणचणैः श्रौतस्मार्तविचक्षणैश्च सम्यक् परिशील्यसाध्व-
साधुविषयनिरूपणेन सफलमतु मदीयंपरिश्रममिति संप्रार्थये ॥

सामजालजलाकीर्ण छन्दः कल्लोल संकुलम् ।

तन्त्रग्राहान्वितं वन्दे सामवेदमहार्णवम् ॥

सप्ताकार विभक्तिरम्य तनुमान् सप्तस्वरद्वीपवान् ।

नानारूपमखाख्य रत्ननिलयोदेवर्ष्यनेकाश्रयः ।

कल्पेन्दूदय वर्धमानविभवश्छन्दोऽनदीपूरितः

स्तोभोत्तुङ्ग तरङ्गवानवतुवस्सामागमांभोनिधिः ॥

अप्पय्य दीक्षितेन्द्राणां नीलकण्ठपरवीसुतः ।

यज्ञेश्वरपरवीतस्य नीलकण्ठाख्यदीक्षितः ॥

तज्जोयज्ञेशयज्वातु रामनाथाख्यदीक्षितः ।

तज्जो वेङ्कटमुन्वाख्यो नीलकण्ठश्च तरसुतः ।

महालिङ्गाख्य यज्ज्ञा च वैद्यनाथाख्य दीक्षितः ।

तत्सुतः श्रीमहालिङ्ग दीक्षितस्सामर्मवित् ॥

तदात्मजोरामनाथस्मामलक्षण कोविदः ।
 विद्यात्राकपति धर्मज्ञ इत्यादिबिहृदं बहन् ॥
 दीक्षितेन्द्रात् द्वादशोऽयमद्वैत ज्ञाननिष्ठः ।
 सामाम्भेधेस्समुद्भूत्य सारसर्वस्वमर्पयत् ॥
 पराशक्तेः प्रसादेन कट क्षेण च सद्गुरोः ।
 छन्दोगानां हितार्थाय जीयादाचन्द्रतारकम् ॥

॥ ओं तत्सत् ॥

यत्प्रपितामहपिना साक्षादप्यययजनो नत्ता ।
 तन्नतृप्तनुनेदं संग्रथितं सामसारसर्वस्वम् ॥

अप्यय दीक्षितेन्द्राणां वंशावलिः । कुलकूटस्थः वक्षस्थला-
 चार्य दीक्षितः तत्पुत्रः नृसिद्धाचां दीक्षितः तत्पुत्रः रंगराजाध्वरी ।

रङ्गराजाध्वरि पुत्रः	सर्वज्ञकल्पः
चतुरधि कशत	तस्यैकादशपुत्राः देमायै-
प्रबन्ध निर्माण	तत्रज्येष्ठः
चातुरी धुरीणः	यज्ञेश्वर दीक्षितः ॥ ३ ॥

श्रीमप्यय दीक्षितेन्द्रः ॥१॥

तत् पुत्रः

विनायक सुब्रह्मण्य शर्मा	नीलकण्ठ दीक्षितः ॥४॥
तस्य कुमारास्त्रयः ज्येष्ठः	तस्यज्येष्ठः रघुराति
नीलकण्ठ दीक्षितः ॥२॥	दीक्षितः, कनिष्ठः ।

यज्ञेश्वर दीक्षितः ॥ ५ ॥

दक्षिणामूर्ति कृतपञ्चा-
श्वरोपदेशः

तस्य द्वौ पुत्रौ ज्येष्ठस्य
पौत्रानन्तरं सन्तति
र्नास्ति । कनिष्ठः
रामनाथ दीक्षितः ॥ ६ ॥

तत्पुत्रः वेङ्कटसुब्रह्मण्य
दीक्षितः ॥ ७ ॥

तस्य त्रयः पुत्राः
तत्र ज्येष्ठः
नीलकण्ठदीक्षितः ॥ ८ ॥

तस्य त्रयः तत्र ज्येष्ठः
महालिङ्ग दीक्षितः ॥ ९ ॥

तस्य चत्वारः तत्र ज्येष्ठः
वैद्यनाथदीक्षितः ॥ १० ॥

तस्य पुत्रः
महालिङ्गदीक्षितः ॥ ११ ॥

तस्य द्वौ तत्र ज्येष्ठः
रामनाथ दीक्षितः ॥ १२ ॥

सामसारसर्वस्व, भारत
स्थलयात्रादि प्रबन्धकृत
तदनुजः कृष्णमूर्ति
दीक्षितः मायूरवासी तस्य
पुत्रौ वैद्यनाथरामेशौ ।

तस्य पञ्चपुत्राः
पट्टाभिराम-गोपाल
विश्वनाथ-सुब्रह्मण्य-
सदाशिवाः ।

ज्येष्ठस्य पञ्चसुताः
भास्कर-चन्द्रशेखरोमा

शङ्कर-शिवकुमारराजारामाः
नवमस्य द्वितीयः नील-
कण्ठ दीक्षितः, तत्पुत्रः राजु-
दीक्षितः, तत्पुत्रः नीलकण्ठः
तत्सुतः कृष्णः

तृतीयस्सांबशिवदीक्षित
तस्य सन्ततिर्नास्ति-चतुर्थ

मापति दीक्षितः । तस्य द्वौ- यज्ञेश्वर दीक्षितः तस्य सन्तति
 सुब्रह्मण्य-रामनाथदीक्षितौ । नास्ति। तृतीयः शेषाद्रिदीक्षितः
 ज्येष्ठस्य त्रयः महालिङ्गवैद्य- तत्पुत्रः नीलकण्ठ दीक्षितः
 नाथाय्या स्वामिनः पूर्वयो- तत्पुत्रः सुन्दर दीक्षितः
 सन्ततिर्नास्ति । कनिष्ठ- नत्तम् - तत्पुत्रः नीलकण्ठः
 स्यास्ति । अष्टमस्य द्वितीयः तस्य चत्वारः पुत्राः

सप्तमस्य तृतीयः यज्ञेश्वरदीक्षितः तस्य त्रयः पुत्राः
 तत्र ज्येष्ठः साम्बशिवदीक्षितः - तत्पुत्रः यज्ञस्वामिदीक्षितः-
 तत्पुत्राः नीलकण्ठसुब्रह्मण्य रामस्वामिनः - द्वितीयः नीलकण्ठ
 दीक्षितः तत्पुत्रः रामनाथदीक्षितः तत्सुतः वैद्यनाथदीक्षितः
 तस्य त्रयः पुत्राः । तृतीयः वैद्यनाथ दीक्षितः तस्य त्रयः पुत्राः
 यज्ञस्वामि नीलकण्ठ सुब्रह्मण्य दीक्षिताः । अत्र ज्येष्ठस्य पुत्रः
 सुन्दरदीक्षितः तस्य द्वौ कुण्डस्वामि रमणि नामधेयौ - ज्याय-
 सन्नयः पुत्राः । द्वितीयस्य नीलकण्ठापरनामधेमस्य स्वामि
 शान्निणः पुत्रः विश्वनाथः तस्य चत्वारः पुत्राः । तृतीयस्य द्वौ
 शङ्कररामाख्यौ । शङ्करस्य चत्वारः पुत्राः रामस्य द्वौ पुत्रौ ।

परिधाविनामकेऽब्दे जन्माष्टम्यां गुरोश्चशुभवारे ।
 कौथुमशास्त्रीयानां पूर्तिचागात्सामगारसर्वस्वम् ॥

S AMASARASARWASWAM

The Veda is the bedrock on which our religion rests. Bhagavan Veda Vyasa divided the Veda into four branches: Rik, Yajus, Sama and Atharvan. Of these, Sama has thousand sub-branches or Sakhas (vide III Khanda of Charana Vyuha Parisishtam.) Some Sakhas were, it is there stated, destroyed by Indra, because they were chanted during prohibited periods. Patanjali also speaks of a thousand Sakhas. He speaks at one place of seven sakhas:- Ranayaneeyam, Satyamugram, Kaleyam, Mahakaleyam, Langalayanam, Sardoolam and Kowthuma, and elsewhere mentions Shatyayaneeyam, Kalvalam, Mahakalvalam, Langalam, Gowtameeyam and Jaimineeyam. Of these, Kowthuma sakha obtains in Dravidadesa; Jaimineeyam in Kerala, Ranayaneeyam in Maharashtra, making only a total of three extant sakhas of Sama Veda.

The Acharyas of the sakhas number thirteen: They are: Ranayani, Satyamugri, Durvasa, Bhaguri, Kaurundi, Gaulgulavi, Oupamanyavar, Dharala, Gargi Savarni, Varshaganyar, Kuthumi, Salihotra and Jaimini. Jaimini, according to slo. 74, Chapter VI

Skandha 12 of Srimad Bhagavatam initiated his son Sumantu and his grandson Sukarma in Sama Veda, teaching each of them one *Samhitha*. Sukarama had three disciples : Hiranyanabhakausalya, Paushpinji, and the Bramhavith Avantya. Their disciples can be found in the north and east of India - so says the Bhagavata. And the Vishnupurana also says so. As Jaimini was Bhagavan Vyasa's disciple, the division into various Sakhas probably took place after the period of Veda Vyasa. The majority of the Sama vedins today seems to be of Kauthuma sakha group, though there are a few Jaimineeya sakha adhyayis in Kerala and some other areas.

Kauthuma sakha consists of two sections: Mantras and Brahmanas. The mantra section is to be found both in the form of Archika and in the form of Gana. Archika can be subdivided into Purva Archikam and Uttara Archikam. Prakriti samas link up with Purva Archikam and Oohagana with Uttara Archikam. Purva Archikam is also referred to as Chanda Archikam. Chanda Archikam breaks up into seven prapatakas, each consisting of ten kandas (or dasatis). The seventh prapathaka is the Rik of Aruna Sama and including Mahanamni. We have seven pra-

patakas called Chandah Padam for Chandah Archikam.

Uttara Archikam breaks up into nine prapatakas with 22 adhyayas. Each adhyaya consists of many dasatis, unlike Purva Archika. The Padapata of this is in nine prapatakas (Vide the table on page 9 of this book).

For sthobha padas not covered by Rik, we have separate padapata, of two prapatakas with 25 dasatis (more fully dealt with in Stobhanusamharam).

There are 400 suktas, in Uttara Archika, each having 1 to 12 Riks. (Vide the table on page 10.) The total number of Riks in Sama Veda is thus 1 875 and for these we have valuable commentaries by Sayania, Bharata-swami and Madhava.

The Gana section of this veda breaks up into two parts, Prakriti and Ooham. They are also referred to as Prakriti Aranyaka, Ooha and Rahasyam, the last term being used in the original texts for the Aranyaka portion. That part of Prakriti which can be chanted inside a village is referred to as Gramageya and that which can be chanted only in an Aranya as Aranyageyam. The Vikriti of Gramage-

yam is called Ooham and that of Aranyageyam as Rahasyam. This is also called Ooharahasyam.

Sama gana has, principally, seven swaras, referred to also as Ratantara, Brihat and Vamadevyam, out of which has developed the sangita sastra. Gandharva Veda on which sangita rests is spoken of also as an Upaveda of Sama Veda. We shall expand the swaras later in the section entitled Narada Siksha Vivarana. Prakrit Samas invariably conform to Archika: Purvarchika riks chanted are Prakriti and one sama is chanted in one rik and also several Samas. They are divided into seven ganas : (vide page 12 Gayatram..... Katitanicha)

1. Gayatra, 2. Agneyam, 3. Aindhram, 4. Pavamanam, 5. Arkaparva Dvandhvaparva Vrataparva, 6. Sukriya, 7. Mahanamni.

Some divide the ganas thus : (1) Agneya (2) Aindhra (3) Pavamana (4) Aranyaka (5) Sukriya (6) Ooha (7) Rahasyam. But this does not seem proper. Ooha rahasyam cannot be called Prakriti. Sarvanukramani speaks of 7 ganas, 8 Brahmanas, 10 sutras, 17 Lakshanas, all of them original texts. A Vikriti like Ooha rahasya does not quite belong here, it seems to me.

Seven Gānas: The first of these is Gayatram. The basis is the rik.

I. *Tath Savitu*: (6 Prapatakas, 13th chapter of Uttara Archika) The gana of this is set out in the Devatadhyaya Brahmana. The lakshanas of this gana are set out in Arsheya Brahmana Gayatra¹ Vidana and Drahyayana Sutra. Gayatragana is used in stotras like Bahishpavamanam and in rituals like Brahma-yagnam, Upakarma and Upanayana Vrata etc.

II The second is *Agneya*. The ganas here concern Agni. Hence the name.

III. The third is *Aindhram*. We have Bahu-sami, Ekasami, Brhati, Trishtubh, Anushtubh, Indrapuchcham, in this. Bahusami is so called because many Samas in each rik are chanted thus, while Ekasami is so called because only one Sama in each rik is chanted thus. Brhati is the name given to Samas in Brhati Chandas, and anushtubh and Trishtubh are also named after the chandas of the Samas. Indrapuchcham is not named after any specific chandas: The first two khandas are in Ushnikchandas. the 3rd in Kakupchandas, 4th, 5th, 6th, in Pankthi chandas, 7th, 8th in Gayatri Pankthi, Trishtubh and 9th in Jagati. Ashti and Athyashti. The Devata too is not uniform.

Hence the name does not derive either from the chandas or the Devata. The remnant of Aindhra is called Indrapuchcham, perhaps on the analogy of the practice of calling the concluding rituals of a yagnapuchcham.

IV. *Pavamanam*: The word here means the Adhishtana Devata of Soma Rasa. As the Samas in this gana chant about Soma, this is called Pavamana.

V. *Arkaparva*: Along with Dwandvaparva and Vrataparva is the fifth gana. In this there are a large number of Samas, named Arka. The Samas in the Dwandva come in doublets and hence the name. Those in the Vrataparva bear the name Vrata.

VI. *Sukriyam*: The Samas in this relate to Surya. Sukra is one of the names of Agni who is Light. Since Surya is also Light, the term Sukra is used here also for Surya. The constituent organs of Surya give their name to the Samas in this ganas. They are called Siras-sama, Chakshussama, srotrasama, Vaksama, Jihva Sama, Oorusamani, puchchasama and Adityathama. Hence the name Sukriyam.

VII. *Mahanamni*: The Samas in this gana bear this name. These Samas altogether, with the seven ganas are called Prakriti and cover

17 prapatakas ending with Pavamana, 6 in the Aranyaka ending with Sukriyam-totalling 23 in all. Prakriti Samas total upto 84 khandas. See table p. 15. In the Aranyagana we have the Udhvayama and Bharunda Samas as a kind of appendix.

Oohaganam: This involves the chanting of the Samas in Prakriti in terms of the riks of uttara archika. Samas in Prakriti chanted in each rik yield one Sama per rik. In Ooha, the Samas are chanted in terms of three riks ordinarily and we have therefore three Samas per rik, though single Samas also exist: These Samas are used in yagnas like Agnishtoma. Oohaganam depends on the procedural Karma of a yagna. This is set out in Mahabrahmanam: It is in conformity with this that uttara Archikam proceeds. Samas in Prakriti are 'anadi', beginningless. These Samas are sorted out in Uttara Archikam and assigned to specific yagnas as prescribed in the Brahmana. When chanted, the rik may be in short chandas. When the Sama gana is chanted in the long Chandas, according to the rule laid down by the Brahmanas, it takes on the 36 lettered *Brahatsama* of Brahati chandas. It is prescribed that it should be chanted in terms of the 64 lettered *Ashti Ghandas*. The chanting has to be governed carefully by close attention to the lak-

shanas and Brahmanas, and avoiding errors of letters or swaras: If errors are committed, the result may be injurious to the Yajamana's (sacrificer) life, children and wealth. Taking due account of our limitations, in their farsighted kindness for us, our elders have laid down regulations about which Sama should be chanted in which rik and also required of us that Ooha should be regarded as esoteric and secret, thus guarding its purity and propriety. This has now been set out in a book and Mimamsakas, on this ground regard Ooham as man-made (*Paurusheyam*). But the gana and the riks are not man-made. It is their combination that is man-made. Indeed the Nidana Sutrakara regards Ooha itself as *Apaurusheyam*. In Brahma yagna and in parayana relating to prayaschitta rituals, Ooharahasyams are not utilized by our elders. Gramageya samas which fall into Ooha section are called Ooham and Aranyageya samas are referred to as Rahasyam. These Ooha and Rahasyam are each subdivided into seven parts. Each part is called a tantram. They are *Dasaratram*, *Samvatsaram*, *Ekaham*, *Aheenam*, *Satram*, *Prayaschittam* and *Kshudram*. This division conforms to the division of the yagnas

1. Excluding the first day, the last day prayaneeyam, Udayaneeyam of the yagna

Dwadasaratra, the intervening ten days are to be covered by stotras in prescribed order. Hence this is called Dasaratram. The first two Vimsas of these, according to the Brahmana, are to be chanted in yagnas like Agnish-toma. Even so, the name seems apt.

2. *Samvatsaram* As these relate to yagnas which are performed over the year, the name Samvatsaram is given to them.

3. *Ekaham* is the name given to Samas which are chanted at yagnas of a single day's duration.

4. *Aheenam* is so called because the Samas in this are used in Yagnas lasting for many days. A single person may perform this yagna; many persons may also do it jointly.

5. *Satram*: This is a yagna done by many yajamans and lasts for months and even years. The Samas used in this yagna bear this name.

6. *Prayaschittam*: Samas chanted in remedial or corrective of errors committed in a yagna are so called.

7. *Kshudram*: This refers to Namas used in yagnas designed to destroy enemies in Abhi-chara Rituals.

Thus Namas chanted by three Ritviks (the man who performs yagas) are called Ooham

and Rahasyam. The three rituals-*Udgatha-Prastota*, and *Pratiharta* sit in *Sadas* at a yagna, after chanting appropriate mantras and when the Hota group calls for stotra, Stotra must be chanted, without pauses each bhakti coming close on the preceding one. (A Bhakti is the fivefold structure of Sama-prastava, Udgitha-Prathihara Upadrava and Nidhana with Omkar and Himkar added to them (This is dealt with later) (Here vide tables on 22).

CHAPTER II

The Brahmana Section

The Eight Brahmanas

Maha Brahmana.

There are eight Brahmanas in Sama Veda. They are: Praudha (Tandyam), Shadvimsam, Samavidanam, Arsheyam, Devatadhyaya, Chandogyam, Samhitopanishad and Vamsa. Praudha or Tandyam (so called after Tandi Maharishi who revealed it) or Mahabrahmana is the longest of them all, consisting of 25 chapters (also called Panchavimsa Brahmanam). This concerns Somayaga exclusively. Yagnas are of various kinds-Agnihotra, Darsa Purnamasa Ishti, Agnishomiyapasu Agnishtoma etc. Agnihotra homa is done with Yajur Veda.

Ishti and pasubhandha are done with Rik and Yajur Veda. But Soma yagna is done with all three vedas, Rik, Yajus and Sama (vide Apastambha Srauta sutra) From Agnishtoma upto Viswasrujamayanam, there are 178 yagnas covered by this Brahmana. Katyayana and Apastamba in their Srauta Sutras rely chiefly on this Brahmana, and Drahyayana cites Mantras from this for various rituals.

CHAPTER I contains mantras relating to Agnishtoma, Somabhakshana, Upahvana, Dakshina Pratigraha and Brahmatva sacrifices.

CHAPTERS II AND III deal with stomas like Truvrut. A stoma is a count of the Stotra Samas. The counting is to be done with a stick of the fig tree called Kusa, the procedure of which is laid down in Drahyayana.

CHAPTERS IV & V deal with the yagna called Gavamayana with 361 sutyas. It lasts for 12 months. On the concluding day of the yagna when the soma juice is extracted and taken by the yajaman.

CHAPTERS VI-IX deal with the reasons behind the names Agnishtoma Atiratram, Jyotishtoma of these yagnas prayachitta ceremonies concerning the soma plant, breakage

of the Dronakalasa or Mahavira. All these yagnas have only one sutyai.

CHAPTERS X-XV deal with the yagna called Vyudhawadasham which has 12 sutyas. It is also called ahinakratu of which, it is the Prakriti. It is also called Dwadasaratram.

CHAPTER XVI deals with single sutyas like Jyoti, Gauh, Ayuh Abhijit, Viswajit.

CHAPTER XVII covers vratyastoma and 12 other yagnas, including chaturmasya. For Varunaprakasam two sutyai, for sakamadha, three sutyai and for other two sutyai each.

CHAPTER XVIII deals with Ritapeyam and 10 other yagnas including Vajapeyam and Rajasuyam. For Vyushtidwiratra two sutyai, for other one sutyai only.

CHAPTER XIX 20 Somayagnas including Rat are prescribed, each having one sutyai. The yagnas here are double Viz. Rat-Virat Udbhit-Balabhit etc.

CHAPTER XX 13 athiratras, 3 ahinas in sarvastoma, ahinas have two sutyai, other one.

CHAPTER XXI 13 ahinayagnas are dealt with, Six of them have 3 sutyai, four-3 sutyais, three-5 sutyas.

CHAPTER XXII covers 18 ahinayagnas 3-6, 7-7, 1-8, 2-9, 4-10, 1-11 sutyas. The last is

called Ekadasaratra "Paundarikam"

CHAPTER XXIII 28 ahinas. 2-13, 3-14, 4-15
5-16, 17, 18, 19 & 20 2-21 sutyas etc.

CHAPTER XXIV 20 ahinas.

CHAPTER XXV has 18 khandas: The first 12 khandas cover 12 ahinas, one Adityanamayana 361 sutyais, 2 angirasamayana, 361 sutyai, 3 drtivatavatoryana, 363 sutyai etc totalling 178 yagnas (The term 1000 year is according to Jaimini, to be construed as 1000 days).

There is no question of performance of yagnas on this scale but devout reading especially as part of Brahmayagna study of their import will be spiritually meritorious.

Sri Chinnasami Sastri has edited the Sayana Bhasya on this great Brahmana in Chowkamba Sanskrit series.

SHADVIMSA BRAHMANA

Maha Brahmana has 25 chapters. Shadvimsa may be regarded as the 26th chapter, setting out what has not been stated in the other chapters. It has five chapters and 48 khandas:

CHAPTER I deals with the call to Subramanya i.e. the rite performed three days before the last day of Sutyahams morning and evening. The deity summoned there is hailed

as Sarvatmaswarupa: The rationale of Indra's name, the contents of Subramanya rik, the three savanas, chandas, definition, viswarupa gana, the sources of the thee vyahratisand thence the sources of the three worlds and the penitential rite of Rek, Yajus and Samavedas.

CHAPTER II deals with rethasyadhorgana, definition of Dorganam, the upahavam that the Udgatha may do in the three savanas, pravascitta for mischants by the Hotha, Devaritvikvarana, devayajnanaprarthana, devayagna, the site for the yagna, its Lakshanas, e.g., the need for a tank or well to the east of the site, Ahavanya, Surya having to be below the site etc.

CHAPTER III Avabhruta bath Sama Abhi chara yagnas for destroying enemies Ishu, Sandamsa, Vajram and Vaisvadeva yagna for 13 days of the Satrayagna.

CHAPTER IV The origin of garhaptyaagni emphasis on oneself doing agnihotra rather than a ritvik, lakshana of oudumbari of yupa selection of woods like Bilva, Purasu blackwood, areca etc. for the rites, exposition of the devatas and merits of sandya devatas, Sandhya vandana, origin of swahadcvī, the gotram, akshara etc.

CHAPTER V deals with adbhuta santi prakara covering santikarma for ominous happenings and portents of disaster to kings and peoples, earthquakes, disaster of cattle and elephants damage to fields and houses blood rain, bleeding of trees, instability images of deities in temples, smoke emerging from the horns of cattle, children being born deformed.

There is exposition here of the powers and potencies of deities and devas like Indra: (There is an edition of this Brahmana edited by Jeevananda Bhattacharya of Calcutta.) Kendriya Vidyapeeth of Tirupathi.

SAMAVIDHANA BRAHMANA

This is the third Brahmana and deals with mantras to be meditated on by persons unable to perform the major yagnas prescribed in the other two Brahmanas. The ritual for this japa is dealt with, like krichracharana, disciplinary ritual etc., It consists of 3 chapters and 25 khandas. It prescribes mantras to be chanted respectively for freedom from disease, for the birth of children, for long life, for salvation etc. Samas covering Rudram, Purushasukta, Ganapati sukta, Surahmanyasukta, arishtavarga, pavitravarga are dealt with.

CHAPTER I tells us of the sukshma rupa of this universe in Brahman before creation and of the seven swaras that respectively please

various creatures, prajapatyakrichram, Athikrichra krichra Tikrichra their fruits, agniadhana upto Darsapurnamasa, agnishtoma, ukthya, shodasi, atiratra, Vajapeya, abthoryama, dwadasaratra, gavamayana, tapachchida, sowmikachaturmasya, yagnas spread over several years and their fruits. Amrita samhita, Swargakamasomhita, Rudrasamhita, Vishnu samhita, Subrahmanya Ganapati samhita, Pitru samhita etc. Penitentiary rites for stealing a brahmana's property, Rajapratigraha, Brahmanahimsa etc are also dealt with.

CHAPTER II tell us that life-giving, wealth giving samas should, if not commenced at the prescribed time, be commenced on pushyana-kshetra after three days fast. Satayushkamas propitiatory rites against abortion paisachadosha, danger caused by serpents, enemy activity, security on the highways during journey, samas designed to gain control over persons, Raja Sannidhi and Sabha etc.

CHAPTER III deals with mantras to be chanted for various auspicious desires like wealth, grain; Vastuhoma discovery of concealed treasure, avoiding punarjanma (ratri upasana) samas for direct vision of devas, for achieving lordship of three worlds. Brahma revealed this to Brahaspati, the latter to

Narada, and Narada to Vyasa, Jaimini and others in the guruparampara. (Edited by Satyavrata Samasrami, Calcutta Vidhyapeetha Tirupathi and by Burnell).

ARSHEYA BRAHMANA

This is the fourth Brahmana and tells of the great seers who discovered the specific prakrity sama mantras, their devatas, their metres etc, essential to the correct chanting and use of them for attaining merit here below and above. It has three chapters. I Chapter-28 khandas, II Chapter-25 and III-29 khandas totalling 82 khandas, making the description asitidvaya extremely appropriate in this regard

DEVATADHYAYA BRAHMANAM

This is fifth Brahmana-4 khandas. I khanda details the devatas of prakriti samas. Through Nidhanas, samas are grouped into sections for the respective devatas. Hence the name. II khanda tells of Gayatri chandas and varnas and devatas. III khanda tells of the origin of Gayatri, Ushnik, Anushtub, Brahati, Pankti, Trishtub, Jagati chandas.

IV Khanda demonstrates that Gayatri Devi is Viratswarupini, with Brahma as the head, swarga as the forehead, Surya and Chandra as eyes, Agni as the Mukha, Saraswati as tongue

Twashta as the neck etc. If the Gayatri is chanted in this elaborate fashion, it will yield full merit. This is essential not merely for chandogas, but for followers of all vedic sakhas. There is an edition of this Brahmana with Samhithopanishad edited by me during 1959 with commentary and notes.

CHANDOGYA UPANISHAD

This is the sixth of the Brahmanas and has ten chapters of which the first two deal with Karma Khanda and the eight remaining with Upanishadic doctrine. The two opening chapters are called Mantra Brahmana, giving the mantras appropriate to various Samskaras like Jatakarma, Namakarana, Choula, Upanayana, Vivaha, Pumsavana and Seemantha Pakayagnas, Kamyakarmas, Madhuparka etc.; etc. Sayana Bhashya and Gunavishnu Bhashya on this have been published by the Calcutta University. The first five chapters of the Upanishad portion deal with various Upasanas and the remaining three expound the Nirguna Brahmaswarupa. It is the unique feature of the Upanishad that it affirms the doctrine of Tattwamasi in forthright fashion:

CHAPTER I covers Karmaangavabaddhopasana-praise of Omkara Upasana of Aditya in the form of Prana etc. In the form of

stories of Silaka, Dalbhya, Jaivali and Usha-shti, the fruits of Artvijya are set forth.

CHAPTER II: Deals with Panchabhaktika and Saptabhaktika samas and their prayoga in yagnas Dharmaskandha Nirupana, Omkara prasamsa, Devayagna and the fruits of chanting these for the Yajaman are set forth

CHAPTER III: Describes with Adhithyopasana, nirvachana of Gayatri, Atmayagnopasana, Akshayadiphalaka upasana etc.

CHAPTER IV: Deals with Janasruti Upakhyaana, the story of Raikva, the story of Satyakama and the Upasana of Agni. We learn from the Raikva story the fathomless complexity and mystery surrounding the true Jnani. The Satyakama story emphasises truthfulness as Dharma, in particular of the Brahmachari. Upakosala's gurukula vasa with Satyakama and the attainment of Gnana through worship of Agni are described.

CHAPTER V: Prana vidya the story of the struggle among the Indriyas, each claiming supremacy - resulting in the recognition of the primacy of prana is related. Swetakaetu's encounter with Pravahana whose five questions he could not answer, his return to his father and their visit together to Pravahana

to learn from him the Panchagni vidya, the dying and rebirth of being, are next dealt with. Oupamanyava and others, seem get initiated in Vaiswanara vidya. Pranagni Hotra is described.

CHAPTER VI: Swetakatu's conceit is subdued by his father Aruni drawing attention to his ignorance of that which is beyond mere learning. On his becoming a humble seeker after this supreme wisdom, Aruni instructs him in the basic truth that all proceeds from Sat and the doctrine of Tatwamasi (Thou art that) like rivers emerging from and merging in oceans, like an acorn being the mother of the oak, like a pinch of salt making all the water saltish when it is full with the water-all is Brahman. Human beings are like blind folded creatures, whose vision of reality is awakened by a true guru.

CHAPTER VII: Narada-Sanat Kumara Samvada on Brahma Vidya. All the sciences of the world are useless without a knowledge of the self, which is beyond Name and Form.

CHAPTER VIII: Dahara Vidya: The human body is Brahmapura; in the lotus of the human heart dwells the Atman. The inner Atma comprehends within itself all the universe without. Human ignorance of this blinds one to

this truth and like ignorant then we walk over gold mines not suspecting the gold beneath our feet.

Finally in the story of Indra and Virochana, we are bidden to see the unreality of the body and the transcendent reality of the Atman

Samhitopanishad Brahmana:

It is the seventh Brahmana and has five khandas, Vamsa Brahman is the eighth Brahmana and has three khandas which deals with Guru Parambara Samadyayin. All the eight Brahmanas have commentaries by Sayana Acharya and Sri Sankara Bhagavatpada has a magnificent commentary on Chandogyopanishad.

Kalpasutras of Sama Vedins are in ten part. Drahyayanasutra, Anupada, Nidana, Kalpa-Upagrantha, Kshudra, Tandayalakshana, Panchas vidhasutra, Kalpanupada and Anustotram, Sama vedins are called Drahyayanasutris. The sutra has a commentary by Dhanvi called Deepika. It consists of thirty one patalas (sections) covering yagnas, Samaveda verses suited for various occasions and ceremonies Anupada-sutra has ten divisions. Nidanasutra is by Patanjali and has ten divisions. The Kalpa sutra and Kshudra by Gargya masaka are the oldest of its kind and eleven chapters and six chapters respectively.

Upagrantha sutra is by Katyayana Maharishi and has four prapatakas. Tandayalakshana has three prapatakes and 34 khandas. Panchavidyasutra has 14 khandas dealing with Pancha Bhakthis. Kalpanupada has two prapatakas and 24 khandas.

SAMAVEDA LAKSHANA GRANTHAS

Gayatra Vidhana - by Sungasharya-deals with samas relating to Gayatri and has eight khandas.

Riktantra - by Sakatayana Maharshi deals with lakshanas of the Archikas and is in five prapatakas topics like origins of sounds of language their Swarup, Samhitalakshna Sannikarsha aksharas etc., are covered.

Laghu riktantra sangraha - 158 slokas expounds points like long aksara as becoming short etc., with illustrations during sama: *Savarna dirgha* expounds points dealt with in the above grantha.

Riktantra Vivarthi - covers (1) Gayatraganaparakara (2) Swarithanirupana and (3) Ekasruti Vidhana for prachayaswara.

Samatantra - is the lakshanakranta for Prakriti samas and was composed by Audavraji Maharishi 15— chapters and 138 khandas.

Samatant'ra Prakasika - by Mahaganapati is of the nature of a Vivarana of Samatantrabhashya,

Samatantrasanagrat'a epitomises the sutras for each sama.

Aksharatantra 26-khandas 200 sutras covering stobhas of Sama Veda.

Pullasutra has 10 chapters and 129 khandas. It expounds 18 Bhavas.

Pullapothi expounds lakshanas of all the Ooha samas.

Avagrahasutram 12 sutras prescribing rules for padapatha

Hita Vakyam tells us how many veshtanapadas there are in a rik.

Stobanu Samhara deals with stobha words in samas.

Matra lakshana prescribes the rules governing length and shortness in sama chanting.

Archika Lakshana expounds the swaras of riks.

Chalaprakriya expounds the technical aspects of chalaksharas.

Paniniya siksha: Although common to all vedas, is mentioned here because it covers

sama veda as well. Deals with letters and sounds in use in the Veda.

Naradiya Siksha expound the lakshna of Sama and Rik.

Gautamiya Siksha deals with samyukta aksharas. *Lomasini Siksha* deals with aspects of swaras and modes of their utterance.

Githi Kalpam expounds the prastavabhakti of the samas in uhagana.

Grihyasutras cover aspects of all karmas performed in the homa with the homagni of the grihasta in the form of aphorisms. There are forty samskaras and of these 26 are expounded here.

Other treatises on sastric aspects of human, well being are Gautamasutra Gautamasmṛti Aparasutra, Grihyaparisishṭa, Prayogamāni, Darpana Srautaprayoga, Purushothamabhāṭṭiya Srinivasa Dikshithiyam, Srauta Karika, Prayoga Parijatha, Sridharyia, Vamanakarika, Satyayana Karika, Smṛta Tantrasudhanidhi, Prayoga Kusumavali Samagahnikaśaṅgraha.

All the above matters are more elaborately described in the Sanskrit Text.

॥ श्री गुरुकी कृपा है ॥

यह बहुत प्रसिद्ध की बात है कि, वेद चार हैं इन में साम-वेद एक है और वह उत्तम भी है। क्यों कि “सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः” “एष हवा अयज्ञः योऽसामा” “स सामभिः उनीयते ब्रह्मलोकम्” “वेदानां सामवेदोऽस्मि” इस प्रकार, वेद उपनिषद् और गीताओं में प्रगट किया गया है।

इस सामवेदसे ही देव मनुष्य गन्धर्व पितृलोक और असुरों का समूह, तरु तृण सब जीवराशि अपना अपना जीवन खुशी से कर सकते हैं। इस तरह सामविधान १-१-८ में वयान हुआ है।

देवों का समूह जो यज्ञ से खुराहोता है वह ऋचों में अच्छी तरह सामों के गान से ही बहुत प्रसन्न होता है।

षड्विंश ब्राह्मण में (१-५-७) यह स्पष्ट कहा गया है कि (स्वर) स्वर्ग लोक सामसे ही पैदा हुआ।

भगवान् शिवजी के अष्टोत्तर में “सामप्रिय” और श्रीललिता सहस्रनाम में “सामगानप्रिया” एक एक नाम पाये जाते हैं, इस से खूब मालूम होता है कि शिवजी, और ललिता माताजी सामगान से बहुत प्रसन्न होते हैं।

तैत्तिरीय उपनिषद में “हाउ, हाउ, हाउ” इसी प्रकार सामगान करते करते ज्ञानियों के लोग ब्रह्मसाक्षात कार करने के बाद भी जो अनुभव पाते हैं उसी को बयान किया गया है । इनसे हम जानते हैं कि सामवेद बहुत उत्तम है ।

इस सामवेद में हजार शाखामें हैं भगवान् जो महाभाष्यका प्रणेता पतञ्जलि हैं वह कहता है कि “सहस्रवर्त्मा सामवेद” श्रीमत् भागवत दसवां स्कन्ध में “सहस्रं संहिता भेदं चक्रे साम्नां तज्जुतम्” तार्कतीः शाखाजगृहुः” इस प्रकार श्रीधराचार्यजीने खूब विवरण किये ।

विष्णु पुराणों में कहा गया है कि सामवेद को हजार शाखामें हैं ।

ऐसे बहुत प्रामाणिक ग्रन्थों में भी कहा गया है कि सामवेद को हजार प्रकार भेद है एक सौ अर्धयु शाखायें, इक्कीस ऋग्वेदको नौ अथर्ववेदको, और सामवेद में एक हजार शाखायें हैं । इस प्रकार निश्चय रूप से वर्णन किया गया है ।

शाखाभेद

चरणव्यूहपरिशिष्ट में - राणायनीय, शाटवायनीय, शाट्युप्र, कल्बल, महाकल्बल, लांगल, कौथुमीय, गौतमीय, जैमिनीय यों नौ प्रकार हैं । या, राणायनीय, शाट्युप्र, कालेय, महाकालेय, लांग-

लायन, शार्दूल, कौथुम इस तरह सातभेद है, ऐसा निश्चित रूप से कहा गया है ।

आजकल द्रविड वंग वीहार प्रदेशों में कौथुमशाखा, द्राविड, और केरल प्रदेश में जैमिनीय शाखा, कर्णाटक और सिंहाचल प्रान्तों में राणायनीय शाखा, इस प्रकार तीन शाखायें पायी जाती हैं । ऐसा जान पड़ता है कि जहां तहां गौतम शाखावाले रहते हैं । इस तरह सुना गया है कि तीन सौ साल के पहले शार्दूल शाखा वाले भी रहते थे ।

राणानीय शाखा में, मन्त्र, ब्राह्मण, श्रौत, स्मार्त, सूत्र, प्रातिशाख्यम्, इस प्रकार, बहुत अंश, और ग्रन्थ, कौथुम शाखा से फरक रूप से नहीं जान पड़ते हैं लेकिन जैमिनीय शाखा में दीख पड़ते हैं ।

उत्तर देश में रहनेवाले जो कौथुम शाखा को अपनाते हैं, लाट्वायन श्रौतसूत्र और गोभिल गृह्यसूत्र, इन दोनों सूत्रों को अपने अपने सूत्र कहते हैं ।

यों यही कारण से दक्षिण देश में रहने वाले आस्तिक महाशय द्राह्मयणीय श्रौत सूत्र, और खादिर गृह्य सूत्र इन दोनों को अपने अपने सूत्र बतलाते हैं । उसी के मुताबिक काम किया करते हैं ।

चरण व्यूह में तेरह आचार्य पुरुषों के नाम कहे गये हैं, उनके नाम नीचे लिखे गये हैं कि, राणायनि, सात्यमुग्नि, दुर्वासा, भागुरि, गौरुण्डि, गौल्गुलवि, औपमन्यव' दाराल, गार्गिसावर्णि, वर्षगण्य, कुथुमि शालिहोत्र, और जैमिनि ।

कौथुमशाखा ।

जो कुथुमीजी से देखी गयी, वही कौथुमशाखा । भारतदेश में बहुत प्रदेश में कौथुमशाखावाले, उस शाखा के लक्षण जाननेवाले और अध्ययन करने वाले और उसी प्रकार कर्मानुष्ठानकरनेवाले, उसको पालन करनेवाले बहुत से महापुरुष दीख पड़ते हैं । इस से उन्हीं के बारे में जो छपे गये हैं और बिना छपे ताल पत्रों में पाये गये हैं उन्हें अर्थ कहकर प्रकाश करने के कारण इस ग्रन्थ को हम आप के सामने सौं पक़रते हैं ।

आपस्तंब महर्षिजी ने कहा कि मन्त्र, और ब्राह्मण, दोनों वेद हैं । इस से हर शाखा में मन्त्र, और ब्राह्मण हैं, कौथुमशाखा में भी इसी प्रकार है ।

मन्त्रभाग ।

यह, पूर्वार्चिक और उत्तरार्चिक रूप से दो प्रकार होता है । हर एक को पदपाठ और स्तोम पाठ है । गान भी दो प्रकार से होता है कि प्रकृति और ऊह ।

प्रकृति भी दो प्रकार से होती है कि, ग्रामेगेय (अर्थात् गावों में गाने के योग्य) और अरण्ये गेय (जंगल में गाने के योग्य) ग्रामे गेयकी विकृतिका, ऊह, और ऊहगान रूप दो प्रकार होता है ।

जो अरण्ये गेय की विकृति, उसका भी दो भेद है कि, ऊह्य और रहस्य गान ।

जो प्रकृति गान है वह सात प्रकार है गायत्र, आग्नेय, ऐन्द्र, पावमान, अर्कद्वन्द्व व्रत, शुक्रिय, और महानाम्नी ।

इस प्रकार सर्वानुक्रमणिका में प्रकृतिको सात गान कहे गये हैं ।

कुछ लोग, गायत्र, अर्क द्वन्द्वव्रत, महानाम्नी, इन तीनों छोड़कर, आरण्यक, ऊह, और रहस्य को जोड़कर सात गान कहते हैं ।

इसका आधार बहुत ग्रन्थों में नहीं है, ऊहः - सात तन्त्र रूप हैं किः दशरात्र, संवत्सर, ऐकाह, अहीन, सत्र, प्रायश्चित्त और क्षुद्र ।

॥ मन्त्रभाग इसतरह कहा गया है ॥

ब्राह्मणभागः—आठप्रकारसे हो ता है कि, प्रौढ ब्राह्मण, षड्विंश, सामविधि, आर्षेय, देवताध्याय, उपनिषद, संहितोपनिषत् वंश । आजकल, मन्त्रपाठ, अध्ययन करने से पालित होता है।

लेकिन, ब्राह्मणभाग ऐसा नहीं, क्यों कि, उसके पढ़ने वाले लोग बहुत विरल हैं कहीं कहीं दीख पड़ते हैं ।

सूत्र भी दस प्रकार होता है कि, “ब्राह्मयन, अनुपद, निदान, कल्प, उपग्रन्थाः क्षुद्राः, तन्दा, लक्षण, कल्गानुपदं, अनुस्तोत्रं” देखना आष्टवां पृष्ठ संस्कृत में ऋक्तन्त्र, सामतन्त्र, पुल्लसूत्र, माता लक्षण, शिक्षालय, इस जैसे ग्रन्थों का विवरण आगे गयेंगे ।

आर्चिक भाग ।

पूर्वांचिकः— जो ग्रामे गेय, आरण्ये गेय साम है इन के जो मूल भूत ऋक है उन्हीं को पूर्वांचिक कहते हैं । इसे छन्द आर्चिक भी कहते हैं । प्रपाठक सात हैं । हर एक प्रपाठक में दस दस खण्ड हैं । सात नें प्रपाठक में छः खण्ड हैं, यहां ६५० ऋक हैं । देखना संस्कृत पृष्ठ ९ । इन ऋचों का पद पाठ भी है । इसे छन्दः पद कहते हैं ।

साम गान करने के समय ऋचों के सिवा जो वर्ण सुन पड़ते हैं उन्हें स्तोम कहते हैं । परं परासे पद पाठ रूप से पढ़ा करते हैं उनकी संज्ञा स्तोम पद पाठ ॥ इनके वारे में दो प्रपाठक और पच्चीस खण्ड भी हैं स्तोमानुसंहार के बयान करने के वक्त कहे जायेंगे ।

उत्तरार्चिक ।

इसके नौ प्रपाठक हैं । जो आधा प्रपाठक, उने अध्याय कहते हैं । किसी किसी प्रपाठक में तीन अध्याय भी हैं । बाईस अध्याय हैं, चार सौ सूक्त, और १२२५ ऋक भी हैं । इसका संक्षेप विवरण सामसारसर्वस्व, दसवां पार्श्व में देखना ॥

इन सब ऋचों को सायण भाष्य है, और माधव, और भरत स्वामीजी, दोनों से किया हुआ भाष्य भी है । आजकल कहीं कहीं दीख पड़ते हैं ।

इस उत्तरार्चिक का भी पदपाठ है कुछ लोग पढ़ते भी हैं । लेकिन नहीं छपा हुआ है । आजकल गान और ऋकसे साथ काशी में छपा हुआ है । इस प्रकार आर्चिक पद पाठ भाग पूरा हो गया । अब गान भाग कहा जाता है ।

प्रकृति में जो दो भाग हैं अर्थात्, ग्रामे गेय और अरण्ये गेय । पर, मूलग्रन्थों में अरण्ये गेय सामों का, रहस्य कहते हैं और गान संहिता भी । इस में सात गान हैं । सामगान में सात स्वर, तीन ग्राम, इक्कीस मूर्छनाएं और उन पचास तान भी हैं ।

इस तरह जो सामगान है उसे यज्ञों में उद्गातृ लोग तीनों सवनों में मन्द्र, मध्यम तार, रूपसे गान किया करते हैं । आगे कहा

जायगा । आर्चिक ग्रन्थ के अनुसार प्रकृति साम गाते हैं । प्रकृति में, एक ऋक में एक ही साम गान करते हैं । कहीं कहीं एक ही ऋक में, दो, तीन, चार, सोल हतक सामगान करते हैं । अठारह तक भी हैं एक ही ऋक में बहुत स्वरों के साथ जो गान करता है उस गान को साम कहते हैं । रथन्तर, बृहत, वामदेव्य, इस तरह इनका नाम भी है । प्रकृति को सात गान हैं ।

पहला गान गायत्र गान = उसका आधार तत्सवितुः यही ऋक् । उत्तरार्चिक ग्रन्थों में छब्बं प्रपाठक में तेरहवां अध्याय में है ।

इसका स्वरूप देवताध्याय ब्राह्मण में कहा गया है । जो गायत्र गान है उसका स्वरूप बहिष्पवमानादि स्तोत्र के समय द्राह्मयन सूत्रों में गायत्र गान विधान ग्रन्थों में ब्रह्मयज्ञके समये में उपनयनव्रत, और उपाकर्म में प्रयोग किया गया है ।

दूसरा: आग्नेय गान: उस में गानके योग्य ऋक बहुशः अग्निदेवता वाली ही हैं इसी कारण से आग्नेय । उनमें अन्य देवताओं को बयान करने वाली ऋक भी हैं तो भी वहाँ बहुतसे ऋक् अग्नि देवता को वर्णन करते हैं इससे इसका नाम आग्नेय ।

तीसरा = ऐन्द्र गान = वहां, बहुसामी, एकसामी, बृहती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् और इन्द्रपुच्छ इस तरह फरक है। एक ही ऋकमें बहुत साम गान करते हैं। उसे बहुसामी कहते हैं। जहां एक ही साम गाते हैं उसे एक सामी कहते हैं, बृहती, त्रिष्टुप् और अनुष्टुप् छन्दों में जोगान होता है वहीं नाम से कहा जाता है। और जहां इन्द्रगान को शेष रूपसे गान होता है उसे इन्द्र पुच्छ कहते हैं, क्यों कि, पुच्छ और शेष, दोनों का अर्थ एक ही है।

चौथा = पवमान गान = पवमान और सोम इन दोनों के बारे में जो ऋक है उस में जो गान करता है उसे पावमान कहते हैं।

पांचवां तो पर्वत्य रूप से हैं = अर्क पर्व, द्वन्द्व पर्व, व्रत पर्व। अग्नि के - अर्क, दीर्घ तमस्के - अर्क, इस तरह व्यवहार है। एक ही ऋक में दो साम गान किया जाता है, इसका नाम द्वन्द्व पर्व, जो व्रत के बारेमें साम हैं जहां, उसे व्रत पर्व कहते हैं।

छबवाँ गान = शुक्रिय = शुक्रतो सूरज है। उसके बारे में जो साम गाते हैं उसे शुक्रिय कहते हैं, आदित्यात्मा, चक्षुस्साम, श्रोत्रसाम, वाक् साम, जिह्वा साम पुच्छसाम, इस तरह। इसी कारण से इन सामों का नाम शुक्रिय हैं।

सातवाँ = महानाम्नी = जहां जो साम है उन सबों का नाम है कि महानाम्नी।

इस तरह पवमानान्त भागको जो ग्रामे गेय हैं सत्रह प्रपाठक है, और जो अरण्ये गेय हैं उसको छः प्रपाठक हैं। दोनों में ८२ खण्ड हैं।

इसी कारण से संहिता भाग को अशीतिद्वयं कहलाना प्रसिद्ध है। हर एक खण्ड को दशति कहते हैं। देखना, पार्व, १५. संस्कृत, पु.

प्रकृति में, रथन्तरं, बृहत, वामदेव्यं इस प्रकार एक ही ऋक में साम गान किया गया है। वे ही साम उत्तरार्चिक में जो ऋक है उन दोनों ऋचों में प्रकृति के जैसा ऊह से गाते हैं, उसे ऊह कहते हैं। प्रकृति में “एकच साम” ऐसा व्यवहार मशहूर है। पर, ऊह में तीनों ऋचों पर गान करने से तृचं इस तरह व्यवहार होता है। कुछ स्थलमें एकच भी है।

जो साम ग्रामे गेय में है उन्हीं को उत्तर ऋचों में गान करने से जो ग्रन्थ है वही ऊह है। पर जो साम अरण्ये गेय है उन्हीं को ऊह से गान करने से रहस्य कहलाता है।

इससे रहस्य सामों का ऐसा भी नाम होता है कि ऊहसम। ऊह और रहस्य को यज्ञों में प्रयोग होता है। इसी से अग्निष्टोमादि यागों के अनुसार ऊह ग्रन्थ दीख पड़ता है। इस प्रकार उत्तरार्चि कों का

क्रम भी यागों का क्रम के जैसे होता है। ताण्ड्यमहाब्राह्मण में कहे गये अग्निष्टोमयाग से होकर विश्वसृजामयनतक १७८, याग तीन प्रकार के हैं = वेतो नित्य, नैमित्तिक और काम्य। उन्हीं को अनुष्ठान प्रकार कहनेवाला, द्राह्यायणादि दस सूत्रों में दीख पड़ते हैं उनके बारे में हम पीछे कहेंगे।

जो साम क्रतुमें उपयुक्त हैं उनके स्वरों को बहुत से प्रकार होने से ऊहा पोह विषय में बहुत मुश्किल होता है उन सब मुश्किलों को दूर कर सरल रूपसे जानने केलिये सूत्र किये गये हैं।

वै से ही विकृति भूत यागों में स्तोम बहुत सा होता है। उन्हीं में बहुतसा फरक है। स्तोत्रों में भी सत्र अहीन क्रतु के संबन्ध में अनेक प्रकार हैं। उन सबों को विधान केलिये द्राह्यायणादि दस श्रौत सूत्र महात्माओं से किये गये हैं। यज्ञ और याग भी वहां कहे गये हैं। इस तरह दूसरे शाखाओं में श्रौत सूत्र बहु प्रकार से नहीं। एक ही है।

जो द्राह्यायणीय है उन्हें दस सूत्र श्रौत में हैं। यही साधुओं का संप्रदाय है कि, जहां प्रायश्चित्त के लिये पारायण, जहां, अदृष्टार्थया पुण्य के लिये जप, जो ब्रह्मयज्ञ है उन सबों में ऊह और रहस्य का ग्रन्थ नहीं इस्तेमाल कर गये हैं।

जो साम प्रकृति में है, वह नित्य है, ईश्वर की सां सके जैसे हैं। हर एक कल्पों में प्रकाश होते हैं। लेकिन ऊहसाम, प्रकृति में जो साम वही उत्तरों में ऊहसे बुद्धि से गान किया गया है, इस से आदिमि यों के मतलब के अनुसार करने से “पौरुषेयाणि” इस तरह मीमांसक लोग सोचते हैं लेकिन, निदान-कारों का मतलब यह है कि जिन के उपर गान किया जाता है उन ऋचों के जैसे ऊह सामभी नित्य ही है। जैसे की तै से जप आदि कामों में ऊह सामों का हस्ते मालकरना नहीं है। रथन्तर, बृहत् वामदेव्य शब्दों को केवल गान मात्र में ही हार्द मतलब है।

प्रकृति में जिस छन्दस पर साम गान करते हैं उस से ज्यादा अक्षरवाले छन्दस में प्रयोग के काल में सामगान करते हैं, कहीं कहीं उलटा भी होता है अर्थात् कम वर्ण से ज्यादा वर्ण पर, और ज्यादा वर्ण से कम वर्ण पर भी होता है। महान् लोग इनके गान करने के विवरण बताये है इसमें बढ़क होने से दोष पड़ता है।

जैसा प्रकृति में सात गान हैं वै से ही ऊह को भी सात तन्त्र ही है। तन्त्रों के नाम पहले कहदिये। उन तन्त्रों की “प्रवृत्ति निमित्त” का कहना अब शुरू करते हैं कि तन्त्रों की प्रवृत्ति निमित्त सिर्फ याग ही है।

दशरात्रम

बारह रात में साध्य "बारहरात्र नामक" एक क्रतु है। जो अहीन और सत्र याग का मूल भूत है। उस में, पहला दिन, और बारहवाँ दिन प्रायणीय, उदयनीय और अतिरात्र नाम से होते हैं। बीच में दस दिन हैं उस दस दिनों में जो स्तोत्र गान करते हैं उसको दस रात्र कहते हैं। वहां पहले बीस बीस में अग्निष्टोम से हो कर अतिरात्र तक स्तोत्र गान करते हैं। इसके बाद ही बारह रात्र का स्तोत्र है। तो भी बहुत होने की कारण इसका नाम दस रात्र हुआ।

संवत्सर पर्व

सब यागों में संवत्सर काल से पूरी करने के योग्य क्रतु है। उनमें जो स्तोत्र रूप से ब्राह्मण और सूत्रों में कहे गये हैं वेही यहां भी गा गये हैं। उसका नाम यह है कि संवत्सर। इन में सौमिक चातुर्मास्य स्तोत्र भी है।

एकाह पर्व

जहां एकाह सुत्याओं के स्तोत्र गान करते हैं उसका नाम एकाह है।

अहीन पर्व

दिनों के गण से किये हुए क्रतु द्व्यह आदि है। उन में जो साम स्तोत्र रूप से गाये गये हैं उसका नाम यह है कि अहीन

पर्व । इस में यजमान एक या बहुत । उन यागों में [शामिल होना दोष है ऐसा कहा गया है ।

सत्र

सत्र याग तो बहुत हैं । इन में गणा मयन पहला है । उन में यजमान लोग बहुत है । सत्रों में बहु प्रकार है कि दिन साध्य, मासों से साध्य सालों से साध्य, हजारों सालों से साध्य भी हैं, ऐसा विधि महा ब्राह्मण में दीख पड़ता है । दिन समूह साध्य तो अहीन है । सत्र यागों में बहुत यजमान आवश्यक हैं । सत्रयाग के सि वा अहीन को यह विशेष है कि एक यजमान या बहु यजमान । जहां सत्र याग में इस्तेमाल किये हुए स्तोत्र हैं “वे, सत्र पर्व” कहलाता है ।

प्रायश्चित्त

यज्ञके समय, ऋकसे, यजुस से और साम से जो गलत होती है उन्हें अच्छीकरना आवश्यक है । नहीं तो जो वहां काम करते हैं उन्हें बहुत सा दोष होता है । इस से प्रायश्चित्त करना खासकाम है । इस तरह प्रायश्चित्त आश्वलायन, आपस्तंब, द्राह्यायन सूत्रों में देख पड़ते हैं । प्रायश्चित्त केलिये स्तुतिरूप से जो साम है उनको प्रायश्चि साम-कहते हैं ।

क्षुद्र

जो दुश्मनों के नाशकरने के वास्ते प्रयोग में आजाते हैं, जैसा, श्येन, इषु, वज्र, आदि उन्में जो साम गाये गये हैं उनका नाम यह है कि क्षुद्र ।

ऊह और रहस्य सामों का विनियोग याग काल में ही हैं । यज्ञ शालामें सद या सदस नामक एक जगह है । वहां ऋत्विजों उद्गातृलोग बैठकर अध्वर्यु और होतृ गण से अनुमोदन प्रकार साम गाते हैं । उसे स्तोमयोग से करते हैं अर्थात्, ऋषि, छन्दस और देवता, विनियोजक ब्राह्मण सात स्वर, देवता, स्तोत्रका फल इन सबको वहां स्पष्टकर देते हैं । उद्गातृ लोग सब, शामिल होकर ही करना जरूरत है । उद्गातृ लोग देवताओंका ध्यान कर साँसको रोक कर अपने अपने भक्तिको प्रयोग करते हैं । सामों का भाग को भक्ति कहते हैं । वह पांच प्रकार से होता है कि, प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतीहार, उपद्रव और निधन । क्रतुप्रयोग में ऐसा नियम है कि प्रस्ताव के पहले हिंकार गान, और उद्गीथके पहले ओंकार गान करना आवश्यक है । इस से सात भक्ति हैं ऐसा भी व्यवहार है । इसके बारे में द्राह्यायण सूत्र, और छान्दोग्य उपनिषत् के विवरण समय में कहा जायगा ।

इन की संख्या विवरण पट्टिका-देखना सं-२३-२४. २५-२६.
पार्श्व ।

इस प्रकार आर्चिक गान रूप मन्त्र भाग खतम हुआ ।

ब्राह्मण भाग

वह आठ प्रकार से होता है । पहला ताण्डव या महत, प्रौढ, या पंचविंश नामसे प्रसिद्ध है । इस में बहुत सा याग होता है । याग-दर्वी होम, इष्टि, पशु, और सोमरूपसे होता है । हर रोज किया हुआ अग्निहोत्र दर्वीहोम, पन्द्रह दिन, पक्ष में कि ये हुए कर्मों को इष्टि कहते हैं । इष्टि में द्रव्य हैं कि, पुरोडाश, चरु दही, इस प्रकार बहुत । वर्षर्तुकालों में पशुके अंगों से जो काम किया गया है वह पशु है । हर सालों में वसन्त ऋतु में किये हुए यागों को सोम, या, अग्निहोम कहते हैं जिसमें सोम छता प्रधान हैं ।

प्रकृति विकृति भाग

जिस कर्म के समीप, उसके, अपेक्षित सब अंग पूरा पूरा कहेगये हैं उसे प्रकृति कहते हैं । जिस के समीप जो विशेष अंग है उसे कहकर और सामान्य अंगोंको अतिदेश अर्थात् (उसके अनुसार-करना) कहागाया है इसे विकृति याग कहते हैं ।

अग्निहोत्र प्रकृति हैं, दूसरे विकृति दर्वाहो मों की प्रकृति भी हैं ।
ऐसे, दर्शपूर्णमास इष्टि प्रकृति हैं, और सब इष्टियों की प्रकृति भी है ।

“ सब पशुयागोंका प्रकृति अग्नीषोमीय पशु है, सब सोम-यागों का प्रकृति अग्निष्टोमयाग है । इष्टि, दूसरे इष्टियोंका अंग भी होता है ।

पशुका भी अंग होता है, और सोम का भी अंग होता है । पशु याग तो सोमयाग का अंग होता है । सोम याग भी दूसरे सोम का अंग होता है ।

अग्नि होत्र होम - सबसे इस तरह किया गया है, जो यजुर्वेद में कहा गया है । दर्शपूर्णमास आदि जो इष्टिगण, और पशु याग भी, ऋग्वेद और यजुर्वेद के जैसे करते हैं । लेकिन, सोम याग तीन वेदों में भी कहा गया है । इस से सोम याग एक ही तीन वेद साधारण है । अर्थात् सोम याग में ऋग, यजुस और साम वेद का उपयोग होता है । इस में ऋग्वेदीय चार, यजुर्वेदीय चार, साम वेदीय चार, और ब्रह्म का गण चार इस प्रकार सोमयाग में सोलह ऋत्विजों हैं ।

जो ऋग्वेदी हैं उन्हें होताओ या होतृगण

जो यजुर्वेदी हैं उन्हें अध्वर्यु या अध्वर्युगण

जो सामवेदी हैं उन्हें उद्रातृ या उद्रातृगण

याग में जो अंग हैं इन में गलत होती है, उनको निवारण करने केलिये ब्रह्मगण हो ता है।

यहां आधान के सिवा पशु याग पर्यन्त साम का इस्तेमाल नहीं। पर सोमयागमें सामका उपयोग होता है। अग्निष्टोम से हो कर विश्व सृजामयन तक १७८ सोम याग हैं। इस के मुतानिक, आपस्तंब, कात्यायन जै से ऋषि गण ने क्रतुओंका विधान किया है। आपस्तंबीयश्रौतसूत्रमें “इति छन्दोगब्राह्मणं भवति” १०-१३-३५, “इति ताण्ड्यकं” २१-१६; यह ब्राह्मण, प्रमाण रूप से कहा गया है।

श्रौत सूत्रों को स्मृति हो ने से, उन्हें मूल भूत श्रुति अवश्य होगी। कात्यायन और आपस्तंब, इसे प्रमाण कर ते हैं। आपस्तंब श्रौत सूत्रों में, बहुत से ताण्ड्य वाक्य साक्षात दीखपडते हैं। देखना-३०. पार्श्व संस्कृत प्रति में।

इन सब जगहों पर, आपस्तंब, और ताण्ड्य वाक्य एक ही रूपसे पाये जाते हैं। इसी से ज्ञात होता है कि यह ब्राह्मण खास प्रमाण है।

इन ब्राह्मणों का विभाग अध्याय, दूसरे ग्रन्थों में “प्रपाठक, या पंचिका” इस प्रकार दीख पड़ता है ।

ताण्डय-विषय-संग्रह

पहला अध्याय-उद्गातां को = आन्विज्य को अपनानेका मन्त्र, देवयजन और हविर्दान में प्रवेश, द्रोणकलशकास्थापन प्रकार, होम के बैठने का मन्त्र धिष्य का उपस्थान मन्त्र, और स्तोम योग, चमस भक्षण, दक्षिणा स्वीकार, यज्ञ पुच्छों का उपयोग मन्त्र पढ़े गये हैं ।

दूसरा और तीसरा अध्याय-स्तोम यह है कि जो गुणियों पर गुण है उसका वर्णन रूप स्तोत्र है । वह नौ प्रकार हैं = त्रिवृत, पञ्चदश, सप्तदश, एकविंश, त्रिणव, त्रयस्त्रिंश, चतुर्विंश, चतुश्चत्वारिंश, अष्टाचत्वारिंश इस प्रकार होते हैं ।

उन में हर एक स्तोम में तीन पर्याय हैं । हर एक पर्याय में तीन विष्टुति हैं, वह बहुत से होते हैं ।

पर्याय में जो स्तोत्र है इसका निश्चयहोनेका उपायसे गिनने केलिये थोड़ा थोड़ा उदुंबर पेडका टुकड़ा होता है । इनका नाम यह है कि कुशा । जब स्तोत्र शुरूकरता है तब इन कुशों को जमीन पर एक विशेष रूपसे रखते हैं । इसका प्रकार तो देखना-संस्कृत-३२ पार्श्वमें ।

इस तरह नौ प्रकारों में भी और बहुत प्रकार हैं। यह सब विष्टुति मेद, और फलमेदरूपसे बयान किया गया है।

चौथा अध्याय

बारह महीनों में करने के योग्य, “गवामयनम्” ऐसा क्रतु है विहित। बारह महीनों में पहला और आखिर दिनों में, प्रायणीय, उदयनीय-अतिराल है। बीच में जितने दिन हैं उन दिनों में, अभिष्वक् और षडह आदियोंका क्रम विधान है। विषुवद् नामक मुख्य दिनका विधि। स्वर और सामका विधान, महाव्रत नामका दिन। उन्हें स्तोमविधि और गवां अयन शब्दका अर्थ और उपस्थान सब कहे गये हैं।

पांचवां अध्याय

महाव्रत होतुः पृष्ठका, पांच प्रकार, प्राण आदि साम से आहवनीय का उपस्थान। स्तोत्र के समय यजमान की और तों को वीणागान। वीणाका सौ तन्त्री हैं स्तोत्रके समय उद्गाताको औदुंबरी स्थान में बैठना इलान्द साम को समुद्र कहना। अर्घ्य जैसे ऋत्विजों को, जहां नहां आसन पर बैठकर स्तोत्रों का प्रारंभ करना। गवां मयनका दीक्षाकाल ये सब वर्णित हैं।

छठवां अध्याय

अग्निष्टोम याग की उत्पत्ति, जो सबों की प्रकृति है। और द्रोण कलशकी उत्पत्ति, अग्निष्टोम का ज्योतिष्टोमरूप कैसा इसका

उत्तर, बहिष्पवमान केलिये ऋत्विजोंका संचार । इन्में क्रम तोड़ने में प्रायश्चित्त । स्तोत्रों की गिनना । रथन्तर वर्णन, हिंकार का उत्तम वर्णन । यजमान की मौत में, जूठ बोलने में और निन्दित प्रयोग में विधि । इस तरह विषय हैं ।

सात और आठ

बहिष्पवमान गान में, प्रतिहार, अनिरुक्तगान, और निधन । आज्यस्तोत्र, और देवता माध्यन्दिन पवमानस्तोत्र, पृष्ठस्तोत्र । रथन्तर सामको त्रैष्टुभ्क्व कहना । आमहीयवादिका विधि । बृहत और रथन्तरका विचार । वामदेव्य, वैराज, शाकर और रैवतोंको स्तोत्र धर्म । ब्रह्म सामका विचार । उसीको कामनाके अनुसार सामविधि । आर्भक् पवमान, स्तोत्र में साम विधान, यज्ञायज्ञीय में नियम, उक्थ्यस्तोत्र । उस में, साक मन्त्र, सौभर, नार्मेव, हारिवर्णों का विधान । कामनाके अनुसार उद्वंशीय, और अष्टादंष्ट्रियोंका विधान । सौभरको निधन भद्र से फल मेद है, इसतरह विषय कहे गये हैं ।

नौवां अध्याय—अति रात्र क्रतु, उक्थ्य स्तोत्र के बाद, अति रात्र स्तवन, सन्धि स्तोत्र, आश्विन शस्त्र, यज्ञपुच्छ, अवभृथ, रात्रि पर्याय स्तोत्र, उसका वर्णन, सन्धि स्तोत्र में कामनाके अनुसार सामविधि । आश्विन शस्त्र को पहले सबेरे खतम करना । एक ही जगह में दोनों

यजमानों का याग समय प्रातरनुवाक का, शुरू करने का समय । सोमलता के स्थान में पूतीकलताका स्वीकार । और उसके स्थान में अर्जुन लताका स्वीकार । अगर कोई सोम लता को ले जाय, द्रोण-कलश टूट जाय, सब याग के बीच में यजमान मर जाय, तब प्रायश्चित्त । महावीरका भेद में यूपका प्ररोह में भी प्रायश्चित्त कहे गये हैं ।

दस, ग्यारह और बारह

अहीन संत, उभयात्मक क्रतु, जिसका नाम यह है कि व्यूढ द्वादशाह । वहां बीच में जो दस दिन हैं, वहां हर रोज़ सोम याग होता है । त्रिवृत से होकर अठालीस स्तोमतक सब स्तोमों को इस्तेमाल हो गये हैं । उन्हीं की उत्पत्ति गायत्र्यादियों का सृष्टि प्रकार द्वादश रात्र क्रतु में कौन अधिकारी, दीक्षका फल, उनके बीच में जो ज्योतिष्ठोम हैं उसका ज्योतिष्टुवं कैसा ? इनके बीच में, जो सौ संह्या के अधिक स्तोत्र हैं, उसका दस दस होने के बाद, दस को शेष होना । दशाक्षर को “विराट नाम श्रुति से ज्ञात होता है । विराट तो छन्दों के बीच में ज्योति होता है । इस से “ज्योतिष्ठोम” नाम-वहीं बारह दिन साध्य क्रतु में हर रोज़ बहिष्पवमान, आज्य, पृष्ठ, अर्धव पवमानादियों का सामविधि । पृष्ठय षडह को धर्म । वहीं पृष्ठयस्तोत्रों का कहा किस धर्मका प्रवृत्ति । उक्त्यसंस्थासे समाप्ति होना । षोडश स्तोत्र का विधान इत्यादि कहे गये हैं ।

तेरह-चौदह-और पन्द्रह

द्वादशरात्र क्रतुको पांचवां दिनसे स्तोत्रों का साम विधि । वहां फरक फल भेद है और स्तोम विधि है । दसवां दिनका यह नाम है कि अवि वाक्य । बहु प्रकार धर्म कहे गये हैं । सामों के स्तोत्रसे फल विशेष होता है । गायत्री आदि छन्द सों के प्रयोग में वैसा फल होता है ।

जो आखिरी स्तोत्र है विराट छन्दस्का है उस्का वामदेव्य रूप से स्तुति है । तैं तीस अक्षरों में गायत्र्यादि छन्दों का प्रकाश होना । उस स्तोत्र से पूरी होना । इस से सब काम प्राप्तहोताहै । ये सब कहे गये हैं ।

सोलह और सत्रह

यहां तीन यागोंका विधान, इसका नाम है कि त्रिकद्रुक । पहलेका नाम है कि ज्योतिः, इसका ज्योतिष्द्रवं कैसा ? सब जगहों का पैदा करने वाला जो देव है वह पहले पहल सृष्टि करने केलिये तैयार हुआ, तब अन्वरे में डूबगया । इसके बाद तप कर उन्होंने ने इस याग को देखा (सृष्टि भी की) याग को किया प्रकाश हुआ । इस कारण से इस याग का नाम यह हुआ । कि ज्योतिः इस प्रकार गौः आयुः दोनों यागों का निर्माण किया । इन तीनों यागों के वास्ते स्तोत्र साम कहा । त्रिवृदादि निवेश, दक्षिणा का विधि उसकी स्तुति । इसके

बाद अभिजित, विश्वजित और सर्वजित, यागों का विधि । विश्वजित याग में सर्वस्व को दक्षिणा रूप से देना पड़ता है । इस से बड़ा विशेष वहां कहा जाता है । तीनों का फल विशेष रूप से होता है । चार यागों का विधान, जिन में हजारों दक्षिणा है । और पांच साधस्क याग का विधान, चार ब्राह्मण यज्ञ को भी विधान है । जो अपना अपना अश्रम के अनुसार काम नहीं करते, और जो निषिद्ध काम भी करते हैं, ब्राह्मण हैं यहां इनको अधिकार है । पांच अग्निष्टुत इनका फल और स्तोमों का विधि । तीन त्रिवृतों का विधि । इसके बाद चार पर्व के साथ और प्रकार के साथ सौमिक चातुर्मास्य याग विधि ।

अठारह और उन्नीस

यहां ये विहित हैं कि उपहव्य, वाचपेय, और राजसूय । जो खाने और पीने के योग्य वस्तु हैं इन दोनों को प्रजापति ने देखा और पाया । इस कारण इसका नाम यह हुआ कि वाज पेय है । जिस कारण प्रजापति ने पहले देखकर अनुष्ठान किया उसी कारण प्रजापति देवताका वाजपेय हैं इसका फल अनाद्य हैं ।

राजसूय—इस में अधिकारी क्षत्रिय है । यहां सात सोम याग हैं, उनमें स्तोम, साम, दक्षिणाविधि फल विशेष भी कहे गये हैं । राट, विराट जैसे द्वन्द्व क्रतु है । उनको प्रकार के साध विधि । इन द्वन्द्वों में कर्ता समान हैं, तादृश और अतादृश पुनस्तोमादि याग विधि होता है ।

जो उपनयन, या याग इन दोनों का अधिकारी नहीं, अर्थात् अनर्ह हैं ।

इन्हें उपनयनकर या याग कियाकर, और दूसरे प्रकार से विधि से उलटा काम कर प्रति ग्रह लेकर, जीवन किये हैं और नरक से डरते हैं उन सब दोषों को दूर करने के लिये किया हुआ याग यह है कि पुनस्तोम है । उसका स्तोत्र वहां का शुद्धाशुद्धीय साम जो है उसका महिमा सब कहेगये हैं ।

बीस, इक्कीस और बाईस

अतिरात्र नाम से प्रसिद्ध बहुत याग कहे गये हैं पहले ज्योतिष्ठोमातिरात्रका स्तोम प्रकार । उस में जो ऋद्धिकाम है वही अधिकारी है । उसकी स्तुति इसके बाद सर्वस्तोमातिरात्र हैं । वहां का स्तोम विशेष वहां जो ऐश्वर्य चाहता है वही अधिकारी अथ असौर्याम जिसका फल सब कामों का प्राप्त होना । अतिरात्र क्रतु, गर्गतिरात्रक्रतु, इसकी दक्षिणा हजारों गाये, इसका विभाग शबली होम जो है इस प्रकार होमों का अंग कह ना, स्वतन्त्र से भी करना, मन्त्रका अर्थ विचार सब कहेगये हैं । तीन रात्रि में करने का योग्य अश्वमेधक्रतु । पहले दिन में त्रिवृदादि, दूसरे दिन इक्कीस स्तोम, और तीसरे दिन सब स्तोम । घोड़े की स्तुति, इक्कीस यूप, यूपों का पेड़ क्या है । पशुओं का होम केलिये अवदान,

शाखा विशेषसे विचार, त्रिशत् क्रतुओंका विचार, और चार चतुरात्र हैं। उन में स्तोमका विधि। और उसकी प्रशंसा। तीन प्रकार पांचरात्र, तीन प्रकारका षड्रात्रक्रतु, सात प्रकारका सप्तरात्र क्रतु, आठ रातका क्रतु, दो नव रात्र क्रतु, चार प्रकारके दस रात्र क्रतु, उनका स्तोम विधि, स्तोत्रों का नाम, अधिकारी, फल, जाननेका फल, आखिर पौण्डरीक विधि इस प्रकार बहुतसे विषय कहे गये हैं।

ते इस

दो, तेरह रात्र साध्य क्रतु ए, वहां स्तोम है। पहले का फल ऋद्धि है, और दूसरे का फल प्रतिष्ठा है। तीन, चौदह रात्रि साध्य क्रतुए हैं। उन्हें फलतो प्रशंसा ही है। इसके बाद पन्द्रह रात्रि साध्य क्रतु से होकर बाईस रात्रि साध्य क्रतु तक याग विशेष कहे गये हैं।

२४. अध्याय

तेतीस रात्रि साध्य क्रतु से होकर एक सालसे साध्य सत्र याग तक क्रम रूप से कहे गये हैं। जो अन्त रहित संपत चाहता है उसको उन तालिस रात्रि साध्य सत्र का अनुष्ठान करना, और जो उत्तम राज्य चाहता है वह चौता लीस रात्रि साध्य सत्र याग करें। जैसे आठ अदितिके बच्चों ने सब समृद्धि को चाहकर सत्र

याग करने से सब समृद्धि को पाया, वैसे ही फल बचन के साथ बहुत सत्र याग वहां कई गये हैं। अन्त में अमृतत्वफल देनेवाले, सोरात्रि साध्य सत्र याग कह कर सब सत्रों की जो प्रकृति है उस प्रकार का “गवां अयन” नामक एक क्रतु कहा गया, जिसका फल सब काम और सब समृद्धि भी है।

पच्चीसवां अध्याय

स्वर्ग फल देनेवाला आदित्यों का अयन, सब समृद्धियों का देनेवाला कुण्ड पायियों का अयन, तापश्चित्तों का अयन, प्रजापति का बारह साल साध्य सत्र, स्वर्ग फल देनेवाला सौ साल साध्य सत्रयाग, इस प्रकार सत्र यागविधि। अखिर हजार साल साध्य विश्व सृजों का अयन, इसका फल तो यह है कि ब्रह्मसायुज्य। यह तो मनुष्यों से करने का योग्य है। कोई भी हजार साल नहीं जी रह सकता है इसी लिये मीमांसा न्यायज्ञे विचार कर सायण भाष्य में “हजार दित सत्र याग करें” इसतरह निश्चय किया गया है। यह पुस्तक भाष्य के साथ, काशी चौखांबा मुद्रणालय में मुद्रित हो गया है। इस तरह ताण्ड्य ब्राह्मण विषय कहे गये हैं।

षड्विंशनामक जो क्रम से है ब्राह्मण जो दूसरा होता है इसके बारे में कहना शुरू होता है। जो पहला ब्राह्मण है उसका नाम पंचविंश हुआ, और प्रौढ भी हुआ, इससे पहले कह दिया गया।

बहां जो विषय नहीं कहे गये उनके बारे में यहां कहने से “षट्विंश” छब्बीसवाँ, ऐसा कहना योग्य है। यहां पांच अध्याय और अठतालीस खण्ड भी हैं।

पहला अध्याय

ज्योतिष्टोम जैसे यागों में, सुत्याह से पहले तीन दिन प्रबर्ग्य रूप काम कर के उपसद इष्टि की गयी है। इसके बाद सुब्रह्मण्या ह्वान करने है, वह भी सुब्रह्मण्य नामक ऋत्विक् करता है। इस साम में इन्द्रको बारे में बहुत पद हैं तो भी इन्द्र के जरिये और सब देवताओं का पुकारना पड़ता है, सुब्रह्मण्य पदसे ‘असावादित्य’ सुब्रह्म इत्यादि बहुत प्रमाणों से सब देवता, कही जाती हैं आखिरी में सब देव, ब्राह्मण गणों को बुलाकर, तीन दफे बुलाकर दक्षिणाको स्वीकार करने के वास्ते अलग अलग आह्वान करने हैं। सुब्रह्मव्य मन्त्रतो औरत मर्द और नपुंसक रूप है। और ऋक् यजुस, साम रूप भी है। इस ऋत्विक् को इन सब विषयों का जानना चाहिये, इस तरह सब विषय कहे गये हैं।

प्रातः सवन को एक छन्द होना, माध्यन्दिन सवन को तीन छन्दस और आर्भव को पांच छन्द होना, इस प्रकार उसका स्वरूप कहकर तीन वेदों के सार से तीन व्याहृतिकी उत्पत्ति उसी व्याहृति यों से तीन लोक पैदाहु ए हैं। और तीन वेदों में जो

गलती हो उसके परिहार रूपसे, तीन “भूः, भुवः और सुवः” से होम करना भी कहे गये हैं । जब हविस हाथसे गिर पड़ता है तब प्रायश्चित्त, सौम्य चरु के बारे में बहुत विषय और खाना भी कह गये हैं ।

दूसरा अध्याय

अग्निष्टोम में बहिष्पवमान गान के समय ऋगक्षरों का गान के वक्त उनके बदले ओंकार का निवेश, और इसका नाम यह है कि धूर्गान । यहां हर एक स्तोत्र में भेद इन पहले स्तोत्रकी संज्ञा यह है कि रेतस्या । उनका विशेष रूपसे गान, अर्थ विशेष कहना, इन में जानने का बहुत विषय, होता है, जैसे, ऋत्विगोंको अग्नि आदिरूप कहना, युक्तियों के साथ बयान करते हैं । जो उद्गातृ चमस है उसका विशेष कहना, वषट करने वालों का यहां चमस खाना नहीं इस प्रकार बहुत विषय हैं । तीन सवनों में उद्गातृ गणोंका उपहव भी कहा गया हैं ।

तीसरा और चौथा

होता के जैसे ऋत्विगों के बारे में जो मन्त्र से गलती होती है, इस से यजमान को बहुत दुःख होता है । इसका प्रायश्चित्त । याग करने के बाद अगर यजमान का कोई उपद्रव हो इसका कारण ऋत्विगों का अग्राध ही है । इसकाभी प्रायश्चित्त किया जाय,

ऋत्विगों को देवता रूप से ही मानना । इनका वरण, देवयजनों का लक्षण । पूरव में तीन ज्योति, सूरज, आग और जल, (तालाब, या कुएँ हों) इसका नाम यह है कि विशुक्रिय । अवभृथ सामों में जो अक्षर या पद उनका अर्थ या निर्वचन । शत्रुओं के नाश केलिये, श्येन, इष्टु या, संदशया वज्र क्रतु करना; वहां तृवृदादि को विष्टुति, तेरहदिन साध्य वैश्वदेव सप्त गार्हपत्य आहवनीय आदियों की उत्पत्ति अग्नि होत को, बच्चों या ऋत्विगों से कराना पहले खुद करना अच्छा है, पुत्र से करना दूसरा है और ऋत्विगों से कराना तीसरा है । जैसे की तैसे अग्नि होत्र करना अच्छा है । उदुम्बर लक्षण उसका देवता रूप से ध्यान, यूपका लक्षण, बिल्व, पालाश, क्रमुक आश्वत्थ, और पत्थर, इन सबों को कामना से फ़रक है । सन्ध्या का लक्षण और स्वरूप कहना, फल विशेष कहना, उसका उपासन काल, सन्ध्या का गोत्र और अक्षरों का निरूपण । स्वाहा देवी की उत्पत्ति, उसीका पितृ के बारे में स्वधा होना और यागों में वषट्कार रूप इन सब कहे गये हैं ।

पांचवां अध्याय

अद्भुत शान्ति प्रकरण = जब, घरों में, शहरों में दीवारों में और देवता के मन्दिरों में उत्पात हो और, जनों का आकालिक मौत हो, तब आगमें स्थालीपाक कर होमकर ना, समिधों से आठ

हजार होम करना इन्द्र आदिदेवताओं का प्रार्थनाकर ना । होम करने का मन्त्र । इस प्रकार जब बुरे सपनों का दर्शन होता है घरों में पीड़ाये होती है या दीख पड़ती हैं तब उन सबों का परिहार के वास्ते होम करना और साम गान करना सबका विवरण हुआ है । देखना = मन्त्र और प्रकारको संस्कृत ४७, पार्श्व में ।

देवताओं का विग्रह, उनका हाथ, पैर, और अंग के साथ होना भी कहे गये हैं । यह पुस्तक, कल्कत्ता विश्व विद्यालय में और तिरुप्पति केन्द्रीय विद्यापीठ में छपा गया है ।

तीसरा = सामविधान ब्राह्मण

इसमें, जिनको यागों में अधिकार नहीं और याग नहीं कर सकता है । उन्हीं के लिये, सामजप करना विहित है । साम जप करने से ही सब दुःख दूर हो जाता है और सब सुख भी प्राप्त हो जाता है । आखिर मोक्ष रूप फलभी हाथ में ही है । इस प्रकार जो दृष्टफल, और जो अदृष्टफल और जो मोक्ष उन सबों के लिये साम जप को विधान होने से इसका नाम अन्वर्थ यह है कि साम विधान ब्राह्मण ।

पहला अध्याय

पहले पहल शुद्ध ब्रह्मही हुआ । माया के संबन्ध से, हिरण्य गर्भ, विराट, प्रपंच, और सब पैदे हुए । जो उत्पन्न है प्रजा वह

आहार के लिये रोने लगे । तब ब्रह्मने जीवन के लिये सात स्वर रूप साम उन्हीं को सौंप दिया । उसके बाद क्रुष्टादि सातस्वरो के साथ सामगान करने से सब खुश होगये । बाद इसके प्राजापत्यादि कृच्छ्र, अग्न्याधानादि क्रतु विशेष, अमृत संहितादि स्वरके साथ, रुद्र, गणपति, और विष्णु कन्द, पितृ आदियों का, सूक्त विधान है । प्रायश्चित्त, जो सूरज के उदय काल में सोते है, इन सबो के लिये प्रायश्चित्तरूपसे सामजप विहित है ।

दूसरा अध्याय

जो काम्य कर्म हैं, जिसका फल दीख पडता हैं, उसके शुरू करने के पहले, कृच्छ्रादि करना, तीन रात खाने के बिना रहना पुण्य नक्षत्र में शुरू करना, सौ वर्षों तक जीवन के लिये साम जप, पापों को दूर करने के लिये सामजप, औरतों को गर्भधारण के उपायसे सामजप सत्पुत्र पैदा होने के लिये सामजप पिशाच और बाधाओं को दूर भगाकरने के लिये सामजप, और धनु आदि शस्त्र विष आदि भयों को दूर करने के लिये, यत्नाओं में भयन होने के लिये, उन्न और सब चीजों को लाभ होने के वास्ते, सौभाग्य, यशा, जैसे सब इष्टों की प्राप्ति के वास्ते सामजप उपाय रूपसे कहे गये हैं ।

तीसरा अध्याय

वास्तुहोम, निधियों के देखने का उपाय, धन और धान्य का लाभ केलिये, विनाश्रम से मोक्षसाधन का उपाय, देवताओं को प्रत्यक्ष रूप से देखने का उपाय, तीन लोगों को अपनानेका उपाय, कहकर, इस ग्रन्थ की उत्पत्ति कैसे, इस प्रकार कहकर, ब्रह्माने बृहस्पति को उपदेशदिया, और बृहस्पति ने नारदजी को, और नारदजीने व्यासजी को और व्यासजीने जैमिनिको उपदेश दिया इस प्रकार, हमें यह ग्रन्थ आगया है, यह कह कर गुरुदक्षिणा को विधि कहकर ग्रन्थ खतम हुआ । सायण भाष्यकेसाथ इस पुस्तक कल्कत्ता नगर में सत्यव्रत सामश्रमिसे, और बंगद्वार नगर में बरु नल महाशय से रोमन लिपि में, और तिरुप्पति केन्द्रीय विद्या पीठ में छपे गये हैं ।

इस ब्राह्मण में जो कर्म इष्टार्थ हैं वह कर्म विहितहुए हैं । “ऋग्विधान” नाम ग्रन्थ में ऋग् मन्त्रों का प्रयोग, शौनक महर्षि जीसे कहा गया है । यह स्मृति रूप है इसका मूल भूत वेद या श्रुति यही है । यह तो खास विषय है कि इस ग्रन्थ के अवसान में, “भारतमाता, भारतमाता” इस प्रकार जो प्रसिद्ध हैं, उत्तर देश हिमालय में हैमवती और दक्खिन में कन्या कुमारी, इस प्रकार मशहूर हैं, उन देवता भारत माता की उपासना से, सब फल, या

मोक्ष भी प्राप्त होजाता है। इस से “षड्विंश” ब्राह्मण, और साम विधान में जो साम जानना चाहते हैं, और उस प्रकार काम करना चाहते हैं, उन्हीं केलिये यह सब खूब कह दिये हैं।

आर्षेय ब्राह्मण

चौथा ब्राह्मण यह, प्रकृति सामों को हर एकसामोंको ऋषि और नाम का याद, करता है। सामोंका, ऋषि, छन्द, और देवता ओंका याद करने के बादही गान करना चाहिये। तभी फलहोता है। नहीं तो उलटा फल होता है। इसका प्रमाण भी है। जो ऋषि आदि ज्ञान के बिना गान करता है और याग करा ता है पढ़ाताहै वह दुःख भोगताहै नरकको जाता है मर भी जाता है।

सामों के ऋषि भिन्न भिन्नहै, छन्द और देवता निश्चित हैं जिस ऋषिसे जो साम देखरडता है उस सामका वही ऋषि है। उन तीनों के ज्ञानसे, स्वर्ग, यश, धन, दौलत, जच्चों, ब्रह्मवर्चस संपूर्ण आयु सब, आदमी, पाजाते हैं। बिना ज्ञान से, पशु, पेड आदि योंका जन्म पाजायगा। इस तरह ऋषि (आदियोंका) याद इस ब्राह्मण में, कर नेसे इसका “आर्षेय ब्राह्मण” ऐसा नाम है। तीन अध्याय; पहले अध्यायमें अठाईस खण्डहै दूसरे में पच्चीस खण्ड हैं और तीसरे में उननीस खण्ड है। कुल ८२. खण्डहै कहीं ८४. खण्ड हैं तोभी ब्राह्मणके अनुसार ८२. खण्डही है।

पहले खण्डमें

आर्षेय ब्राह्मणका अध्ययन फल, जो साम देखता है उनस-
बोंका एकही स्थान है, ब्रह्मसे भी समान, स्थान, दूसरे जन्मका ज्ञान,
सामोंका अयातयामत्व, (अर्थात्) सबकालों में नूननता, जो साम गान
जान ता है उन्का पङ्क्तिमें शुद्धता, सबकहकर, नियमभी कहा गया है।
वेदत्रयोंका सार प्रणव, तीनव्याहृति, हिंकार गायत्र साम, इन को,
ऋषि छन्द और देवताका प्रतिपादन कहे गये हैं। दूसरे से आखिर
तक हर एक सामका ऋषि, और नाम कहकर कहींकहीं भेद भी
कहकर समाप्त हुआ। यह पुस्तक भाष्यके साथ तिरुप्पयति केन्द्रीय
विद्यापीठ में छपा हुआ है।

देवताध्याय ब्राह्मण

यहां प्रकृति सामोंका नो देवता है। उसे कहने से “देवता
ध्याय ब्राह्मण” ऐसा नाम है। यह सब, सामों का दस देवताओं
से ही देवता ज्ञान, इससे, तीन देवताओंसे, इससे एकही देवतासे
सब देवताओंका ज्ञान होता है इस तरह लघु उपायसे दिल में
देवताओंका ज्ञान होता है। यह चार खण्डरूप, भाष्य के साथ
सत्य व्रत सामश्रमि से पहले छपा हुआ। दस सालके पहले टिप्पणी
के साथ हमसे छपा हुआ। दो तीन सालके पहले, तिरुप्पयति केन्द्रीय
विद्यापीठ में छपा गया।

पहला खण्ड

अग्नि, इन्द्र, प्रजापति, सोम, वरुण, त्वष्टा, अंगिरस, पूषा, सरस्वती, और इन्द्राग्नी, इस प्रकार दस देवता कहकर, इडा, पद, इकार निधन, रूपसे, इस निधन साम का देवता, अग्नि को कहकर और निधनों को इन्द्र आदि देवता कहकर, इस ज्ञान से देवता ज्ञान से देवता ज्ञान होता है। वसुओंको, 'स्वारा', रुद्रों का निधान आदित्यों का एडा इस प्रकार सब सामों का तीन देवताएँ हैं इस तरह कहकर, लाघवसे सब ब्रह्म के संबन्ध होने वाले हैं, ब्रह्म से सब पैदा होते हैं इसलिये सब ब्राह्म हैं। बाद इस के रहस्य से उपनिषद् कहकर, ऋक् और साम दोनोंको मा बाप रूपसे बयान किया। इस के ज्ञान से अच्छा फल भी होता है।

द्वितीय खण्ड

गायत्र्यादि छन्दों का वर्ण कहे गये। अग्नि से गायत्री पैदा हुई। जगती तक छन्दों की देवता कही गयी।

तीसरा खण्ड

गायत्री जैसे छन्दों का निर्वचन किया गया। गायत्र साम स्वर के साथ, पढ़ा गया। साम को ऋष्यादि ज्ञान को, फल विशेष, कहा गया है।

चौथे में

सावित्री देवी का सिर ब्रह्मा, माया, द्यौः आंखें सूरज और चांद, चेहरा आग, इस प्रकार सावित्री को सब देवता स्वरूप कहा दिया गायत्री को सर्व देवता स्वरूप ज्ञान से ही जप करना जरूरी काम है। सिर्फ सामवेदीयों के नहीं बल्कि सब द्विजातियों का भी अवश्य है इस प्रकार सिद्धान्त कर दिया।

छान्दोग्योपनिषत्

इस में दस प्रपाठक है। पहला और दूसरा, मन्त्र ब्राह्मण रूपसे हैं। पहले प्रपाठक में, शादी के मन्त्र, पुंसवन सीमन्तका मन्त्र, जातकर्मसे समावर्तनतक मन्त्र, और काम्य कर्म हैं उनके उपयोगि मन्त्र हैं दूसरे में, सर्पबलि, आग्रयण, पशुप्रयोग, अष्टकान्वष्टकामन्त्र, और मधुपर्कमन्त्र सब पढ़ेगये हैं। यह सायण, और गुण विष्णु के भाष्य के साथ कल्कत्ते संस्कृतकलाशाला में छपा हुआ है।

उपनिषत् भाग (पहला)

उद्गीथावयव, ओंकार को प्रतीक से उपासन करना प्राण और आदित्य दृष्टि से। शरीर में जो प्राण है वही सब कर्म और ज्ञान इन्द्रियों से उत्तम है। सूरज के मण्डल में जो सोने से चमकता

हुआ पुरुष उसका उपासन । शिल्पक दाल्भ्य, और जैविलियों का संवादरूपसे जो याग में काम करने वाले ऋत्विगों है उसका मन्त्रार्थ बताना मन्त्रों का देवता परिचय देना, ये जरूरी कामकाज, इस से फलभी होता है, या कुत्ता रूप देवों से साम गान करने से अन्न लाभ होता है और स्तोत्रों की देवता ये सब कहे गये हैं ।

दूसरे अध्याय में

पहले सामावर्यों में उपासन कह दिया । अब कुल साम में उपासन विधान । वह दो प्रकारका है कि पांचभक्ति और सात भक्ति स्थन्तर, वामदेव्य, बृहत वैरूप, वैराज, शाक्तर रैवत, यज्ञा-यज्ञीय, राजन, इस प्रकार साम बहुत से हैं । वहाँ, वृष्टि, पानी, पशु आदित्य और प्राण अदि दृष्टि से उपासन । गायत्र जैसे सामों में उपासन । तीन धर्म स्कन्धों को कहकर अश्रमधर्म बताकर जो ब्रह्मसंस्थ है वही अमृत या मोक्ष, पा सकता है इस प्रकार ब्रह्मज्ञान को उत्तमत्व बता दिया । स्वतन्त्र से ओंकार उपासना वस्वादि देवता ओंका प्रार्थना और सबनादि में मन्त्र कहे गये हैं ।

तीसरे में

यज्ञानुष्ठानका जो फलभूत आदित्य है उसे मधुदृष्टि से उपासन करना । वह देवताओंकी खुशीका कारण । उस प्रकार

मधु का स्थान, बुलोक और अन्तरिक्षलोक । अन्तरिक्षतो मधु से तैयार हुआ अपूपके जैसा है ।

ऋग्वेद फूल से, रोहित मधु पैदा हुआ वह वसुआदिओं का उपजीवन हुआ । इस प्रकार, यजुः, साम, अथवाँगिरस और रुद्रादिओं का भी उपजीवन हुआ । कल्प के अन्त में आदित्यजी ने मोक्ष पाया । इसके बाद आदित्य का उदयास्तमय नहीं हुए । इस मधुविद्या, ब्रह्मा से प्रजापति, उस से मनु, उस से हम जैसे प्रजाको प्राप्त हुई । इस विद्या को अपना जो जेठ बच्चा, या उत्तम शिष्य उन्हीं को उपदेश देना । दूसरे का नहीं, जो धन दौलत भी देता है । गायत्री में ब्रह्मोपासन, हृदयके पांच सुषिरों में ब्रह्मोपासन चारों और द्वारपाल रूपसे प्राण का उपासन, शण्डिल्य विद्या, बच्चों का आयु देनेवाला उपासन, अपने को आयु देनेका उपासन, सौ साल जीवित फल इस प्रकार उपासन कहकर, मनु, आदित्य को ब्रह्मरूप से उपासन कहदिया ।

चौथे में

ज्ञानश्रुति नामक राजाने सब जगह अन्नशाला को कराकर अन्नदान किया । इससे खुश हो कर देवताओं ने आप खुद हंसरूप धारणकर राजा को दर्शन दिया । राजाने रैक नाम ऋषिसे संवर्ग विद्याको पाया । सत्यकामका गौतमसे उपनयन । गौतमने सत्य-

कामको गाय चरानेका कहना । सत्यकामकी गुरुभक्ति से खुश होकर देवताओंने ब्रह्मोपदेश किया । उन्होंने आचार्य केपास आकर विद्या को पूर्णरूपसे पाया ॥ सत्यकाम के पास उपकोसल नामक कोई आकर बसा । उस उपकोसल को अग्नियोंने अक्षिविद्या को उपदेश दिया ॥ गुरुजी ने घर आकर शिष्यका तेजोविशेष देखकर उपदेश की पूर्तिको देदिया । ऋगादि मन्त्रों का प्रायश्चित्तरूपसे व्याहृतिहोम विद्या न, इसप्रकारों को, जो जानताहे उसे यागमें ब्रह्म रूपसे वर्ण-करना दूसरे का नहीं इस प्रकार यज्ञ के सब विषयोंका ज्ञान जरूर होना अच्छा है ।

पांचवाँ

जो प्राणका, ज्यैष्ठ्य, औ श्रौष्ठ्य जानता है, वह जेठ और उत्तम भी होता है । इन्द्रियों मे प्राणही उत्तम है । इसका खूब स्थापना की गयी । जो महत्व चाहता है उसका प्रयोग । श्वेतकेतु ब्राह्मण वटु का राजसभा गमन, राजके प्रश्नों का जवाब देने का सामर्थ्य न होने से बाप केपास आना, फिर श्वेतकेतु के साथ राजाके समीप पिताजी का गमन, पंचाग्निविद्याका राजासे उपदेश, इसका फल महापातकों काभी नाश होना है । प्राचीन शालादि ऋषियोंको अश्वपतिसे वैश्वा-नरविद्याकी प्राप्ति, खानेके पहले और अन्तमें आचमन करना, इस से खुश हो कर आदित्य जैसे देवताओं सबदेते है ॥

षष्ठ-अध्याय

आरुणि का बेटा, अरुणका पोत श्वेतकेतु हुआ। पिताजी ने पढ़ने केलिये गुरुकुल भेजा अपने बेटे को। उन्होंने ने जाकर बारह वर्षों तक गुरुकुल वास किया, विद्याओं को पढ़कर वापस कर अपने बापको भी प्रणाम नहीं किया धमण्ड से खड़ा हो गया। इसे देख पिताजीने पूछा, कि, क्या तुमने वह आदेश पाया? जिसके पाने से सब ज्ञात होते हैं। यह सुनकर बेटा ने सोचा कि फिर भी गुरुकुल हो जाता है, इस डरसे कहा कि जी, मेरे गुरुजीने यह नहीं जानलिया, नहीं तो मुझे उपदेश जरूर देंगे। कैसा यह हो! एकके ज्ञानसे सबका ज्ञान हो आप ही मिहरबानी से उपदेश कीजिये, पिताजी अपने बेटे को उपदेश करने लगा देखो कुम्हार के घरमें सबैर बहुत सा मिट्टी गोलरूप से देख पड़ता है शामको वही मिट्टीका गोल घट आदि सबतरह बर्तन रूप से देख पड़ता है सब एक ही मिट्टी है। इस प्रकार, लोहा और सोना, नाम और रूपसे बहुत प्रकार होने पर भी लोहा और सोना एक ही है। इस प्रकार ब्रह्म स्वरूप एक के ज्ञात होने से नाम और रूप से भिन्न प्रपञ्च का जानना बहुत आसानी से होता है। वह सत् ब्रह्म, “खुद जगह रूप से हूँगा” ऐसा मतलब पाकर, तेज, पानी, और पृथिवी रूप से हुआ। इस से ही हर एकवस्तुओं में लाल, सफेद और काल रंग होते हैं। आहार का तीन भाग, मल, मांस, और मन। मूत्र, खून और

प्राण । तेल आदि का हड्डी, मज्जा, और वाक् । जैसे दहीका सार मक्खन, वैसे ही सारतम भाग मन । पुरुष सोलह कलाओं के साथ ही है, पंद्रहदिनों तक खाना मत, सोलहवाँदिन में मन में ताकत नहीं होती, लेकिन खूब खाने पीने से सब याद हो गये है, जैसा आग का एक ही कण फुलिंग, नहीं काठ को जला सकता, लेकिन धीरे धीरे तृण आदिसे बठाकर प्रचल करने से वही आग जंगल को भस्म कर सकता है । जो नीन्द में है उसे “स्वपिति” अर्थात् अपने में लय हुआ है ऐसा कहते हैं, तब सब काम लीन हुए हैं, सबेरे उठने से सब वासनाएं आजाती हैं । जैसे चिड़ियां लोग में दिन भर घुमाकर शाम को अपने अपने नीडों आकर खुशी से सोती हैं वैसे ही जीव जाग्रत आदि अवस्थाओं में दुःख को भोगकर, नीन्दके वक्त सुख हो भोगते हैं, आनन्द ही है ।

भँवर फूलसे मधुले लेकर एकही जगह मधु जमाते हैं मधु में इस फूल का, मधु, यह, इस फूलका यह, इस प्रकार विशेषरूपसे जानना, मुश्किल है, नहीं कर सकता है, इस प्रकार ब्रह्म स्वरूप में जीवोंका मेल न होता है तब यह ऐसा जीव है, यह ऐसा, इस प्रकार ज्ञान नहीं हो सकता है, बाहर आनेके बादही मैं आदमी, मैं जानवर इस प्रकार ज्ञान होता है । जहाँ नीन्दके वक्त सब जीव लय होते हैं वही ब्रह्म, तुमहो, इस प्रकार उपदेश होता है ।

जैसे सूरज के किरणों से समुद्र में से जलको लेकर, बादल पानी बरसता है, वह नदियां होती हैं, उन नदियाँ फिर समुद्र में ही जमाहोतायी हैं, तब उनका ज्ञान नहीं कि मैं इस नदी हूँ समुद्रसे आनेके बाद भी नदियों नहीं जानती हैं कि मैं समुद्र से आगयीहूँ । सब समुद्र ही है । इस प्रकार, ब्रह्मसे जग, होकर, फिर ब्रह्ममें लयहोनेसे मैं यह जीवहूँ ऐसाज्ञान नहीं होता है ।

जैसे न्यग्रोवके अणु बीज में, कुछभी नहीं दीख पड़ता, तोभी इसमें सब बट पेड़का शक्ति जमाहुइ है, वैसेही सूक्ष्मरूपसे जो ब्रह्म है उसमें सब स्थूल जगत जमाहुए है ।

जल में लवण को डालनेसे वही पानी लवण होता है । लवण, पहले आंखोंमें दीखपडा । अब नहीं, पर जीम से ज्ञातहोता है । इस प्रकार ब्रह्मका आंख जैसे इन्द्रियों से नहीं दीख पडने परभी वह हैही ।

दोस्तके बचनों से जैसा जंगलमें जानेवाला, पुकार पुकार कर सीधेरास्ते से अपना गांव जाता है उसी प्रकार, वेदों के बचनों से स्व, या, अपना स्वरूप पा सकता है ।

वाक् आदि मन आदि में, कौ नहो नेसे मोक्ष है । जैसे राजकी सभा में चोर सच बोलनेसे आगसे तपा हुआ लोह पिण्डको

लेकर, भीनहीं दग्ध हुआ, और मुक्त भीहुआ, इस प्रकार सच बोलने में ही अपनाकाल सब बिताते हैं उनको मोक्ष, करमें, ही है और असत्य बोलने वालों का नहीं। इस प्रकार बहुत उपदेश रूपसे श्वेतुकेतुका तत्व ज्ञान होगया, “तत्त्व मसि” महावाक्य से वह मुक्त होगया। यही वेदान्त शास्त्रों में बड़ा उत्तम शास्त्र है।

सातवाँ अध्याय

नारदजी सब जानताहै, तोभी दुःख उस से दूर निकला नहीं। वह सनत्कुमारकेपास गया उनसे पूछा किहे भगवन् मैंने सुना, कि विद्वान् सुख से होता है, नहीं दुःख भोगता है; मैं ऋग्वेद जैसे सबको अच्छी तरह जानता हूं, तो भी दुःखानुभव मुझे होता है, कैसे? आप मुझे उपदेशकर, रक्षाक्षरें। सनत्कुमारजीने कहा, कि ये सब वाक् ही है। वाचो भूयः (या) बड़ा मन आदि है, सत्य है, प्राण है, भूमा है इसप्रकार भूमाके ऊपर, कोई नहीं, इस प्रकार बयानकर भूमविद्याको उपदेश दिया। नारद भी आनन्द से गया।

आठवाँ अध्याय

दहरविद्या, जो, शरीर में दमि हृदयाकाश है, वह कमल के जैसा है, वहां जो विराजमान है वही आत्मा है उस के जानने से सब

फल होता है, नाडी मण्डलों का तत्व कहकर आखिर मोक्षप्राप्तिभी कही गयी ।

इन्द्र और विरोचनका संवाद । ब्रह्माजीने इन्द्र और विरोचन, दोनों को उपदेश किया । विरोचन गलती से उलटा आर्थ पाकर तत्त्वार्थ को भूला । इन्द्र विचारकर प्रजापति केपास आकर उनके कहने से और अपने विचारसे भी तत्त्वार्थको पाकर, फिर भी ब्रह्मदेव केपास, खूब, गुरुकुल वासकर, शरीरके सिवा और जो आत्मा है वही ब्रह्मा, सुखरूप है, शरीरसंबन्ध, जब, तक, है तब तक सुख नहीं होता, आँख आदि सब ज्ञानके साधन हैं लेकिन आत्मातो ज्ञानही है, सतही है, सुखही है इस प्रकार प्रजापतिसे उपदेशपाकर ब्रह्म स्वरूप होगया । इस प्रकार सामशाखाको “छान्दोग्य उपनिषत्” “ब्रह्मश्रेष्ठ है” उसे देखिये ।

संहितोपनिषत्

इस नामका सातवां ब्राह्मण के बारे में विचार किया गया है इस में पांच खण्ड हैं । आनुपूर्वी से, अर्थात्, विच्छेद के सिवा जो इस्ते-माल या उच्चारण करते हैं उपनयन से होकर आखिर तक पाठ करने के, लायक हैं । इसका सायणाचार्य और द्विजराजभट्टसे किया हुआ भाष्य भी हैं । ऋक्संहिता और सामसंहिता रूप दोप्रकार हैं । उन

दोनों का रहस्य विचार यहां किया जाता है इससे यह नाम है कि संहितोपनिषत् ।

पहला खण्ड

आर्चिक-और गान संहिता, इनमें, दैव, आसुर, और आर्षमेदसे तीन प्रकार होता है । अकेले होकर, स्वरूपस्वरसे, जो दूसरे आदमियों से नहीं सुन सकता है, वही दैवगान हैं, यह परोक्ष है और स्वर्ग, देनेवाला है । बाहर बैठकर दूसरोंसे सुननेका योग्य रूपसे जोगानकरता है वह गानतो प्रत्यक्ष और पशुपुत्र आदि दृष्ट फलदेने वाला है । घरमें ब्रह्मयज्ञादि कामों में, परोक्षरूप से, बाहर यागादि कामों में प्रत्यक्षरूपसे भी जोगान है, वह आर्ष है इसका फल ब्रह्म वर्चस्व है । जो परलोक फल केलिये है वह दैव, और जो अन्नफल केलिये वह आसुर है । फिर भी बहुत प्रकार होते हैं । वायव्यादि मेदसे भी संहिता कहाँगी ।

दूसरा खण्ड

लोप और अतिहारका लक्षण, स्तोमोंकी प्रवृत्ति, कर्षण के मेद । रथन्तरको भकार का निवेशरीति । भकार सामों का लक्षण, उद्गातृ और यजमान का लक्षण । इन सबों के ज्ञान से फल, और अज्ञान से दोष भी होता है ।

तीसरे में

जो याग में गाये गये हैं उनका ऊह प्रकार, उदूहका लक्षण, आरण्यकमें उदूह । लंगल, कालबवि और शाटयायनियोंका गान प्रकार । विद्या के दानपात्र । विद्याके दान के छः धर्म । अगर पात्र नहीं मिलतो विद्याके साचहीमरना चाहिये कभी अपालों में विद्याको नहीं देना । वेदसे प्राप्तहुए उपनिषदोंको संपूर्ण दर्शि, और असंपूर्ण दर्शि । और विषयभी कहेगये हैं ।

चौथा और पांचवाँ

गुरुजी को दक्षिणादेनेका विधि । इसके अनुसार और दानों का प्रभाव । दानों के बीच में, गाय, भूमि, और विद्याओं का उत्तमता । आखिर शिष्यों के धर्मभी कहे गये हैं ।

इस ग्रन्थ दो भाष्य के साथ मुझसे छपा गया दससाल के पहले ।

दो या तीन साल के पहले तिरुप्पति केन्द्रीय विद्यापीठ में छपे गये हैं । सामतन्त्र, और फुल्लसूत्र जैसे साम ग्रन्थों को प्रतिशास्त्र्य ग्रन्थों का यही मूलभूत है ।

वंश ब्राह्मण

ब्राह्मणों में यह आठवां है । यहां तीन खण्ड हैं । वहां जो अध्ययन करनेवाले हैं उनका परंपरा कही गयी है । जो त्रैवर्णिक हैं

उनका जन्म दो हैं । एक तो मां और बापसे होता है, और दूसरा, गायत्री और आचार्य से होता है । शरीर देनेवाले माँ बापसे भी उत्तम हैं, गायत्री और आचार्य से दिया हुआ जन्म । वही परंपरा, शर्वदत्त गार्ग्य से होकर ब्रह्म तक यह इससे पढा इस तरह दिखा गया है ।

“शर्वदत्तो गार्ग्य” रुद्र भूति, द्राह्मयणिसे, विद्यासे पैदा हुआ । यह, जनधातुका, प्रयोग होनेका कारण यह ज्ञात हुआ कि, विद्यासे भी जन्म हुआ है ।

पहले ब्रह्म को नमस्कार कर, वाद इस के ब्राह्मणों का, आचार्य, ऋषि, देवताओं का नमस्कार कर ही ब्राह्मण शुरू होगया है । इससे उस्तादोंपर भक्ति, उन्हीं से विनय करना, हररोज उनका ध्यान करना, विद्याको, रक्षण केलिये और अपने को उत्तम फलके वास्तेभी जम्बर स्वीकार करान है । इन में जो ऋषिलोग कहे गये हैं उन सबोंको उपाकर्मके वक्त सब सामवेदिलोग तर्पण किया करते हैं । इस प्रकार शुक्लयजुर्वेद में भी बृहदारण्यकमें वंश ब्राह्मण हैं । इस प्रकार सायण भाष्यके अनुसार ब्राह्मणोंका अर्थ स्वल्प रूपसे कहे गये हैं । सब अर्थतो अच्छी तरह पढने से ही, हो जायगा ।

वेदांग

जैसे आदमियोंके आंख आदि अंग है, वैसे ही वेदरूप पुरुषकाभी अंग हैं। शिक्षा नासिका साहोती है। व्याकरण मुख रूप है। अर्थात् वाग रूप होता है। छन्दः पादके जैसा प्रतिष्ठा के योग्य होता है। निरुक्त कानके समान हैं जैसे कान गुरुजी के पास सुननेका, सुननेके बाद मननेका उपकार करते हैं वैसे ही और प्रमाणों से जो अर्थ नहीं जान सकता है उस अर्थका भी जानने के उपकार करता है, इससे निरुक्त बड़ा प्रसिद्ध अंग हैं। ज्योतिष यागादि कामका अनुष्ठान केलिये काल, खास, कारण है, उस, कालका निर्णय इस ज्योतिषसे होता है। कल्प, इसका बयान हस्त सा होता है। आदमी आप जो चाहता है उसे हाथ से लेकर अपना कर देना लेना करता है, वै से है कल्पसूत्रों में, प्रकार कहेजाते हैं, इसके सिवा कोई भी काम नहीं कर सकता है, इसकी मददसेही सब काम करने के लायक होता है। प्रमाण श्लोकों को देखना संस्कृत में ८०. पार्श्व में।

कल्पसूत्र = द्राह्यायण सूत्र

यज्ञों में जो उपयोग रूप से हैं कल्पसूत्र, वह बहुत प्रकार से है बौधायन आदि। वेदपुरुषके जो छः अंग है उनमें यह खास है। कौथुम शाखा वालों केलिये कल्पसूत्र दस हैं। उनमें यह मुख्य है

द्राह्यायण कल्पसूत्र । यहां औद्रात धर्मोंका अच्छी तरह उपदेश होता है, ताण्ड्यके अनुसार सब यागोंका विधि यहां होता है । इससेही जो कौथुमशाखा पढाकरते हैं वे द्राह्यायण सूत्र के अनुसार ही करते हैं । द्राह्यायण ऋषि से कहने से इसकायही नाम होता है । इस में एक तीस-३१, पटलहैं और हर एक, पटलमें चार चार खण्ड भी हैं । इसकी व्याख्या छन्दोग प्रदीप जो काश्यप गोत्र वाले धन्वि से कही गयी हैं ।

पहला पटल

परिभाषा, सब क्रतुओंका उद्रातृधर्म, ऋत्विगों का लक्षण, देवयजनकालक्षण, तीन शुक्रिय, मधुपर्क, सुब्रह्मण्यका काम, उसका आह्वान, विकृति में विशेष, सत्रों में नाम ।

दूसरा और तीसरा

प्रस्तोता का काम, परिसामगान, प्रवर्ग्य समय में आनेका मार्ग, सामोंका गानकाल, अग्निचयन, और दीक्षणी यादि में गान, अग्निका प्रणयन, धेनुसामका विचार, सुत्या, अनूबन्ध्या, पयस्या, और उदवसनीया, उद्राताका पीपलका आरोपण, यूपा भिमन्त्रण, विश्वसामगान, कर्मों में तीनों प्रवेश, स्तोत्रों के वास्ते ऋग जप, द्रोणकलश, प्रवृत्तहोम, स्तोत्रकेलिये उद्रातृओं का बैठने काप्रकार बहिष्पवमान इत्यादि बहुतसे विषय कहेगये हैं ।

चौथा

तीन सवनों में स्तोम योगका प्रकार, यजमान वाचन के बाद तृणच्छेद उद्रातृसे करना, अनुव्याहरण, अहीन में सत्र में ब्रहिष्पव मान गान । इसी समय उद्रातृओंका खानापीना, सवनीयहोम के बाद धिष्ण्यका उपस्थान, रौरिकि शाखियों का उपस्थान जब यजमान ही ब्रह्म हैं, जब वह बीमारहो तब उद्राता उपस्थान करें, सदस में प्रवेश, सवन के बीच में बाहर जानेका मार्ग ।

पाँचवां

प्रस्तोताओं का, चमस, ग्रहण और धारण, सोमका भक्षण प्रकार आवृत्ति स्तोत्रों में तृणग्रहण आदि । कुशकालक्षण, उन का निवेश प्रकार, पर्याय शब्दका अर्थ, सवनके अन्तमें जानेका प्रकार उत्तर सवन में धिष्ण्यका उपस्थान, दक्षिणास्वीकार, अह, अश्वरथ प्रतिग्रहमें विशेष, स्मार्तिकमें से दक्षिणास्वीकार मौन सेही होना ।

षष्ठ

पृष्ठहोम, प्रकार, रथन्तर स्तोत्र, वहाँ और पक्षभी हैं वामदेव्य, ब्रह्मसाम, पुरोडाश, सौम्य चरु, उसका खाना, यज्ञायज्ञीयकाधर्म, आनुष्टुभंभ करना, अग्निष्टोमसामों में धर्म अवभृथ, ब्रह्मसामगानका प्रकार ।

सातवाँ

उक्थ्यमें षोडशि ग्रहोंका अवेक्षण, अत्यग्निष्टोम नित्य नहीं, हिरण्यका धारण, द्वादशरात्रोंमें भक्षणका विशेष, वाजपेय में भक्षण, हिंकार करना, जो असोमयाजी याग कराता है उसका भक्षण नहो अगर करेतो प्रायश्चित्त । सत्र याग करने वालों में बात चीन, शुभ-फल हो, अशुभ फल नहो, उनमें जो मरे तब क्या करना, गर्वों के, अयन, इसप्रकार होते हैं ।

आठवाँ

गवामय नों के विकल्प, सालमें जो किया गया है उस में जो बी चके दिन हैं उन में सामका प्रकार ।

नौवाँ

पृष्ठय षडहों में रथवहन, दुन्दुभिसे घोष, अरणिका निधान, इत्यादि धर्म । वहां बात चीवके बहुतया होनेसे और दिनों में बात चीत नहीं होना । मधु और आज्य से भोजन कराना, खानेका मन्त्र, पृष्ठ धर्मोंका, विश्वजित में और असौर्यामों में आति-देश । द्वादश रात्र में सातवाँ दिनमें आर्भव । आठवाँ और नौवाँ दिनमें सामका विधि दसवाँ दिनमें विधि । छन्दोंमें अक्षरोंकी व्यवस्था । ब्रह्मोच्च, उसका अर्थ, उद्गातृका काम ।

दसवाँ

महाव्रत में काल विधि, परिसामों का । “ऋश्यास” इसका गान प्रकार । जो प्रत्यक्ष, और परोक्ष, इनका फलमें भेद । राजन स्तोत्र, राजाओं का काम, स्तोत्रके समय, वारों से तार का वेधन, भूमि और दुन्दुभि शब्दका अर्थ । उद्गाता, भूमि और दुन्दुभि के बारे में बोलताहूँ, महाव्रत में स्तवन, औदुम्बरी आसन में उद्गाता बैठा है ।

११

जिसमें सौ तन्त्री हैं उसका नाम बाण, वीणा । उसका गायक्ते चर्मसे आवरण । दुन्दुभि ताडन, पत्नियोंसे, अर्थात् और तोंसे वीणागान । सभाके बाहर औरभीतर वीणा गान जिसका नाम अपघाटिला हो । उसका फल । ब्रह्मचारी औरण्डेका बात चीन । उनका मेल । नोकराणियाँ सब जगह हों राजनस्तोत्र पच्चीसस्तोत्र । यज्ञपुच्छकाविशेष ।

बारहसे-पन्द्रहतक (ब्रह्मत्व)

श्रौत, और स्मार्त और, पाक यज्ञों में ब्रह्मवरण कैसे, अग्न्याधेय जैसे हविर्यागोंमें ब्रह्मका काम, चातुर्मास्यमें विशेष है । सोमसंस्थाओंमें इसका काम विस्तारसे कहागया है ।

जो स्मार्तकर्मों में ब्रह्मा है उसका भी धर्म कहे गये हैं । इन चार पटलों को ब्रह्मत्व पटल कहते हैं । सबयागों में ब्रह्मसे नो कामकरना वह यहां अच्छीतरह कहेगये है ।

सोलहवाँ

सन्तनि सामों का प्रकृति में और प्रयोग में कैसे गान होता है, यह विचारकर तय किया है । विष्टुतियोंका प्रकार लेनेका विष्टुति कौन इसका प्रगटकरना । चार और पांच ऋक्वाले स्तोत्रों में कौन ऋक्, लेनेका लायक ऐसा विचार, स्तोमके वशसे जो कम होता है एक ऋक् का लेना । सुषमिद्व सूक्तमें प्रवरके अनुसार व्यवस्था होती है ।

सत्रह और अठारहवाँ

पर्यायोंमें, तृच भाग और आवाप विचार, पर्याय, सम और विषम, उनका साम्य कैसे, चतुष्टोमक्रतुमें स्तोमविधि । स्तोमों का परि-ज्ञान मुश्किलसे होता है, इससे जो स्तोम जानता है इसका फल । प्रकृति में पवमानादि स्तोत्रोंमें जैसे देवता और निधन, वैसे ही विकृ-तिमें होते है, और इसका अपवाद भी है । ओंकारसे उद्गीथ भक्ति । सामोंका प्रतिहार भक्ति ।

उन्नीसवाँ

वामदेव्यादि कुछ सामोंका उत्तमपादमें पांचवाँ और छववाँ अक्षरमें प्रतिहार । आकूपरादियोंके छः अक्षर प्रतिहार । इस प्रकार

अक्षर संह्यासे प्रतिहार भक्तिका याद करना अप्रतिहार, द्विप्रतिहार, विनाप्रतिहार बहुत प्रकारसे आसानीसे कहे गयेहैं, प्रतिहारके ज्ञानसे सब ज्ञातहोता है ।

बीसवाँ

सन्तनि पार्थुरश्म, और महानाग्नियों का प्रतिहारः । शुक्रिये सामोंका बहुतहोना इसमें त्रिचार । राजनका अध्ययन, तीन और पाँच दफे अभ्यास । इलान्द और भद्रसामों का प्रतिहार । बाहरनिधन, और भीतर निधन, प्रस्ताव, और प्रतिहारनिधन ऊह में योनिके अनुसार गान, सिमाओंमें विशेषरूपसे विचार ॥

इक्कीसवाँ

प्रकृति गान में “ऊपा” है इसका छन्ननिधन ऐसा नाम, अर्ध, पूर्ण, और अध्यर्ध रूपसे तीन प्रकारका है । प्रयोगमें और पदका विधि । “ऊपा” निधनका ब्रह्मयज्ञमें उपयोग है । गायत्र गानका, प्रकार, प्रस्तावादि भाग । बहिष्पवमान में धूर्गान प्रकार, कामोंका पूरीकरनेवाला निधन । आज्य स्तोत्रमें विशेष इस प्रकार यह गायत्र पटल है ।

बाईसवाँ

एकाह, अहीन, और सत्रयागोंका उत्तरायण काल है दक्षिणा, पशु और सोनाही है । दीक्षाका काल, उपसद, उक्थ्य

स्तोत्रका विकल्प, कहाँ करना । जो स्वतन्त्र ज्योतिष्टोम उसका अग्निष्टोमादिरूप तीन संस्था होता है । अतिरात्र में हजारों दक्षिणा, विश्वजित, और अभिजित का एकही काल या क्रमसे होता ही है । देवयजन और ऋत्विगों भिन्न हैं । इसका अनुष्ठान प्रकार अलग अलग हजारों दक्षिणा, क्रमसे अनुष्ठान में अभिजितका भी हजार दक्षिण । सर्वस्वका भी दक्षिणा दान, विश्वजित में हैं, इसके बाद नियम, जंगलमें वासकरना । वहाँका आहार, तीन रात्र निषादकेपास वास हो । ब्राह्मण का जो भात उसे खाना उसकी दीक्षा । “साहस्र” नामक क्रतु । “साधस्क्राव्य” छःक्रतु उन्हें दीक्षाका नियम, उन्हें सुत्या तक प्रयोग, विशेष धर्म । इसके बाद शत्रुओं का नाशकरने के लिये, श्येन याग, उसका धर्म विशेष, स्तोत्रसाम, सब कहे गये हैं ।

तेईसवाँ

ब्राह्मस्तोम, यह प्रायश्चित्त रूपसे होता है इससे यह नैमित्तिकज्योतिष्टोमतो नित्य है । इन दोनों का, मेल जाय, तो क्या करना, ज्योतिष्टोम कर, ब्राह्म स्तोमकरना है । सब काम करनाहीहै, लेकिन इसके घरमें खाना पीना ऋत्विगों का नहीं होता जो अपने को शुद्धि चाहता है और ब्रह्मवर्च स चाहता है वह अग्निष्टुत यागकरे । बृहस्पतिसव । ब्राह्मण, और राजाओं जिसे धर्म व्यवस्था एक मानते है वही अधिकारी । यहभी नैमित्तिक, काम्यभीजो ब्रह्म-

वर्चस् चाहता है। इन्हें धर्म, सर्वस्वार याग, उसका नियम, यागका प्रकार, संस्कारका प्रकार, जो, दिलसे अपना शरीरको त्यागकरना चाहता है वह 'सर्वस्वार' करे। यह कलियुगमें मनागया है। चातुर्मास्य काल।

चौबीसवाँ

उपहव्य ऋतु में देवताओं का नाम, साक्षात् नहीं बोलना, नामान्तरसे ही बोलना, कहीं साक्षात् भी बोलना है। ऋतपेय याग में जो दूधका व्रत उसकी जगह में घृतका व्रत। प्रतिलोमसे उंगुळियोंके पर्वसे आज्य का भक्षण। लेकिन सोमका भक्षण अलग है। दूषणशस्य ऋतु वैश्यस्तोम। जो सोम करनेकेबाद गरीब होता है, और जो जेठजी जब सोम नहीं करता, तब छोटा भाई सोम करता है और छोटा भाईके सोमकरनेके बाद जब जेठ सोमकरता है उन सबों के लिये तीव्रसुत याग करना है। जिसे ब्राह्मणलोग, और राजाओंका लोग मानते हैं वह वाजपेय करसकता है। उसमें हाथी, रथ, गाय दासी सोनाआदि दक्षिणा है। वाजपेय पांच विधसे होता है। वहां स्तोत्र साम, दक्षिणा सब कहे गये हैं।

पच्चीसवाँ पटल

राजसूय में अधिकारी राजा है। दीक्षा। अम्यारोह और अभिषेक्षणीय उत्तम ऋत्विगों के लिये दक्षिणा ३२ हजार हैं। प्रस्तोता

जैसे ऋत्विगों का उस में आधा, उनसे जो कम हैं, उसमें आधा, उनसे जो अवरहें उसमें आधा इस प्रकार दक्षिणा होती है। अभिषेचनीय और दशपेयमें एक प्रकारकी दीक्षा। अभिषेचनीय के अन्तमें अवमृथ में यजमान, स्नान नहीं करना, पर कृष्ण विषाणको, पानीमें डुबाना। दसदिनके बाद दशपेय याग, एकही वर्षसमें दस ऋत्विगों का पीना। सुब्रह्मण्यकामी भक्षण। बहिष्पबमान में उद्गातृको सोने की माला कमलकी माला को देना। अर्घ्य का कान्का आभरण। पोताको कपडा। राजसूयदक्षिणा। उदभिद, और बलभिद। जिस, वैश्यको, राजा और प्रजा मानते है वह मोसवयाग करें। दस हजार दक्षिणा, मरुस्तोमः। अभिचार, इष्ट, सन्दंश इत्यादि। जब अभिचार कि यागया, उस के बाद शान्ति के लिये ज्योतिष्टोम करना।

छब्बीसवाँ पटल

अहीन क्रतु आँ उन में दीक्षा, उपसद, सुत्या, द्विरात्रादि में अहीन योगरूढ हैं। राजसूय आदि नहीं अहीन। हर एक सोममें अवमृथ, होने के कारण से। दक्षिणादान। आर्षेय, और अनर्षेय जानने वालों का लक्षण। ज्योतिष्टोममें जो अतिरात्र है वह स्वतन्त्र है, न द्वादशरात्र का अंग। उद्गीथादि में रथन्तरका, और ओंकार बाक् का प्रयोग। अतोर्यामों का विकल्प। गर्भ और गर्भिका स्तोत्र।

शबलि होम । जो पशुवृद्धि चाहता है वह इस यागकरना । द्वादशरात्र नियम के बाद औपासन में यह होम करें, उसका प्रयोग । होम के समाप्ति होने के बाद जंगल जाना । वहां, कुत्ता और गधे का शब्द सुने तो असिद्धि । औरों का शब्द सुने तो सिद्धि होगी । किसीको भी शब्द न सुने तो फिर भी, यह काम करना । इस प्रकार तीन साल करना चाहिये ।

सत्ताईसवाँ पटल

अश्वमेधः जो राजा चक्रवर्ती वही अधिकारी । दीक्षा के बाद घोड़े का छोड़ना । वीर उसे रक्षा करें । एक साल के बाद घोड़े के साथ आना । साल भर हर रोज तीन इष्टियाँ । आख्यानका सुनना दीक्षा । पहले दिन घोड़े के पुच्छ लगाकर चलना । स्तोत्र, पत्नीयों का उत्साह, ब्रह्मोद्य, विष्णु का महिमा बातचीत, चार दिशा को चार ऋत्विगों का दान, अश्वमेधका विकल्प, बहिष्पवमान विधान अश्वमेध के बाद छः पशुबन्ध याग, २४ इष्टि, और अहीनों । अहीन याजन युक्ति के साथ विचार कर याजनकराना स्वीकृत गया ।

अठाईसवाँ पटल

अहीन याग, दीक्षा, क्रय, सुत्या, समाप्ति - इसप्रकार चार हैं दीक्षा और उपसदों अनादेश में हैं । जो यजमान वे ही ऋत्विक् भी हैं । द्वादशाह को, अहीन, और सत्त रूप होना । चौथे दिन

षोडशि साम विचार, शकरी विधि, पुरीषपदगान । दसवें दिन मानसे स्तोत्र । मानस स्तोत्र किस्का अंग यह विचार, सिद्धान्त, फल । दशमाह का अंग ऐसा सिद्धान्त । छन्दोमाके बारे में विचार । आंजन अभ्यञ्जनका विधि । शतरात्र का क्रतु, गवामयन दीक्षा इति जैसे सब हैं ।

उनतीसवाँ पटल

गवामयन । पांच मासों में बर्हित प्रगाथा हैं, चारसौ ऐन्द्रा बर्हिता, प्रगाथा, दाशतयीमें इसका विवरण, सब बड़े बड़े ऋत्विगों मह व्रतसे स्तोत्र करना ॥ इलान्द सामका गान प्रकार, वहां मतभेद ॥

तीस वाँ पटला

छन्दोम, और दक्षाहमें स्तोमका कल्पति । तापश्चित, आदिमें स्तोमका कल्पना । दीक्षा सुत्या, कुण्डपायिनामयनं । वहां मास पर अग्निहोत्रकरना इसमें मासका अर्थ, दर्शित हुआ । पिण्ड-पितृयज्ञका, अंग, या अनंग, इसका विचार ॥ “मासं मेघैः” इस का विचार । जो होता वह अर्घ्य इसका अर्थ । तापश्चितका दो प्रकार । इसका प्रयोग । तापश्चितके बाद, तीन संवत्सर सत्र, बारहसाल सत्र, तीस साल सत्र, सौसाल सत्र करना ॥

इकतीसवाँ पटल

सरस्वतीनदी पश्चिम दिशामें बहती हैं ॥ प्राग्भाग, और अपर भाग देखने लायक । बीचका भाग जमीन में है नहीं देखपड़ता । वहीदेश विनशन ॥ उसके दखिख में सारस्वत सत्र करना है । उस्का प्रयोग ॥ गोष्ठोम प्रयोग, आयुष्ठोमप्रयोग पक्ष भेदके साथ कहे गये हैं ॥

सरस्वती के पूरव भाग में दृषद्वती नदी बहती हैं । वहां इष्टिकरना चाहिये, जिसका नाम अपोनघ्नीया है । इस प्रकार ताण्ड्य ब्राह्मण वाक्य का विवरण हुआ ॥ सरस्वतीतीर, और कुरुक्षेत्र में बहुत याग कहे गये हैं आठकपाल याग, सांपकासत्र । इस प्रकार बहुत से विषय कहे गये हैं । सूत्रोंका प्रकाश केलिये व्याख्या को धन्वी ने किया ॥ कहीं कहीं दीख पड़ती है ॥ कहीं कहीं सुन पड़ती है ।

सामशाखावालोंका द्राह्म्यायणसूत्रही खास साधन है उत्तर-देश में यही प्रसिद्ध है, यहां भी सब इसे प्रमाण करते हैं ॥

अनुपद सूत्र

इस में दस प्रपाठक हैं हर एक प्रपाठक में पंद्रह खण्ड भी हैं ताण्ड्य ब्राह्मण के मुताबिक यजुर्मन्त्रों का विनियोग करता है । विकृतियों में सुब्रह्मण्याह्वानका प्रकार कहकर गानविधि साबित

करता है। सब छन्दों का अक्षरों का अनुसार नाम कहे गये हैं, देवता भी कही गयी हैं, इस प्रकार, जो छन्दों का और देवता, और ऋषियों का जानता है वह पाप और दुःख, और शत्रुओं से मुक्त होकर सुखी होता है। ग्रन्थों का संख्या १४९५, विक्रमशक १६३८ में गोपीनाथका बेटा, पुरुषोत्तम से पुराणे नागरलिपि से छपा हुआ है। काशी संस्कृत विद्यालये में है। हमारे देश में भी रखे गये हैं यह खुशी की बात है। जर्मन् देश में भी है। आज कल उपाकर्म के समय अनुपद के सिवा पढ़ते हैं, आगले दिनों में अनुपद को भी पढ़ना होगा।

निदान सूत्र

श्रौत सूत्र दश। उन्में एक निदान सूत्र। यह पतंजल ऋषि से प्रकाशित हुआ। दस प्रपाठक, हर एक प्रपाठक में तेरह खण्ड हैं। पहले प्रपाठक में सात खण्डों से छन्दों का व्योरा कहा गया है। यह वेदमन्त्रों को “इतना इतना है” इस प्रकार निश्चय करता है। चौबीस अक्षरवाली गायत्री, तीन पाद, हर एक पादका आठ अक्षर पाद के सहित मन्त्र, ऋक और सामवेद में है। यजुर्वेद में कुछही हैं। सर्ववेद में पिंगलनाग से, सामवेद में पतञ्जलि से छन्दों का लक्षण अच्छीतरह स्पष्ट किया गया। श्रौत, स्मार्त, और सन्ध्यावन्दन में भी जो मन्त्र हैं उन सब को ऋषि, छन्द और देवताओं को

कहकर मन्त्र का उच्चारण करना, इससे फल खूब होता है, नहीं तो दोष भी होता है। चौबीस अक्षर गायत्री से १०४ अक्षर बाला समुद्रच्छन्दस तक इक्कीस छन्दों का विवरण हुआ। कहीं गायत्री पांच अक्षर सहित पादवाली है। दो तीन अक्षर ज्यादा और ऊना भी। उष्णिक अठाईस अक्षरा। इसप्रकार, अनुष्टुप्, बृहती, पंक्ति, त्रिष्टुप् जगती, सात छन्दों का व्योरा, हर एक छन्दों में अक्षरों का ज्यादा और ऊना भी होता है। विवृति, शकरी, अष्टि, अत्यष्टि सरित, संपा, सिन्धु, सलिलं, अंभः, गगन, अर्णवः, आपः समुद्रः इस प्रकार बहुत प्रकार से व्योरा हुआ। इन सबोंको, दो वर्ग में वर्णन हुआ। राट्र सम्राट्र, विराट्र, स्वराट्र, स्ववशिनी, परमेष्ठी, अन्तः-स्था, यह भी एक वर्ग है। वृत्त, अमृत इसप्रकार उदकतका, एक वर्ग हैं।

हर्षिका, सर्षिका, शर्षिका सर्वमात्रा, विराटकामा, इसप्रकार एकाक्षर कमहोने से निचृत् “एकाक्षर ज्यादा होने से” भुरिक ऐसा नामभी हैं। इसी से जो गायत्री हमसे हररोज जपकी गयी है, इसका छन्दस निचृत् गायत्री होती है। इसके बाद, दैव, आसु, प्राजापत्य छन्द कहेगये हैं। जो एकाक्षरा है वह देवगायत्री होती है। इसप्रकार हरएक छन्दोंमे, ज्यादा और कमहोने से नामकामेद है ॥ इसप्रकार अच्छीतरह विवरणहुआ, इसका फल, जो छन्दों का विव-

रणखूब जानता है और जप करता है वह छन्दों का, सालोक्य पाता है धन दौलतसे सुखभी पाता है इस तरह कहा गया है।

आठवाँ खण्डसे तेरह तक, स्तोम के बारे में बयान किया गया है। स्तोम वह है कि जो यागमें किये हुए बहिष्पवमान स्तोत्रों का संख्या विशेष है। वह, त्रिवृत, पंचदश, इसप्रकार नौ है। हर एक स्तोम तीन प्रकार का है।

कृतस्तोम, त्रेता स्तोम, द्वापर स्तोम, कलि स्तोम, ऐसा भी विभागा है। औदुंबर काठ से बनी हुई छोठा कीलका नाम कुशा है, इन्हें जमीन में रखकर गिनकर, सामगान, करना। सामों के एक ही रूपसे गान करने से आलस होता है, इसका दूर करने के लिये तरह, तरह सामगान करना चाहिये इस प्रकार भी विधि हो गया है।

दूसरा पटल

यज्ञों में जो साम वे उद्गानस्थ। प्रकृति में जो रथन्तर साम हैं वे ही उत्तर ऋगों में गान के समय ऊह गान कहे गये हैं। वहां जो आधार ऋक हैं उन में जोसाम गाये गये हैं दोनों अपौरुषेय हैं। दोनों का मेलन मात्र पुरुषसे किया गया है। जैसे वसिष्ठ आदियों से देखने के कारण, वसिष्ठऋषि होता है जैसे ही प्रक्षेपका पुरुष से होने का कारण पौरुषेय रूप से प्रसिद्धि है।

एकर्चा करण, छन्नगान, रायन्तर बाईत मेदसे सामों का विभाग ब्रह्मसामके स्तुति के समय यजमान के चाहों के अनुसार गान, अग्नि-होत्र दर्शपूर्ण मास का विचार ।

आहिताग्नि का कृष्णपक्ष में मृतिहोतो संस्कारका प्रकार याग पातों का निधान प्रकार, वामदेव्य गान शान्ति केलिये ।

द्राह्यायण सूत्रे तेईसवां पटल में तीसरे खण्डमें आहिताग्नि-संस्कार कहागया है ॥ बहिष्पवमान स्तोत्रमें हिंकार धूर्गान । बृहत् रथन्तरादियों में प्रस्तावादि । उत्कथ्य और षोडशमें सामविधि और स्तोत्रका प्रकार ॥

तीसरा प्रपाठक

पहले अग्निष्टोम करना, जैसे देवों में ब्रह्मा बडाहै वैसेही यज्ञोंमें अग्निष्टोम ॥ ताण्ड्यमें सोलहवां अध्यायमें पहले खण्डमें यह कहागयाहै । अग्निष्टोम अतिरात्र के बारेमें विचार । सन्धिस्तोत्रमें सामविधान । छन्दोविषयमे ऋषियों का मतभेद, अहीनक्रतुओं मे स्तोत्रप्रकार । सुब्रह्मण्या गान । सत्रों में सुब्रह्मण्याह्वान, द्वादशरात्रमें रोज बहिष्पवमान स्तोत्र । शाक्वरसाम में, शाक्वर, अशाक्वर, पुरुष वस्स घेनु, और ऊर्ध्वों का लक्षण, येसव, ताण्ड्य, तेरहवां द्राह्यायण, बीसवांमें भी अच्छी तरह प्रगट कियागया है ॥

चौथा पटल

सब सामों का, गायत्र, त्रैष्टुभ, और जागत मेदसे तीन प्रकार । महानाम्नियों का भक्ति कहना । महानाम्नीकाअध्ययन काल और नियम । तीन सालभर अध्ययन ॥ सबेरे और शामको नहाना दिनमें खड़े होना, रात में बैठना, गुरुकेपास नियमसे रहना । पानी बरसते समय बाहर नहीं जाना, इस प्रकार बहुत नियम, पानी, आग, और वृक्ष, और सूरजको देखना मन्त्रसे ॥ इस नियम का करने से इच्छा के अनुसार पानी बरसता है । खादिर गृह्यमें और गोभिल महर्षिसे भी यह कहागया है । इस प्रकार, बारहसाल या, छः, साल व्रतानुष्ठान से बहुत फल होता है । बाईद्विर, पार्थुरश्म, रायोवाजीय रूप ब्रह्मसाम, और द्वादश रात्र के बारेमें भी सब कहे गये हैं

पांचवां, और छठ्वें प्रपाठक

अभिष्ववषडहमें, वहिष्वमान स्तोत्र, स्तोमविधि । अभीवर्त का ब्रह्मसाम विचार, हर सवन में छन्दस, और विषुवान, और स्तोत्र, सालभर करने का क्रतुओं और आदित्य सवन, ॥ जो आहिताग्नि नहीं है उनको इस सब के बदले स्थालीपाक, सत्रयाग, समाहार, पृष्ठश्मनीय, हजारों क्रतु । त्रात्यस्तोम, अग्निष्टुत, इन सबका स्तोत्र ॥ ताण्ड्यमें सोलह और सत्रहवामें इनका विचार हुए हैं ।

सातवां प्रपाठक

तौन त्रिवृत्स्तोम । प्रजापतिका अपूर्व, बृहस्पतिसव, और सर्वस्वार । ताण्डय सत्रहवां में कहे गये हैं यहाँ दो खण्डसे कहेगये हैं चातुर्मास्य, में स्तोत्रसाम विधि, राजसूय, का, स्तोत्रसाम के साथ निर्वचन, राट बिराट उद्धित बलभित, इसतरह द्वय विहित हैं । अभिचार याग श्येन जै से याग कहे गये हैं ।

आठवां प्रपाठक

अहीनक्रतु, द्वयहसे होकर एक सुत्या का । प्रकृतिभूत द्वादश रात्रकां स्तोत्रहै और स्तोमभी हैं

सर्वपृष्ठ और अतोर्याम में स्तोत्र विशेष, आयुष्कामयाग । वसिष्ठजीने पुत्रशोक दूर करने के वास्ते याग किया । विश्वामित्र-जीने सबराज्य पाने केलिये याग किया । उसका प्रयोग ॥ अश्वत्ति-रात्र रूप अश्वमेधका बीचके दिनमें महानाम्नीस्तोत्र । वहां धर्म ।

नौवां प्रपाठक

सबोंको जो बापहै, वही ब्रह्मा जिस यज्ञका अनुष्ठान कर जगहको पैदा किया वह जनक सप्तरात्र है, आठरात्र, नवरात्र, दसरात्र उद्दालका बेटा, कुसुरुविन्दने यह याग अनुष्ठान किया, इससे श्रेष्ठभी हो गया ॥ तेरह रात्र, द्वादशरात्र को, सत्र, और अहीनत्व दोरूप होना ।

किया हुआ है इसका नाम यह है कि मशकल्पसूत्र। बोधायन, आपस्तम्ब, द्राह्यायन, कात्यायन कल्पसूत्रों से पहले ही यह रचित हुआ होगा क्योंकि कि शबरस्वामीजी ने यह सूत्र प्रमाण रूपसे तहां तहां उदाहरण रूप से कहा ॥ आण्डपिल्लै जैसे प्रयोगकारों ने भी इसे प्रमाणरूपसे स्वीकार किया ॥ ग्यारह अध्याय, ११५ खण्ड भी है ॥ और सूत्रों में जो नहीं दीख पड़ते हैं वे विषय भी और विषय भी यहां अच्छी तरह दीख पड़ते हैं। वाराणसेय संस्कृत विश्व विद्यालयमें हाथकालिखा हुआ पुस्तक संपूर्ण रूपसे दीख पड़ता है।

उपग्रन्थसूत्रं

यह कात्यायन महर्षि से किया हुआ ॥ कात्यायन जीने पाणिनीय वार्तिका, वाजसनेयि, श्रौतसूत्र, श्लोकरूप स्मृति, और सामवेदीय उपग्रन्थसूत्र किये ॥ श्लोकों से ज्ञात हुआ देख श्लोक ११२ पार्श्व संस्कृत ।

चार प्रपाठक, कुल ५२ खण्ड हर प्रपाठक में तेरह खण्ड है इसकी व्याख्या भी हैं देखना श्लोक ११३ पार्श्व में संस्कृत ॥ इसका माधवाचार्य जीने भी व्याख्या की। यह मशकल्पसूत्र के बाद और पतंजलि निदान के पहले किया होगा ऐसा जान पड़ता है ॥

पहला प्रपाठक

यागों में जो उपयोग हो उस सामों का छन्द, हर बागस्तोत्रसामों का अक्षर परिमाण, सर्पणकाल में उद्गातृका अपच्छेद

होने से क्या करना ? सोमका, अपहरण, अभिदहन और सोमाति-
पवनमें, श्रायन्तीय सामगान, विश्वजित, अतिरात्रक्रतुका विमर्श,
सोमक्रय, और सोमाभिषव के बारे में विचार कहे गये हैं।

दूसरे प्रपाठक में

सोमक्रयके पहले, सोमापहरण में प्रायश्चित्त नहीं। सोमक्रय
के बाद सोमापहरण में हर सबन में प्रायश्चित्त। पूतभृत, और
द्रोणकलशका विदारण में प्रायश्चित्त, सोमभक्षण का मन्त्र, सोमदहन
में प्रायश्चित्त, कुछ कुछ यागों में स्तोत्र का प्रकार ये कहे गये हैं।

तीसरा और चौथा

वैश्य स्तोम, व्यूढद्वादशाह, समूढद्वादशाह, इसप्रकार दिन
साध्या यागों में सामों का विवेचन। छन्ननिधन के विषय में उपाके
स्थान में “सुवाः” ऐसा गान होना। वषट्कार निधन साम में वषट्
निधन।

प्रमिताय....साम में “हिंकृत्यदिवंगच्छ” इति निधन

शंसानादि सामोंमें, क्षत्रियों का संजित्यै, और वैश्योंका
संपुष्ट्यै निधन प्रयोग किया जाय। बृहत् और रथन्तरका वाक
निधन।

उत्तम पादों में चार अक्षर प्रतीहार । उद्गाता, और प्रतिहर्ता के मेदरूप से प्रतिहार । हर पादमें गानसमान हो तोभी आरीरी पाद का पहला पाद प्रतीहार । इस प्रकार यज्ञों में सामों का प्रतीहार अलग कहा गया । इस भाग का “प्रतिहारसूत्र” ऐसा नाम है । इसका व्याख्या वरदराजने की । इस सूत्र कार कात्यायन का, दो नाम हैं कि वररुचि और परकर । कहीं ऐसा देख पड़त है ।

॥ क्षुद्र कल्प सूत्र ॥

यह मशक कल्पसूत्र का शेषभूत है । कल्पसूत्र में सत्रह अध्याय हैं, वहाँ ग्यारह अध्याय कल्प सूत्र हैं बाकी क्षुद्रकल्पसूत्र हैं जैसे ताण्ड्य शेष को छब्बीस का “दूसरा ब्राह्मण” ऐसा “आठ ब्राह्मण” वै से ही, कल्प सूत्र, और क्षुद्र कल्प सूत्र का व्यवहार ॥ देखना श्लोका संस्कृत १२७ पार्श्व में ।

यहां कहे गये विषय । जो ग्राम चाहता है उसका ताण्ड्य में च्योतिष्ठोम कहा गया है, प्रजाचाहनेवालों को स्तोत्रकल्पसि, गायों का व्याधि निवारणकेवास्ते प्रयोग, श्रैष्ठ्यकामका याग, “अग्न आर्युषि” बहिष्पवमान का स्थल । विना रोग केलिये, बरसात केलिये, पशु समृद्धि के वास्ते ब्रह्मवर्चस, प्रतिष्ठा और स्वर्गादि काम के वास्ते याग हैं । स्तोत्र सामोंका अक्षरसंख्या इत्यादि हैं ।

उद्गातृ अपच्छेदादि । वर्ण त्रयोंके स्तोत्र विषय, आठप्रकारका गर्भ गर्भिणों का नियम । श्रीस्तोम में पृष्ठस्तोत्रका विचार । चार प्रकार का द्वादशाह, वहाँ बहिष्पवमान । कामना के अनुसार द्वादशाह बहुत हैं, तीन त्रिकद्रुक सात, उद्यत, पांच अतिरात्र, आभिचारिक क्रतुएँ वहाँ क्षुद्र साम का विनियोग । प्रायश्चित्त क्रतु, वहाँ सामों का विनियोग ये, और विषयभी कहे गये हैं ।

तन्दा (ताण्डय) लक्षणम् ।

इसका तन्दा लक्षण ऐसा नाम मशहूर है तोभी ताण्डय लक्षण यही नाम योग्य है । वहाँ तीन प्रपाठक ३४ खण्ड भी हैं यह पञ्चात्यक जीर्ण रूप से व्याख्या के सिवा दीखपड़ता है न स्पष्ट रूप से ।

पंचविधसूत्र ।

इस में प्रापठक दो है । खण्ड जो चौदह है, प्रकृति में जो साम हैं उनका भक्ति कहता है । सामान्य रूपसे, परिभाषा, प्रस्ताव और प्रतिहार कहे गये हैं । प्रस्ताव, उद्गीथ प्रतिहार, उपद्रव, और निधन, ये भक्ति हैं । ओंकार और हिंकारसे सात प्रकार का है । इस के बाद आठ खण्डों से प्रतिहार भक्ति का निरूपण । आखिर दो खण्ड से निधन भक्ति को कहता है ।

कल्पानुपद

इस नामका कोईसूत्र है। यहां दो प्रपाठक हैं। हर एक में बारह खण्ड हैं। ब्राह्मण और सूत्र से विहित हुए यज्ञों में बहिष्पव-मानादि स्तोत्रों में गायत्रादि सामोंका एकरूप से गान करनेसे आलस होगा। इसके वास्ते और सामोंका बीच में गान करना, अहीन सत्रों में नामसुब्रह्मण्याहान इस प्रकार कहेगये हैं।

अनुस्तोत्र

श्रौत सूत्रों में यह आखिर में है। यहां आर्चिक पाठमें स्वर और वर्ण, मात्राएं जितने हैं उतनेही सामोंमें हैं यह सामान्यया उत्सर्ग। उसका अपवाद भी, “प्रकृति सामोंका सन्तनि” एषहाउ इसका अन्तहोनेवाले सबों का विधि है। पुस्तकको संपूर्ण रूपसे नहीं पानेसे अच्छी तरह नहीं जानपडता।

इस प्रकार श्रौतसूत्र दस द्राह्यायणादि कहे गये है। ये सब नहीं छपे गये, तालपत्रों में कहीं कहीं दीख पडते हैं।

लक्षण ग्रन्थ

गायत्र विधान, यह शुद्धाचार्य से किया हुआ। तीन खण्ड हैं इसका व्याख्या है, पर नहीं पाये गये, किसने व्याख्या किया? यह भी नहीं जाने गये। गायत्र सामका तद्वि विड्ढास्वर प्रस्ताव, पहले पादमें जो अक्षर है वहीं पर गाना, वे अक्षर गायत्री में आठ, जगती में बारह, सबों में आठ अक्षर प्रस्ताव, बाकी

उद्गीथमें मेलना, ओंकार अन्तसे प्रयोगकरना । उद्गीथ भक्ति सब सांसके निरोधकर गाना है । इस प्रकार गायत्र सामका विशेष कहकर और सामों के भी विशेष कहे गये हैं ।

ऋकतन्त्र

पूर्वाचिक और उत्तार्चिकोंका लक्षण, यह सूत्र लघुसे होता है । पांच प्रपाठक बत्तीस खण्डभी हैं, औदव्रजिने किया या शाकटायन इस के बारे में ऊपर विचारहोगा ।

पहले प्रपाठक में अक्षरों की उत्पत्ति, और स्थान, और प्रकार कहे गये हैं । दूसरेमें, इन्हें, स्थान, स्वर, और मात्राका निर्णय हुआ । इसका “ऋकतन्त्र व्याकरण” नामभी होता है ।

लघु ऋकतन्त्र संग्रह

ऋकतन्त्र में जो विषय कहे गये हैं उसे श्लोकरूपसे यहाँ लघुरूपसे कहा है । दीर्घ और ह्रस्वकेबारे में श्लोक हैं देखना संस्कृत १२३. पृष्ठ में । सन्धिका विषय भी कहे गये हैं इसमें १५८. श्लोक हैं ।

ऋक् तन्त्रविवृति

इस में तीन प्रकरण हैं । पहले में गायत्र गान से, यागों में बहिष्पवमान आज्यादि स्तोत्रों में गानकास्वरूप, उद्गीथादिभक्ति, अक्षरों का ज्यादा और कमका प्रकार कहाँ आवाप इस प्रकार शक और सिद्धान्त । आर्षेय ब्राह्मण, वाक्य और ताण्ड्य में जो वाक्य उसका भी अर्थविवार किया गया है ।

सामतन्त्र वेद्य गान और अरण्य गान नाम प्रकृति भाग का लक्षण पन्द्रह प्रपाठक हैं तेरह प्रपाठकों का नाम सामतन्त्र है । चौदह और पन्द्रहवाँ प्रपाठकों अक्षर तन्त्र या संज्ञालक्षण ऐसा नाम है । औदव्रजिने इसे किया । ऋक् तन्त्र को भी इसने किया, ऐसा मतलब है । ऋकृतन्त्र और सामतन्त्र के सूत्र एक ही रूप से देख पड़ते हैं इसका व्योरा देखना—संस्कृत = १२६ पार्श्व में ।

अक्षरतन्त्र

सामों में जब गाये हुए है तब ऋगक्षरों से कई अक्षर अधिक से गाये गये हैं और स्तोम से जो प्रसिद्ध हैं पदपाठमें स्तोमयदसे पढ़ते हैं, यह सब पूर्वमीमांसा में विचार कर दिये गये हैं, उन स्तोमाक्षर के बारे में विचार कर गये है । ‘अक्षर तन्त्र’ इस में जो अक्षर पद है उसका अर्थ यह है कि स्तोमाक्षर । स्तोमाक्षर विचार रूप से प्रसिद्ध इसका अक्षरतन्त्रमिति नाम । यहां, दो प्रपाठक, छब्बीस खण्ड और २६० सूत्र भी है सामतन्त्रका जिसमें पन्द्रह प्रपाठक हैं उसका रोषभूत यह ग्रन्थ है । सामतन्त्र प्रकाशिका यह सामतन्त्र भाष्यका विवरण है, उदाहरण, और प्रत्युदाहरणसे अच्छीतरह कहे गये हैं ।

सामतन्त्रप्रोत सामतन्त्रसंग्रह ।

यहां प्रकृति सामोंका, ओग्नाइ से उन्नयामि तक जितनेसूत्र हैं उतने सूत्रोंको समन्वय किया गया है ॥ चार सूत्र हैं यह वाञ्छि-नाथ से किया हुआ है ।

फुल्लसूत्र-या पुष्पसूत्र

यह ऊह और रहस्यका लक्षणरूप है ॥ वररुचिने किया, ऐसा प्राचीनग्रन्थों में है । औदत्रजिने किया इसप्रकार कोई कहता है । इसका अजातशत्रु भट्टोपाध्यायजीने व्याख्या की ॥ व्याख्या तो प्रौढ़ है अर्थ पुष्टि से युतभी है । रामकृष्णदीक्षितजीने भी व्याख्या की । यहां सूत्रों का खूब व्याख्या हुई । और शिवराम व्याख्या भी है ॥ उत्तरदेश में प्रसिद्धि है । दस प्रपाठक, हर एक में दस खण्ड भी हैं ॥ १३९ खण्ड है । पहले और दूसरे प्रपाठकमें, ऊह और रहस्यका सामेंको आर्चिक और नाम कहे गये हैं ।

तीसरे और चौथे में तालव्याक्षरोंका वृद्धि । अगर न वृद्धि हो तो प्रकृति से होना । इस प्रकार उत्सर्ग अपवादभी होते हैं । अपर छः प्रपाठक से सोलह भाव कहे गये हैं । कुल अठारह भाव कहे गये हैं । आयि भाव, प्रकृति भाव, वृद्धभाव, अवृद्धभाव, स्तोभगतागत, उच्चनीच सन्धिवद्भान, पदवद्भान, अत्व, आर्भाव, विश्लेष, प्रश्लेष, संकृष्ट, विकृष्ट, लोप, अतिहार, आभाव, और विकार ॥ यहाँ आखिरी खण्डद्वयमें प्रस्तावभक्ति कही हुई है । पादसे, कहीं कहीं, कहीं अक्षरसे, कहीं सामों में दोप्रस्ताव, कहीं प्रस्ताव भी नहीं इसतरह विषय कहे गये हैं ।

फुल्लपोत

वहाँ आम हीयवसे होकर, ऊहरहस्य वाले सब सागोंके बारे में जितने सूत्र हैं उन सूत्रों का समन्वय किया गया है, यह पढ़ने

बालों को बहुत फायदेमन्द है। फुल्लसूत्र चौखांबा, काशीमें, भाष्यके साथ छपे गये है लेकिन, गलती के साथ है, अच्छी तरह, कर पठना चाहिये ॥

आर्षेय दीपिका

यह ग्रामे गेय और अरण्ये गेय में जो साम हैं उनका ऋषि समझना करता है। आर्षेय ब्राह्मण से भी यहां स्पष्टरूप से आसानी से इस सामका यह ऋषि इस प्रकार बोध होता है। इसी प्रकार देवताओं का भी मुश्किल से बिना बोध होता है। एक ऋग में एक साम, दो साम, बहुत साम भी होते हैं। हर एक साम का यह ऋषि और देवता का भी ज्ञान होता है। दिशांश्रत, दशानुगान, कश्यपव्रत, महादिवाकीर्त्य, पुरुषव्रत, आदित्यव्रत, इत्यादि आर्षेय ब्राह्मण पठित वाक्यों का निश्चय रूप से कहने में यह बहुत उपयोगी है, इस से यह आर्षेय ब्राह्मण का छोटा व्याख्यान रूप है। प्रपाठक रूप से, अनुवाक रूप से व्यवहार भी है। श्रीभट्टभास्कर अध्वरीन्द्रने यह किया शुरू में श्लोका हैं, देखना १३७ पृष्ठ में संस्कृत पुस्तक।

नैगम्

दो प्रपाठक है। पहले प्रपाठक में पूर्वार्चिक, और उत्तरार्चिक को अलग अलग ऋषियाँ हैं। दूसरे प्रपाठक में पूर्व और उत्तरार्चिक का अलग अलग देवता है। आर्षेयब्राह्मण, आर्षेय दीपिका से जो विषय ज्ञात हुआ, इससे अधिक विषय इस, नैगसे ज्ञात हुआ है। षादमें देवता भेद, सायणाचार्य ने सामवेदभाष्य में इस नैगको प्रमाण रूप से स्वीकार किया। इसका कौन कर्ता नहीं जान पड़ता है।

सामवेद सप्तलक्षण

इस ग्रन्थविशेषको नारायण पण्डितवरने लिखा यहां सात प्रकरण हैं। पहला और दूसरा शमान हैं, विसर्ग का लोप और अलोप। अकार प्लुत के पूर्व घोषवत व्यञ्जनोत्तर। जिस पदमें विसर्ग पदपाठ में है, संहिता में वहीं विसर्ग का लोप इसका “शमान” नाम।

तीसरा ‘रंग’—नकार वैकृतं नासिब्यं रंग है।

चौथा = त्रिलिध्य—अग्र आयाहि, अहये हन्त वाउ, संहिता में विकार होता है।

प्रकरण पांच—नकार और तकार का सन्धिमें विधि। आसन्नः पात्रं।

प्रकरण-छः—अवर्णिः, युद्धयः - अस्माकं, आनवे-असि। वह अवर्ण पदादि में है।

प्रकरण सात - अनिङ्गय—अनवग्रह। यहां पारिभाषिक शब्द बहुत हैं पढ़ने वालों का यह ग्रन्थ आवश्यक है। यजुर्वेद और सामवेद सप्तलक्षण का कर्ता एक ही है।

अव ग्रह सूत्र

आर्चिकों का पदपाठ में जो पद विभक्त है वही अवगृह्य है इसमें बारह सूत्र हैं, जिस पद में पांच अक्षर हैं उससे ज्यादा भी हो वह अवग्रह रूप से होता है यह सामान्य है हव्य-दातये, विश्व वेद, और्व भृगुवत्। इत्यादि नर्यापसं, दध्याशिरः बारह सूत्रों से यही कहा गया है इसका मूलकर्ता और व्याख्याता को नहीं जानते हैं।

हितवाक्यम्

इस ग्रन्थ में वेष्टन पदको विचित्ररूप से बोध किया है। श्लोक भी है। “अकारे पंच ऐको वा, आकारे द्वौषडेव वा” इत्यादि देखना १४४. पृष्ठ में। हितवाक्य रूप से वेष्टन बोध हुआ है। कर्ता के नाम नहीं ज्ञातहुआ।

स्तोभानुसंहार

स्तोभोंका कहाँ गान होता है विचार इस ग्रन्थमें है श्लोक-रूपसे है। यह ग्रन्थ ४४ चालीसपर चार श्लोकहै यहां स्तोभका ज्ञान आवश्यक है, इसका कर्ता नहीं जान पड़ता है।

मात्रा लक्षणम्

मात्रा तो काल विशेष है। वेदाक्षरों के उच्चारण समय कालका खूब ज्ञान होकर उच्चारण करना ॥ ज्यादा और कम उच्चारण से फल नहीं होता ॥ ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत, वृद्ध, अणु, और अर्ध हैं इस प्रकारा फरक को सामवेद में विशेषरूपसे होता हैं ॥ हर वेदों में मात्रा का नियम होता ही है तोभी सामवेद में बहुत दुरूह रूप से होता है इसे अच्छी तरह जानकर सामगान करना ही अच्छा है इसका प्रणेतार वररुचि है ॥

आर्चिक लक्षण

वह श्लोक रूपसे हैं, आर्चिकों का स्वर निर्णय, इनक अवान्तर मेद है। स्वरोंका सन्निवेश प्रकार, हाथसे निर्देश प्रकार ये

कहे गये हैं । उदात्तश्चानुदात्तश्च-आर्चिकमुच्यते । यह पहलाश्लोका है ॥ ऋचों के चार स्वर हैं । उदात्त-अनुदात्त-स्वरित-प्रचयरूप में । अंगूठसे, उदात्त, तर्जनी से (बीचरेखासे) स्वरित, प्रचय कहीं उदात्त भीजान सकता है, मध्यमका मध्यरेखा से अनुदात्त जाम सकता है । इस प्रकार स्वरों का भेद विन्यास प्रकार भी कहा गया है ।

छलाक्षर

छलाक्षर अक्षरों का प्रदर्शन वजहसे वहां के स्वरों का सूचक अग्ने वेखाथे इत्यादि ॥

“ नमस्ते अग्न ओजसे ” दूसरे खण्डको छः स्वरित, दो उदात्त, इस प्रकार स्वरको नानायों ही पुस्तकों में देख पड़ता है ।

पदछलाक्षर

आर्चिक जैसे पद पाठकका छलाक्षर है । आर्चिकमें जोस्वरित उसके जगह स्वरित । उदात्तके जगह अवग्रह । धारीके स्थान में पद का गणना । अवग्रह—वेष्टनपद । अग्र आयाहीति पहले खण्ड में ३३. आद्युदात्त । अवग्रह नौ, पहले ऋगमें ती-दूसरेमें यि ऐसा पुस्तकों से देख पड़ता है ॥

प्रकृतिसाम, छलाक्षर

दीर्घाक्षरों को आदि से गिनकर पांचसे विभागकर क-च. क्रमसे, एकदो संख्यासे, आर्चिक जैसे जानना । इसके बाद पदोंका विभाग कर पांच पांच विभाग करना, पहले से जानना । अथ, मात्राओं का

विभाग करना शेषको संख्याके अनुसार जानना । दीर्घ-द्विमात्र का अक्षर, पद-सब यद हैं, मात्रा अनुस्वार, विसर्गव्यंजन, केवल, स्वर ये सब जानना चाहिये ।

इस प्रकार छलाक्षरों के ज्ञानसे वेदमें अक्षर, स्वर, मात्रा आदियों में विपर्यास दोष नहीं होते हैं ।

छल प्रक्रिया

यह श्लोकरूपसे है, छलाक्षरों का परिज्ञान प्रकार, निधन भेदसे छलाक्षरभेद, छलाक्षरों का वैलक्षण्य, उद्धातलक्षण, विवृति, इस जैसे विषय कहे गये हैं । इस में बाईस श्लोक हैं आदि अन्त, दो श्लोक हैं १५५. पार्श्व में संस्कृत पुस्तक में देखना ।

छलाक्षरकारिका

आर्चिक में जितना संकेत है उतना संकेत, और भी संकेत है, इसका प्रकार भी अच्छीतरह कहा गया है । इसमें आठश्लोक हैं साम वेदमें और वेदोंसे स्वर अधिक हैं इस से छलाक्षर ग्रन्थ आर्चिक, पद सामोंका अलग हैं ।

सामप्रकाशनम्

वेद्य गान, और अरण्येगेय में अवश्य जानना, दुरुह, और सूक्ष्म, अवधारणके साधनरूपसे कहे गये हैं श्लोकरूपसे शुरूहोता है । ऋचों को देखना संस्कृत में १९७. में ।

पाणिनीय शिक्षा

यह सामान्य होता है तो भी सामवेद लक्षणों में एक है। पहले अच और व्यञ्जनो की व्यवस्था, बुद्धि और मनस से संयोग के बाद अक्षर पैदा होते हैं, मन्द्र, मध्य और तारस्थायि तीनोंका उत्पत्ति स्थान, उदात्तादिस्वरो से निषादादि पैदाहोते हैं। ५९ श्लोक हैं।

नारदशिक्षा

नारद से किया हुआ ग्रन्थ ऋक् और सामका लक्षण। भट्ट-शोभाकरमे इसकी व्याख्या की। दो प्रपाठक, सोलह खण्ड है। पहला श्लोक देखना १६० पार्श्व में। स्वर तीन प्रकार का है, आर्चिक, सामिक और गाधिक रूपसे। स्वरादियोंको विगुणरूप से उलटा फल होता है इससे अवधान से उच्चारण करना। मद्र, मध्य, और तार रूपसे तीन प्रकार। देह का ओरोग्य से होना, अच्छे आचार्य से विद्याभ्यास गुरुशुश्रूषा से विद्याभ्यास इस प्रकार सब विषय कहे गये हैं।

गौतमशिक्षा

गौतम से प्रणीत है। अक्षरों के संयोग में कैसा विकार हो, कितने व्यंजन अक्षरों में मेलसकते यह कहा गया। इस का दूसरा नाम यह है कि संयोग शृंखला। व्यंजनोंका प्रहला विवरण। द्वित्व-प्रकार इस तरह।

लोमश शिक्षा

आठ खण्डात्मिका यह शिक्षा होता है। स्वर विशेष, उच्चारण प्रकार, ह्रस्व, दीर्घ, वृद्ध, और अभिगीत, मृदंगके जैसे सून

पडते हैं। कंपका निर्वचन, दीर्घकंप, और ह्रस्व कंप, उच्च और नीच मात्रा विधि, रंग दो प्रकार है कि, स्वरपर और व्यंजनपर। इसकी मात्रा, इस तरह बहुत उपयोगी विषय कहे गये हैं।

गीतिकल्प

ऊह सामों का हर साम में प्रस्ताव भक्ति, ४४ खण्ड है, फुल्ल सूत्र से भी स्पष्ट रूप से यहाँ कहा गया। ऊहसाम, योनिभूतसाम, बृहतभारद्वाज, महानाम्न्यादियों का प्रस्ताव कहे गये है। श्लोक से समाप्त हुआ।

ऊह सामानुक्रमणिका

यह श्लोकरूप है १३० श्लोक है। ऊह सामों का एक नाम-धेय का साम, कहाँ, कितना किया गया इस प्रकार विचार किया।

गृह्यसूत्र

श्रौतकर्म बोधका श्रौतसूत्र, और गृह्यकर्म बोधक गृह्यसूत्र। आश्वलायन, आपस्तंब, बोधायनादिको जैसे गृह्यसूत्र हैं वैसेही द्राह्यायणादियोंकाभी गृह्यसूत्र होगा। श्रौतसूत्र प्रणेता द्राह्यायण है। और गृह्य सूत्रका प्रणेता खादिर है ऐसा विचार है सच बोलने में जो खादिर है वही द्राह्यायन है। विचारकरने से यह निश्चित होगया है। गृह्याग्नि में या औपासनाग्नि में जो जो कर्म कहनेका है उन सबका विवरण यहां हुआ है जो अग्नि से साध्य है। जो अग्निके सिवा साध्य है इन सबका यहां विवरण है ब्राह्मणों या द्विजोंसे जो अवश्य

अनुष्टेय चालीस संस्कार हैं इन्में छब्बीस संस्कार यह गृह्यसूत्र में प्रतिपादित है यहां चार पटल, और उन्नीस खण्डभी हैं। इसका रुद्र-स्कन्दने वृत्ति की। देखना १६८ पार्श्व संस्कृत पुस्तक।

गौतमधर्मसूत्र

और सूत्रवालोंने गृह्यसूत्र के अलावा धर्मसूत्र भी किये है। इस प्रकार गौतमने भी धर्मसूत्रों को बनाया। इस में, और धर्म सूत्रों में जो जो विषय नहीं कहे गये हैं। विशेष रूपसे जो सामवेदियों केलिये खास विषय है उन्हें उन्होंने कहे। उपाकर्मकाल, वैश्वदेव। सन्ध्या, ब्रह्मयज्ञ, इसप्रकार सामवेदियों के जो जरूरत है उन सबों के कहनेवाली, गौतम स्मृतिनाम एक श्लोक रूप स्मृति है। वह छपी गयी। कुछलोग इसे अनजान, धर्मसूत्र के अलावा गौतमस्मृति नहीं है ऐसा कहते है। यह सच नहीं। यह स्मृति अलग है, धर्म सूत्र भी अलग है।

गौतम धर्म सूत्रों में प्राजापत्यादि यजुर्वेदियोंका चार व्रत के बारेमें और श्रवणादि यजुरुपाकर्म कालको कहने में, यजुर्वेदमें कहे हुए अवकीर्णि प्रायश्चित्त में सूत्र करने से यह महर्षि यजुर्वेदी ही है ऐसा कुछ लोग मानते है। लेकिन गौतम सामवेदी है। क्यों कि, सामवेदीय, सन्ध्या ब्रह्मयज्ञादिविधान, विवाहमें चौथेदिन औपासनका उपक्रम, सन्ध्यामन्त्र, कृच्छ्रके अनुष्ठानमें सामजप और वंशब्राह्मण में गाता गौतम राधो गौतम को कहना। अपर सूत्रको गौतम ने

किया । इससे गौतम सामवेदी । पूर्वपक्ष में कहे हुए कारणों भी सामवेद पर मैं भी कहना पड़ते हैं ।

गौतम धर्मसूत्र

यह तीन अध्यायका है । उन में कुल उन्नीस खण्ड भी हैं । पहला अध्याय धर्म प्रमाण, द्विजोंका उपनयन काल, मुख्य और गौण, वर्तनोंका शुद्धि, आचमन, शौच, गुरूपसदन, अध्ययननियम, उपनयनके पहले नहीं नियम, सन्ध्याके समय, बैठना, उठना ब्रह्म चारिनियम इसतरह ।

दूसरे में

द्विजों के लिये, अध्ययन, याग, दान जरूर है । और तीन, वृत्ति प्रवचन, याजन प्रतिग्रह केलिये है । वेद दानपात्र, राजका धर्म प्रजाके पालन चौथेवर्णका, सच और शांति शौच धर्म हैं । राजों का सबो में एकरूप से रहना, ब्राह्मणों के बारे में आदरसे रहना । जो विद्या संपन्न है उसे पुरोहित करना इस तरह ।

तीसरा अध्याय प्रायश्चित्त है

जो निषिद्ध है, उसे करने से, उसे खाने से दोष होता है इसका प्रायश्चित्त है, जो विहित है सन्ध्या आदि उन्हें न करने से भी पाप होता है इसका भी प्रायश्चित्त करना ।

गौतमसूत्र परिशिष्ट क्रिया काण्ड है

बीस अध्याय हैं, अड़ैयार पुस्तकालय में छपा हुआ है, यहाँ

कर्मविपाक, मोक्षपाने के उपाय पापोंका भेद इसका प्रायश्चित्त सब कहे गये है।

गौतमस्मृति ।

नारद को गौतमने उपदेश किया है। चौदह, अध्याय ६५० श्लोक है। धर्म करने का देश, काल, और प्रमाण, शौचप्रकरण दन्त धावन, आचमन का विधि, नहाना और सन्ध्या का अनुष्ठान वन्दन, और गायत्री जप, उपस्थान, आगका उपासन वेदजप, श्राद्ध और महालय, अपरकाम, श्राद्धादिकार्य, श्राद्धके योग्य ब्राह्मण और सामान, तर्पण, दूसरेदिन में तर्पण, हजामतकरना, श्राद्धका नियम, पुनराधान, सापिण्ड्य, और दर्भलक्षण मार्जन, और गायत्री। इस प्रकार बहुत से विषय कहे गये हैं।

अपरसूत्र

गौतम महर्षिजीने अपरसूत्र को किया। अपरकारीका करनेवाला अपने कारिका के शुरू करने के वक्क “गौतमाचार्य को प्रणाम कर उन गौतमचार्य के सूत्र के अनुसार” करता हूँ इस प्रकार कहता है। यहां दो पटल, और तेरह खण्ड हैं। जीव अपने देहका छोड़कर जाने के समय में अच्छी तरह याद के साथ जाने केलिये वेद मन्त्रों को पढ़ने का प्रकार कहे गये हैं। पहले पटल में संस्कार करना कैसा इसका बयान किया है। दूसरे पटल श्राद्धकरनेका नियम सापिण्डीकरण को कहकर पूरी करता है। इसकी व्याख्या भी है।

अपर सूत्रकारिका

यह नहीं जान पड़ता है कि इसे किसने किया है । अपर सूत्र और उसकी व्याख्या इन दोनों के अनुसार यह किया गया है । इस में नौ खण्ड हैं । संस्कार से होकर सापिण्ड्य तक अच्छीतरह से कहे गये हैं । तिरुवादि गीर्वाणवाणी मुद्रालय में छपा हुआ है ।

गृह्य परिशिष्ट

और सूत्रों के जैसे यहां भी परिशिष्ट है । लेकिन और सूत्रों में एकही महर्षिने अपना परिशिष्ट किया । यहां बहुत से महर्षियोंने जो गृह्यसूत्रों में नहीं कहेगयें उसको अलग अलग कहे हैं उन सबोंको जमाकर यह परिशिष्ट एक पुस्तकरूपसे छपा-हुआ । दो प्रपाठक हैं ।

प्रयोग मणिदर्पण

धर्म शास्त्र विषयके साथ, अपर प्रयोग को कहेहुए यह पुस्तक देख पड़ता है कर्ता नहीं जान पड़ता हैं ।

श्रौत प्रयोग—आण्डपिल्लै प्रयोग, द्राह्यायण सूत्रके अनुसार, अग्निष्टोम जैसा प्रयोग, अहीन से होकर, क्रतुओं का भी प्रयोग होता है । यह आण्डपिल्लै, तीनों सूत्रों में प्रयोग लिखने वाला है ।

पुरुषोत्तम भट्टीय—इन्होंने श्रौतकर्मों का प्रयोग लिखा । आण्डपिल्लै से भी बहुत आसानीसे ज्ञात होता है । स्तोत्रसामोंका, सिवा मुद्रिकल से यहां ज्ञान हुआ है ।

श्रीनिवास दीक्षितीय—यह श्रौतप्रयोग, लेकिन, पुस्तक देखना मुश्किल है ।

श्रौतकारिका—यागों में जो ऋत्विगों है उन सबों को, यह अवश्यक है । यह श्लोक (१०८) रूपसे हैं यह, श्रौतकारिका, और कल्प कारिका नाम से मशकूर है । मुद्रण में नहीं, लेकिन हाथका प्रति दीख पडती है ।

स्मार्त प्रयोग, प्रयोग पारिजात—पुरुषोत्तम भट्टजीने श्रौत के जैसे स्मार्त प्रयोग भी लिखा है । आण्डपिल्लै जीने भी लिखा है । यह भी मुद्रित नहीं ।

श्रीधरीयं—यह भी स्मार्त प्रयोग हैं ।

वामन कारिका—यह श्लोक रूप हैं । यह गृह्यसूत्र, और रुद्रस्कन्द की वृत्तियों को भी अनुसार कर पूर्व और अपर प्रयोग का विवरण अच्छी तेरह करता है । यह पहला और आखिरी श्लोक से ज्ञात हो गया है कि इसका वामन भट्ट ही कर्ता है ।

शाट्यायन कारिका—सिर्फ यह पूर्व प्रयोग के होता है । श्लोक रूप से है ! जो प्रयोग करता हैं उपाध्याय लोग उन सबों को यह बहुत आवश्यक है । यह शाथ्या खियों के उपयोग में हैं इससे यह ज्ञात होता है कि शाट्यायन कारिका है । तीस खण्ड हैं । इसमें क्रम ऐसा है कि जो खादिर गृह्यसूत्रों में हैं । इस हम इस्तेमाल करते हैं ।

शय्यारजी का प्रयोग:— पुराणे जमाने से यह हमारे देश में अनुष्ठान में है। गृह्यसूत्र, रुद्रस्कन्द वृत्ति, और वामन का रिका, इन के मुताबिक, पूर्व और अपर प्रयोग अच्छी तरह कहे गये हैं। लक्ष्मणश्रौतिजी, और स्वामिशक्ति जी इन दोनों जी स्मार्त तन्त्रसुधानिधिको प्रकाश किया और प्रयोग कुसुमाञ्जलिको प्रकाश किया उनका मूल यही है कि शय्यारजी का प्रयोग। इसमें विवाह के आरंभ में नान्दीश्राद्ध कहा गया है ॥ दान श्लोक भी कहे गये हैं ॥ स्मार्ततन्त्रसुतानिधि:- इसमें पूर्व और अपर प्रयोग सबों को अच्छी तरह करने और कराने का प्रकार कहे गये हैं। श्रीकृष्ण स्वामि श्रौतियों का कुमार श्रीलक्ष्मणश्रौति जी से यह लिखा गया है। यही पुस्तक दक्षिणदेश में उपाध्याय लोग से इस्तेमाल किया गया है। यह तिरुवादि में छपा गया है। लेकिन आज्कलनहीं पाया गया है।

प्रयोग कुसुमाञ्जलि, सामगाहिकसंग्रह— इन दोनों ग्रन्थों में पूर्व और अपर प्रयोगों का अच्छीतरह कहे गये हैं। पहले कहे गये पुस्तकों से भी स्पष्ट रूपसे सब विषय कहे गये हैं। प्रयोग के पहले, कारिका भी दीख पड़ती हैं ॥ श्रीयुत अण्णय्य दीक्षितजी के कुल में पैदा होनेवाला जो है, वेद और शास्त्रों में कुशल है, उसी स्वामि शास्त्री जी से यह किया हुआ है छपा हुआ है पाया गया है ॥ इस प्रकार सामवेद समुद्र में से पाये हुए हीरों को अर्थात् ग्रन्थों को, श्रीश्री काञ्ची कामकोटिपीठाधिपति जगद्गुरु महास्वामि जीयों की कृपाबलसे चुन चुन कर प्रकाशित किये गये हैं हमसे साम जल, छन्द बीचियां तन्त्र ग्राह यामकार, ग्रंथों और और विषय रत्न इन सब को भीतर रखे हुए सामसमुद्र को हम बार बार प्रणाम करते हैं। शुभहो।

शुद्धाशुद्ध पत्रम्

पार्श्वम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
22	15	तव्यं	येत्
40	17	तम्	तवान्
42	16	रेतस्या	प्रथमायारेतस्य।
45	10	प्रमीया	ऽप्रमीयाः
46	5	दन	दनम्
„	15	तत्	तत्त
48	8	सर्व	सर्प
78	7	प्रप्त	प्राप्त
79	6	स्तर	स्वर
95	1	यहा	महा
107	15	काः	कान्ताः
109	2	ऋग्वेदीयम्	सर्ववेदीयम्
113	1	अतः,,,	सूत्रमिदम्
117	12	यान	यना
122	9	स्थाननि	स्थानानि
124	1	शिष्प्र	शिष्प्र थ
126	2	गव	वग
164	17	तकार	नकार
„	19	विषय	विशेषः
165	1	तपो	तयो
166	20	र्मते	र्यते
174	4	समेसु	सोमेषु
179	19	वापि	बादि
188	19	वती	वतो
189	10	दय	द्वय